

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУҶАНД БА НОМИ
АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАҒУРОВ»**

ТДУ 821.0
ТКБ 83,3 тоҷ
Ю 90

Ба ҳуқуқи дастнавис

ЮСУПОВА МУСАБЕ ИСЛОМОВНА

**ҶАНБАҲОИ ФОЛКЛОРИИ ЭҶОДИЁТИ РАҲИМ ҶАЛИЛ ВА
НАҚШИ ОНҲО ДАР ТАҒАККУРИ БАДЕӢ ВА УСЛУБИ ЭҶОДИИ
НАВИСАНДА**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ
аз рӯйи ихтисоси 10.01.00 – Адабиётшиносӣ
(10.01.09 – Фолклоршиносӣ. 10.01.01 – Адабиёти тоҷик)**

**Роҳбари илмӣ: доктори илмҳои
филологӣ, профессор Мирзоюнус М.**

Мундариҷа

МУҚАДДИМА.....	3-14
БОБИ 1. НАҚШИ ФОЛКЛОР ДАР ТАШАККУЛИ ТАФАККУРИ БАДЕӢ ВА МАҚОМИ ОН ДАР АШЪОРИ РАҲИМ ҶАЛИЛ.....	15-49
1.1. Эҷодиёти лафзии халқ ва таъсири он ба тафаккури бадеии Раҳим Ҷалил	15-28
1.2. Истифодаи унсурҳои фолклор дар шеърҳои Раҳим Ҷалил.....	28-49
БОБИ 2. ҶОЙГОҲИ ФАРҲАНГИ МАРДУМӢ ДАР ҲИКОЯВУ ҚИССАҲОИ РАҲИМ ҶАЛИЛ	50-100
2.1. Ҷанбаҳои фарҳанги мардумӢ дар ҳикояҳои нависанда.....	50
2.1.1. Бозтоби баъзе унсурҳои фолклорӣ дар ҳикояҳо	51-60
2.1.2. Ҳаҷву мутоиба дар ҳикояҳо.....	60-64
2.2. Қиссаи «Маъвои дил»–ҳазинаи фарҳанги мардумии Хучанд....	64-65
2.2.1. Истифодаи тарона (ашӯла), зарбулмасал, латифа, ривоят ва шугун дар «Маъвои дил».....	65-81
2.2.2. Ҷойгоҳи фарҳанги ҳунармандӣ дар асар.....	81-90
2.2.3. Инъикоси урфу одат ва расму ойинҳои мардумӢ дар «Маъвои дил».....	90-100
БОБИ 3. МАВҚЕИ УНСУРҲОИ ФОЛКЛОР ДАР РОМАНҲОИ РАҲИМ ҶАЛИЛ ВА ТАЪСИРИ ОН БА УСЛУБИ НИГОРИШИ Ӯ..	101- 156
3.1. Истифодаи офаридаҳои бадеии халқ дар романи «Одамони ҷовид».....	101-115
3.2. Инъикоси фарҳанги мардумии халқҳои шӯравӣ дар романи «Шӯроб».....	115-153
ХУЛОСАҲО.....	154-157
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ.....	157-158
РӢЙХАТИ АДАБИЁТ.....	159-173
ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ МУАЛЛИФ.....	174-175
ЗАМИМА БА РИСОЛА.....	176-192

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Эҷодиёти шифоҳӣ, ки маҳсули тафаккури бадеии халқ аст, дар асарҳои адибон ҷойгоҳи хос дошта, боиси нерӯмандии ҷанбаҳои бадеӣ, зуҳури вижагиҳои тозаӣ услубӣ ва таҳкими халқияти онҳо мегардад. Ин офаридаҳои ғаноманди миллӣ аз оғози адабиёт то ба имрӯз бо рангу шеваҳои мухталиф вориди анвои адабӣ гардида, дар ташаккули навъҳои ҷадиди бадеӣ замина мегузоранд ва барои пешбурди адабиёти ҳазорсолаи форсу тоҷик хидмат мекунанд.

Мусаллам аст, ки адиби тавонои тоҷик Раҳим Ҷалил фаъолияти эҷоднашро аз солҳои сиюми асри XX оғоз карда, аз ҳамин марҳила ба инъикоси дигаргуниҳои куллии сиёсату иҷтимоии замон ва рӯзгори ҳамзамонон пардохтааст. Мавсуф дар офаридани шеър ва осори публитсистӣ дасти расо дошт, вале хидмати асосиро дар рушди насри бадеӣ анҷом дод. Раҳим Ҷалил дар пайравӣ ба устодони худ Садриддин Айнӣ, Абулқосим Лоҳутӣ ва Ҳаким Карим дар осораш қадимтарин анъанаҳои адабиёти классикиро устувор намуд, аз таҷрибаи адабиёти рус, адибони номвари Ғарб баҳра бардошт ва осори мондагореро дар бозтоби муҳимтарин ва мубрамтарин масоили замони худ таълиф кард. Мусаллам аст, ки дар насри бадеии нависанда, ки ҷанбаи қавии реалистӣ дорад, кӯшиш ба харҷ рафтааст, то ҳаёти халқ бо мураккабӣ душвориҳои сангин ва фаъолияти пурвусъати қаҳрамонони боиктидору тавоно ба қалам ояд. Осори реалистии нависанда, решаҳои амиқи миллӣ дошта, сарчашмаи онро тафаккури бадеии халқ ташкил менамояд. Эҷодиёти Раҳим Ҷалил ҷузъе аз адабиёти бузурги баъдиинқилобист, ки дар заминаи инъикоси хусусиятҳои давраи бузургтарин табaddулотӣ зиндагии халқ ба миён омадааст. Аз ин ҷост, ки нависанда дар бозҷустӣ шаклҳои нави тасвир, ҷустуҷӯи имконоти тозае ҷиҳати идомаи анъанаҳои қадимии миллӣ ва созгор овардани онҳо бо талаботи замони муосир тадбирҳои мушаххас андешидааст. Маҳз барои амалӣ намудани чунин ҳадафҳо ӯ ба эҷодиёти шифоҳии халқ рӯй оварда, дар гирдоварии

чандин асари халқӣ ва нашри онҳо дар матбуоти давриву маҷмуаҳо сахм гузошт. Нависанда ба маҳсули тафаккури бадеии халқ бо назари нав ва тозаҷӯиҳои эстетикӣ таваҷҷуҳ намуда, андӯхтаҳои худро дар мизони талаботи замон мегузорад ва дар партави таҷассуми масъалаҳои миллии ворида асарҳояш мекунад. Нигоҳи тоза ба фарҳанги миллии, кашфи бадеии адабиёти шиғоҳӣ ва ҷустуҷӯҳои амиқи масъалаҳои ҳаёти иҷтимоӣ имкон доданд, ки ҳақиқати зиндагии рӯзгори ҳамзамонон дар асарҳои нависанда инъикос ёбанд.

Солҳои охир таваҷҷуҳ ба фарҳанги миллии, урфу одат, фолклори тоҷик торафт бештар шуда, дар ин замина рӯй овардан ба таҳқиқи вазъи истифодаи унсурҳои фолклорӣ ва роҳи усулҳои он дар осори адибон дар радифи масъалаҳои меҳварӣ қарор гирифтааст. Фолклоршиноси маъруф Асадулло Суфиев дар робита ба ин падида таъкид карда буд: «Муносибати эҷодиёти бадеии даҳонӣ ба адабиёти китобӣ, таъсири онҳо ба якдигар ва мавқеи нависандагони гузашта ва муносири тоҷик дар тарзу усули истифодаи фолклор аз масъалаҳои пухтарасидаи адабиётшиносӣ ва фолклоршиносӣ буда, таҳлил ва таҳқиқи он аҳамияти муҳими назарӣ ва амалӣ дорад» [113, 66]. Дар таъя ба ин нуқтаи назар гуфтан мумкин аст, ки омӯзиши асарҳои нависанда Раҳим Ҷалил дар робита бо истифодаи аносири фолклорӣ ва ба сифати таҳқиқоти диссертатсионӣ қарор гирифтани он талаботи замон аст ва аз ин дидгоҳ масъалаи мубрами илми адабиётшиносиву фолклоршиносии тоҷик ба шумор меравад.

Доир ба масъалаи ҷанбаҳои фолклории осори Раҳим Ҷалил, истифодаи жанрҳои фолклорӣ дар асарҳои ӯ таҳқиқоти алоҳидаи монографӣ то ҳол рӯйи қор наомадааст. Бинобар ин, мо зарур донистем, то дар таҳқиқоти диссертатсионии худ ба масоили марбут ба истифодаи унсурҳои фолклор дар асарҳои Раҳим Ҷалил ва, умуман, мақоми фолклор дар эҷодиёти ӯ пажӯҳиши илмӣ анҷом диҳем.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Доир ба истифодаи фолклор дар осори Раҳим Ҷалил мақолаҳо ва қайдҳои фаровони фолклоршиносони ватанӣ рӯи кор омадаанд.

Аз фолклоршиносони тоҷик доир ба истифодаи фолклор дар осори адибон профессор Воҳид Асрорӣ китоби «Адабиёт ва фолклор»-ро (1967) таълиф намуд, ки дар он ҷойгоҳи фолклор дар асарҳои С.Айнӣ ва А.Лоҳутӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст [62]. Ин муаллиф дар асари дигар «Фолклор, халқият, нависанда» (1982) таҳқиқоти худро идома дода, дар баробари осори С.Айнӣ ва А.Лоҳутӣ истифодаи фолклорро дар осори шогирдони онҳо Раҳим Ҷалил ва Ҷалол Иқромӣ мавриди омӯзиш қарор додааст [64]. Муҳаққиқ ба чунин хулоса омадааст, ки «Раҳим Ҷалил дар бобати истифода бурдани материалҳои эҷодиёти бадеии халқ ба устод С.Айнӣ пайравӣ намуда, суруд ва порчаҳои манзуми халқиро ҳамчун воситаи тасвири бадеӣ васеъ истеъмол мекунад» [64, 107]. Навиштаҳои В. Асрориро доир ба истифодаи фолклор дар осори Раҳим Ҷалил [64, 102 – 120] яке аз таҳқиқоти нисбатан фарогир дар робита бо омӯзиши фолклори осори нависанда метавон гуфт, аммо муаллиф нақши фолклорро дар осори Раҳим Ҷалил на ба сифати масъалаи меҳварӣ, балки яке аз матлабҳои мавриди пажӯҳиш баррасӣ намудааст.

Фолклоршинос А. Суфиев анъанавии омӯзиши масъалаи истифодаи фолклорро осори нависандагон идома дода, дар фасли панҷуми асараш «Фолклор – санъати сухан», ки «Мақоми фолклор дар «Шӯроб»-и Раҳим Ҷалил» унвон дорад, доир ба истифодаи жанрҳои фолклорӣ – зарбулмасалу мақол, ривоят ва латифа фикру андешаҳояшро баён кардааст [113, 66 – 81]. Мақолаи ҷавуззикр бо он ки нуктаҳои ҷолиби илмӣ дорад, дар доираи талаботи илми фолклоршиносии замони шӯравӣ таълиф гаштааст ва табиист, ки бо гузашти замон бо баъзе андешаҳои муаллиф наметавон розӣ шуд.

Аз адабиётшиносони тоҷик академик Хуршеда Отахонова ба омӯзиши эҷодиёти Раҳим Ҷалил машғул шуда, рисолаҳои «Аз рӯи меҳр – меҳр» [92], «Раҳим Ҷалил ва эҷодиёти ӯ»-ро навиштааст [93]. Дар асару мақолаҳои ҷудогонаи ин муаллиф бештар ҷанбаи адабиётшиносӣ имтиёз дошта, ҳарчанд ҷиҳати муайян кардани ҷанбаҳои фолклории осори нависанда, фасли махсус ва ё мақолаи алоҳида мавҷуд нест, вале перомунӣ масъалаи таъсири фолклор ба эҷодиёти Раҳим Ҷалил андешаву қайдҳои муҳим ба назар мерасанд.

Дар рисолаи А.Сайфуллоев ва М.Файзуллоева «Ахтари тобони адабиёт» [112] низ бештар масъалаҳои адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ баррасӣ гаштаанд ва ҷо-ҷо қайдҳои хулосаҳо перомунӣ истифодаи фолклор дар осори адиб ҷой доранд. Дар асарҳои дигари профессор А.Сайфуллоев низ перомунӣ рӯзгор ва осори Раҳим Ҷалил, вижагиҳои осори ӯ сухан рафтааст.

Ба муносибати ҷашни 60-солагии нависанда маҷмуаи мақолаҳо таҳти унвони «Нависандаи маҳбуби мо» (1969) ба нашр расид, ки дар он мақолаҳои олимони маъруф З.Ш. Раҷабов, Ғ.Ҳайдаров, Ю.Салимов, А.Усмонов, Ҳ.Очилов, Р.Тошматов, А.Набиев, Ф.Зикриёев ҷой дода шудаанд. Зимни омӯзиши мақолаҳо маълум гардид, ки А.Усмонов ва А.Набиев ба масъалаи истифодаи фолклор ва халқияти забони асарҳои Раҳим Ҷалил таваҷҷуҳ намудаанд [87, 44 – 47; 116 – 128].

Дар маҷмуаи мақолаҳо, ки таҳти унвони «Нависандаи маҳбуби халқ» (1979) ба муносибати 70-солагии Раҳим Ҷалил нашр шудааст, мақолаҳои М.Неъматов «Фолклор дар романи «Шӯроб» [88, 28-29], У. Ҷаҳонов – «Инъикоси анъанаҳои халқӣ дар асарҳои Р.Ҷалил (дар асоси повести хуҷҷати «Маъвои дил» [127, 47–48] ба мавзӯи рисолаи мо қаробат доранд. Аз ҷумла, М.Неъматов оид ба истифодаи зарбулмасалу мақол, байт, рубоӣ, дубайтӣ, афсона, латифа ва ривоятҳо дар романи «Шӯроб» изҳори назар намудааст [89, 28 – 29].

Соли 1984 ба муносибати 75-солагии Раҳим Ҷалил мухтасари маводи конференсияи илмӣ ва шеърҳо таҳти унвони «Адиби халқ» ба нашр расид, ки дар он мақолаҳои илмӣ доир ба ҷойгоҳи бархе аз анвои фолклории осори Раҳим Ҷалил ишораҳо ҷой доранд [49].

Анъанаи таҳияи маҷмуаи мақолаҳо доир ба ҷашнҳои бузургдошти Раҳим Ҷалил минбаъд низ идома намуд. Соли 2009 тариқи нашриёти «Нури маърифат» маҷмуаи мақолаҳо бахшида ба 100-солагии Раҳим Ҷалил ва Ҷалол Иқромӣ бо номи «Посдорони насри муосири тоҷик» аз ҷоп баромад. Дар қисмати якуми ин китоб мақолаҳои олимони шинохтаи тоҷик А.Сайфуллоев, А. Кучаров, М.Ҳоҷаева, Н.Ғайзуллоев, А.Набавӣ, А.Мавлонов, С.Салоҳ, Ҷ.Бақозода, З.Ўлмасова, Д.Лутфуллоев ҷой дода шудааст. Дар мақолаи М.Ҳоҷаева доир ба халқият ва инъикоси касбу ҳунарҳо дар қиссаи «Маъвои дил» ва дар мақолаи А.Мавлонов доир ба фолклори асарҳои ҳаҷвии Раҳим Ҷалил нуктаҳои ҷолиб мавҷуданд [94, 85-92].

Бояд зикр кард, ки дар мақолаҳои замони шуравӣ бештар истифодаи жанрҳои фолклории зарбулмасал, мақол, тарона, рубоӣ, дубайтӣ, афсона, ривоят, нақл мавриди омӯзишу баррасӣ қарор доштанд, аммо ҷойгоҳи дуоҳо, ривоятҳо, тарзи иҷрои урфу одатҳо, шугунҳо ва ғайра муайян нашудаанд, ки ин вазъ вобаста ба сиёсати давр ва идеологияи замон буда, тибқи он ривоят ва дуоҳо ҳамчун унсурҳои динӣ аз мадди назари донишмандон дур мондаанд. Шугунҳо бошанд, танҳо дар ибтидои солҳои навадум, хоса дар замони соҳибистиклолии кишвар ҳамчун жанри фолклорӣ эътироф гаштанд.

Аз миёни забоншиносони тоҷик профессор Раззоқ Ғаффоров рисолаи «Забон ва услуби Раҳим Ҷалил (дар асоси материали романи «Одамони ҷовид»)»-ро таълиф карда, доир ба услуби роман фикру андешаҳояшро баён кардааст [66]. Асари мазкур ғолибан ҷанбаи забоншиносӣ дошта, доир ба хусусиятҳои забони асар ва истифодаи зарбулмасалу мақолҳо дар он маълумот дода шудааст.

Мақолаҳо, рисолаҳо ва асарҳои илмӣ доир ба эҷодиёт ва осори Раҳим Ҷалил зиёданд, аммо асари алоҳидаи мукамал, ки жанрҳо ва усулҳои истифодаи фолклорро дар осори нависанда муайян намуда бошад, ба назар нарасид.

Дар фолклоршиносии рус асарҳои зиёди илмӣ доир ба ҷанбаҳои фолклории асарҳои А.С.Пушкин [136], М.С.Лермонтов, М.Горкий, М.Светаева, А.Блок [157] ва дигарон таълиф гаштаанд. Т.М.Акимова асари махсусро таълиф кардааст, ки перомунӣ масоили таъсири фолклор ба осори нависандагонӣ рус баҳс мекунад [138]. Дар маҷмӯъ, дар фолклоршиносии рус асарҳои марбут ба истифодаи фолклор дар осори адибонӣ классикӣ ва муосир хеле фаровонанд. Гузашта аз ин, дар адабиётшиносии тотор, қазоқ, мамлакатҳои Қазқоз низ рисолаҳои илмӣ доир ба масъалаҳои истифодаи фолклор дар асарҳои адибон мавҷуданд, аммо дар адабиётшиносӣ ва фолклоршиносии тоҷик ин гуна осор чандон зиёд нестанд, мо метавонем танҳо асарҳои В.Асрорӣ, А.Суфиев, Н.Файзуллоев ва чанд нафари дигарро зикр намоем [64, 68 – 71; 113, 143-146; 169, 153].

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ бо Барномаи давлатии ҳифзи мероси фарҳанги ғайримоддӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, ки яке аз самтҳои омӯзиши фолклор ва мероси фарҳанги ғайримоддӣ Тоҷикистон аст, робита дорад. Ғайр аз ин, рисола дар доираи барномаи дурнамои кафедра таълиф ёфта, ба мавзӯи тадқиқоти илмӣ кафедраи адабиёти муосири тоҷики МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» дар панҷсолаи ҳозир (2021-2025) «Барномаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ кафедраи адабиёти муосири тоҷик барои солҳои 2021-2025»-ум муаммои илмӣ “Масъалаҳои таърих, нақд ва робитаҳои адабӣ дар адабиёти навини тоҷик” оид ба таҳқиқи насри муосири тоҷик мутобиқ аст.

Тавсифи умумии таҳқиқ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии рисолаи диссертатсионӣ таҳқиқи ҷойгоҳи фолклор дар эҷодиёти Раҳим Ҷалил ва муайян кардани нақши он дар таҳаввули тафаккури бадеӣ ва услуби эҷодии нависанда мебошад.

Вазифаҳои илмӣ таҳқиқ. Дар рисола барои ҳалли мавзӯ ва ноил гардидан ба ҳадафҳои пешбинишуда ба масъалаҳои зерин афзалият дода шудааст:

- муайян кардани робитаи таркибии эҷодиёти нависанда бо осори лафзии халқ ва таъсири он ба услуби нависанда;
- таҳқиқи таъсири фолклор дар ташаккули тафаккури бадеии Раҳим Ҷалил.
- муайян кардани таносуби фолклор ва услуби эҷодии нависанда;
- таҳқиқи ҷойгоҳи анвои фолклорӣ дар ашъори Раҳим Ҷалил;
- маълум кардани мавқеи фолклор ва ҷанбаҳои фолклории ҳикояҳои нависанда;
- омӯзиши вазъи истифодаи фолклор ва мероси фарҳанги ғайримоддӣи Хучанд дар қиссаи воқеии «Маъвои дил»;
- муқаррар намудани мавқеи фолклор дар романҳои «Одамони ҷовид» ва «Шӯроб»;
- аз дидгоҳи нави илмӣ омӯхтани ривоят, шугунҳо ва дуоҳо дар осори Раҳим Ҷалил.

Объекти таҳқиқ осори манзум ва мансури Раҳим Ҷалил аст, ки дар матбуоти даврӣ, дар шакли маҷмуа ва китобҳои алоҳида дар солҳои мухталиф нашр шудаанд. Ҳамчунин, дар мавриди зарурат ба сарчашмаҳои фолклорӣ рӯҷуъ шудааст.

Предмети таҳқиқ муайян кардани дараҷаи истифодаи унсурҳои фарҳанги мардумӣ, бахусус, анвои фолклорӣ дар асарҳои Раҳим Ҷалил ва таъсири онҳо ба услуби эҷодии ӯст.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Асосҳои назарии таҳқиқро омӯзиш ва баррасии асару мақолаҳои олимони фолклоршинос ва адабиётшиноси ватаниву хориҷӣ ташкил медиҳанд. Дар таҳияи рисола ба асарҳои адабиётшиносон ва фолклоршиносони тоҷик – Раҷаб Амонов, Носирҷон Маъсумӣ, Воҳид Асрорӣ, Муҳаммадҷон Шакурӣ (М.Шукуров), Атахон Сайфуллоев, Хуршеда Отахонова, Разиюллоҳ Абдуллозода, Асадулло Сӯфиев (Сӯфизода), Рӯзӣ Аҳмад, Додҷон Обидов, Бозор Тилавов, Баҳром Шермуҳаммадов, Равшан Раҳмонӣ, Неъматҷон Файзуллоев, Матлубаи Мирзоюнус, Мардон Неъматов, Абдуллоҷон Мавлонов, Сирочиддин Бобоев, Низомиддин Муродӣ, Дилшод Раҳимӣ, Ислон Раҳимов, Абдуфаттоҳ Аминов ва дигарон рӯчу карда шудааст. Таълифоти олимони рус С.Велтман, Т.М.Акимова, О.В.Белова, В.Я.Петрухин, К.В.Чистов, А.И.Лазарев, Г.Л.Премяков, В.Я.Пропп, М.П.Шустов низ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Ҳангоми навиштани диссертатсия ба афкори назариявӣ ва таҳқиқоти адабиётшиносон ва фолклоршиносони ватаниву хориҷӣ таъя қардем. Диссертатсия бо усулҳои муқоисавӣ - таърихӣ, омӯрӣ ва концепсияи таҳлилу таҳқиқи анвои фолклорӣ дар заминаи асари бадеӣ таълиф шудааст.

Сарчашмаҳои асосии таҳқиқро осори мунташиршудаи Раҳим Ҷалил: маҷмуаҳои ашъору ҳикояҳои нависанда, романҳо ва повести ҳуҷҷатии «Маъвои дил» ташкил медиҳанд. Ҳамчунин, маҷмуаҳои фолклорӣ, ки дар онҳо намунаҳои анвои фолклори тоҷик дар солҳои гуногун гирдоварӣ ва нашр гаштаанд, сарчашмаи таҳқиқии қори диссертатсионӣ мебошанд. Ҳамчун сарчашмаи таҳқиқ маводди бойгонии Раҳим Ҷалил, ки дар Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ ниғаҳдорӣ мешавад, истифода гаштааст.

Навгониҳои илмии таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки бори нахуст тадқиқоти диссертатсионӣ доир ба масъалаҳои истифодаи жанрҳои фолклорӣ дар назму насри Раҳим Ҷалил ба таври густурда мавриди

таҳқиқи илмӣ қарор гирифта, доир ба асосҳои фолклории осори нависанда, масъалаҳои имконот ва истифодабарии жанрҳои фолклорӣ, ҷойгоҳи эҷоди шифоҳии халқ дар тафаккури бадеӣ ва таъсири он ба сабки ниғориш андешаҳо ва нуктаҳои илмӣ ибраз гаштаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- Раҳим Ҷалил ҳамчун вориси адибони классики форсу тоҷик ба эҷодиёти бадеии шифоҳии халқ таваҷҷуҳ намуда, дар пайравӣ ба намояндагони маъруфи адабиёти ибтидои садаи XX дар омӯзиш ва ғирдоварии он саъй намудааст;
- Дар ашъори Раҳим Ҷалил фолклор бештар ҷиҳати муассирии каломи шоир, таъмини халқияти асар, таҳқиқи воқеии тафаккур ва муҳити қору фаъолияти инсон, андешаҳои ахлоқиву фалсафии ӯ ба қор гирифта шудааст;
- Дар ҳикояҳои Раҳим Ҷалил бештар зарбулмасалу мақол мавриди истифода қарор гирифта, барои обуранг бахшидан ба нутқи қаҳрамонон, мушаххас қардани образи онҳо хидмат мекунад;
- Дар қиссаи воқеии «Маъвои дил» дар баробари жанрҳои фолклории зарбулмасалу мақол, тарона, дубайтӣ, рубоӣ, латифа, ривоят, нақл, мероси фарҳанги ғайримоддии Хуҷанд низ инъикос ёфтааст, ки дар фолклоршиносии муосир он ба таври махсус омӯхта мешавад;
- Дар романи «Одамони ҷовид» жанрҳои фолклори тоҷик фаровон ба қор рафта, ҳудуди дарки иҷтимоиву фалсафии воқеиятро вусъат бахшидаанд. Имкониятҳои васеи осори шифоҳии миллӣ ғаномандиву гуногунии шаклу воситаҳои бадеиро мувофиқи талаботи замон ба миён овардаанд.
- Дар романи «Шӯроб» на танҳо фолклори тоҷик, балки фолклори мардуми миллатҳои дигар, гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва фолклори хирфавии ангиштқанон истифода гашта, амикрафти ҷиддии

фаҳмиши иҷтимоиву фалсафии ин тоифаро ба миён овардаанд ва дар инкишофи жанриву услубии асар таъсир гузоштаанд.

Аҳамияти назариявӣ таҳқиқ аз он иборат аст, ки дар рисола дар баробари таҳқиқу баррасии осори Раҳим Ҷалил, матолиби назариявӣ перомуни таъсири фолклор ба адабиёти бадеӣ, ба тафаккури эҷодии нависанда ва услуби нигориши ӯ рӯйи кор омадааст. Маводди мазкур имкон дорад дар таълифи мақолаҳо, асарҳои монографӣ ва илмӣ перомуни поэтикаи осори нависанда ва халқияти осори ӯ истифода карда шавад.

Аҳамияти амалии таҳқиқ дар он аст, ки бо истифодаи маводи он китобҳои дарсӣ доир ба фолклоршиносӣ, дастурҳои таълимӣ - методӣ барои донишҷӯёни риштаи филологӣ таҳия карда мешавад. Ҷамчунин, маводи рисолаи диссертациониро барои навиштани корҳои курсӣ ва рисолаҳои хатми донишҷӯёни риштаи филология ва фолклоршиносӣ, навиштани рисолаҳои магистрӣ ва номзадӣ аз рӯйи ихтисосҳои филологияи тоҷик, фолклоршиносӣ ва амсоли ин ба кор бурдан мумкин аст.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Ҷанбаҳои фолклории эҷодиёти Раҳим Ҷалил ва нақши онҳо дар тафаккури бадеӣ ва услуби эҷодии нависанда» таълиф шуда, барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзоди илмҳои филологӣ бо шиносномаи ихтисоси 10.01.00 – Адабиётшиносӣ (10.01.09 – Фолклоршиносӣ ва 10.01.01 – Адабиёти тоҷик) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктарабони дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Доктарабон бори нахуст нақши фолклорро дар тафаккури бадеии нависанда ва ташаккули услуби ӯ мавриди омӯзиш қарор дода, ҷойгоҳи жанрҳои ривоят, дуо ва шугунро дар осори Раҳим Ҷалил муайян намудааст ва ба натиҷаҳои илмӣ ноил гаштааст. Достони «Ленинбод»-и нависанда бори нахуст ба таҳқиқ қашида шуда, хусусияти он муайян карда шудааст. Маводи

бойгонии Раҳим Ҷалил перомуни мавзуъ омӯхта шуда, ба муомилоти илмӣ кашида шудааст.

Муаммоҳои таҳқиқ:

- бар пояи асосҳои илмӣ собит намудани зарурат ва муҳимияти таҳқиқи мавзуъ, мақсад ва вазифаҳои пажӯҳиш, муқаррар намудани дараҷаи омӯхта шудани мавзуъ, мушаххас намудани ҳадафҳои таҳқиқ, навгониҳои илмӣ ва асосҳои назарияю амалӣ;

- омӯзиши ҳамаҷонибаи истифодаи маводи фолклор дар асарҳои Раҳим Ҷалил ва таъсири он ба мавзуъву мундариҷа ва сабки эҷодии нависанда;

- пешниҳоди хулосаҳои дақиқи илмӣ оид ба нақши фолклор дар таҳайюли бадеӣ ва услуби эҷодии Раҳим Ҷалил.

Соҳаи таҳқиқ: Соҳаи таҳқиқи диссертатсия масъалаҳои таърихи адабиёти тоҷик ва фолклоршиносӣ мебошад.

Марҳалаҳои таҳқиқ:

- интихоби мавзуъ;

- ҷустуҷӯ, дарёфт, ҷамъоварӣ, шиносоию имтиёз ва мутолиаи сарчашмаҳои адабӣ, фолклорӣ ва илмии алоқаманд ба мавзуъ;

- таҳлили маводе, ки аз сарчашмаҳои адабӣ, фолклорӣ ва илмӣ берун кашида шудааст;

- дар амал татбиқ намудани назарияи илмии ҳосилшуда;

- натиҷагирӣ ва хулоса.

Алоқамандии кор бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзуҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи адабиёти муосири тоҷики МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” анҷом ёфтааст.

Пойгоҳи асосии иттилоотӣ ва озмоиши таҳқиқро аудиторияи кафедраи адабиёти муосири тоҷики МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров”, конференсияҳои донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ ба вучуд овардаанд.

Эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои диссертатсия ба сурати мақолаҳо нашр ва ба МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” дастрас гардида, дар чараёни дарсҳои лексионӣ амалии факултети филологияи тоҷик ва аз ҷониби алоқамандони соҳаи фолклор ва таърихи адабиёти муосири тоҷик мавриди истифода қарор гирифтааст. Нуктаҳои асосӣ ва муҳимтарини диссертатсия дар конференсияҳои илмӣ амалии кафедраи адабиёти муосири тоҷики МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” (солҳои 2015-2022), конференсияҳои донишгоҳӣ, ҷумҳуриявӣ, байналмилалӣ ва семинарҳои махсуси факултети филологияи тоҷик баён гардида, мавриди баррасӣ ва баҳогузориҳои ҷомеаи илмӣ донишгоҳ ва берун аз он қарор дода шудаанд.

Апробатсияи таҳқиқот. Мазмуну муҳтавои асосии таҳқиқ дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва донишгоҳӣ (солҳои 2015-2022) ироа шудааст.

Диссертатсия дар маҷлиси кафедраи адабиёти муосири тоҷики МДТ “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” (суратчаласаи №9, аз 12 апрели соли 2023) ва сексияи адабиётшиносии назди Шурои диссертатсионӣ баррасӣ ва ба ҳимоя пешниҳод гардидааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Мазмуни асосии диссертатсия ҳамагӣ дар 9 мақола баён гаштааст, ки аз он ҷумла панҷ мақолаи илмӣ дар нашрияҳои тавсиянамудаи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА Федератсияи Русия ва чор мақола дар маҷаллаю маҷмуаҳои дигари илмӣ нашр шудаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб, 6 фасл, 5 зерфасл, хулоса, феҳристи адабиёти истифодашуда ва замима ба рисола иборат буда, дар маҷмуъ, 192 саҳифаро (176 саҳифа матни рисола ва 16 саҳифа замима) дар бар мегирад.

БОБИ 1. НАҚШИ ФОЛКЛОР ДАР ТАШАККУЛИ ТАФАККУРИ БАДЕЙ ВА ҚОЙГОҲИ ОН ДАР АШЪОРИ РАҲИМ ҚАЛИЛ

1.1. Эҷодиёти лафзии халқ ва таъсири он ба тафаккури

бадеии Раҳим Қалил

Эҷодиёти лафзии халқ манбаи илҳом ва сарчашмаи муҳимми эҷоди нависандагону шоирон аст, ки осори Раҳим Қалил низ истисно нест. Ин нависандаи маҳбуб бо таъсири фолклор ва, бахусус, шунидани афсонаҳои мароқангези халқӣ ба воя расида буд. Ӯ дар муҳите ба воя расид, ки таъсири эҷодиёти халқ ба камоли маънавияш баръало эҳсос мегардид. Раҳим Қалил дар замони наврасию ҷавонияш шоҳиди рафти баргузори бисёр анъанаҳои мардумӣ ва соеи асарҳои фолклорӣ буд, ки таъсири мусбати онҳоро дар осори нависанда равшан ба мушоҳида мегирем. Ӯ на танҳо ба нависандагӣ иштиёқ дошт, балки ба ҷамъовариву таҳия ва нашри анвои гуногуни фолклор саъй намуд.

Таваҷҷуҳи Раҳим Қалил ба омӯзиш ва гирдовари асарҳои фолклорӣ ва тарғибу ташвиқи эҷодиёти лафзии халқ пас аз соли 1934 шуруъ гашта буд. Дар ин сол дар шаҳри Москва Анҷумани нахустини нависандагони Иттифоқи Советӣ барпо шуд. Дар ин Анҷуман нависандаи машҳури рус, раиси Иттифоқи нависандагони СССР Максим Горкий таъкид кард, ки барои ҳубу воқеӣ инъикос кардани ҳаёти мардум омӯзиши фолклор ҳатмӣ аст. Вай зимни суҳанронияш қайд мекунад, ки бидуни донишҳои эҷодиёти лафзии халқ таърихи пролетариатро омӯхтан ва фаҳмидан душвор аст [167, 10]. Баъди Анҷуман раванди гирдоварӣ ва омӯзиши фолклор дар байни адибон ва олимони густариш ёфт. То баргузори Анҷуман андешаҳои ғалат доир ба эҷодиёти шифоҳии халқ қой доштанд, ки осори фолклориро унсури кӯҳнашуда ва барои сохти нави давлатдорӣ номувофиқ меҳисобиданд. Аммо баъди Анҷуман муносибат ба фолклор тағйир ёфт. М.Горкий дар баромадаш таъкид карда буд, ки адибони ҷавон бояд ба гирдоварӣ ва омӯзиши эҷодиёти лафзии халқ машғул шаванд [167, 11]. Баъди ин даъват дар

Тоҷикистон низ адибони ҷавон ба ҷамъоварии фолклор шуруъ карданд. «Дар солҳои 30-юм адибону муҳаққиқоне, чун Ҳаким Карим (Каримзода), Лутфулло Бузургзода, О. Исмаилов, бародарон Абдусалом ва Абдушукур Пирмуҳаммадзода, М. Турсунзода, А. Мирзоев, Раҳим Ҷалил, Ҳ.Бақозода, Ш. Хусейнзода, Ф. Ниёзӣ, Х. Мирзозода, Т. Зехнӣ, Н.А. Болдирев ба гирдоварии маводи фолклори тоҷик машғул шуданд» - таъкид мекунад фолклоршинос Д. Раҳимӣ [100, 63].

Густариши раванди ҷамъоварии фолклори тоҷик баъди Анҷумани нависандагони Иттифоқи Шӯравӣ ба назар мерасад. Ҳарчанд тавачҷуҳи аҳли қалам ба осори шиғоҳии халқ зиёд буд, вале дар интиҳобу коркарди адабӣ ва нашри маводи ҷамъшуда вобаста ба идеологияи замон сурат мегирифт.

Аз таърихи фолклоршиносии тоҷик аён аст, ки аз байни адибони тоҷик ҳанӯз соли 1932 Ҳаким Карим бо мақолае таҳти унвони «Адабиёти халқро ҷамъ кунем» арзишҳои адабӣ ва фарҳангии фолклорро таъкид дошта буд [100, 63].

Мавсуф ҳамон сол маҷмӯаи «Зарбулмасалҳои тоҷик»-ро низ ба нашр мерасонад.

Раҳим Ҷалил низ ҳамчун адиби ҷавон ба гирдоварии фолклор шуруъ карда, минбаъд бо ин кор тамоми умр машғул гаштааст. Дар солҳои сиюми асри гузашта бори нахуст дар рӯзномаҳои «Пролетари Хучанд», «Бо роҳи ленинӣ» намунаҳои асарҳои фолклориро таҳти унвони «Аз об ҳалво» [19], «Чашмаи Арзанақ» [43], латифаҳои «Қозӣ ва тӯқум» [28], «Хаёли кӯкнорӣ» [42], «Ду кар» [18], «Уштур дар болои манора» [41], «Сухбати сариҳавзӣ» [39] ба нашр расонида буд, ки мутаассифона, айни замон ин рӯзномаҳо хеле нодиранд.

Маълум аст, ки дар солҳои бистуму сиюми асри гузашта доир ба масъалаҳои фолклоршиносӣ, бахусус, хусусиятҳои анвои фолклорӣ маводи илмӣ ва ё ташреҳӣ ба забони тоҷикӣ хеле кам буданд. Масалан, соли 1928 Тӯрақул Зехнӣ дар маҷаллаи «Раҳбари дониш» (№ 2-3, 1928)

оид ба чистонҳои манзум ва масъалаҳои марбут ба истифодабарии чистон маълумоти мухтасаре дода буд, ки он як мақолаи бунёди дар фолклоршиносии тоҷик ба шумор мерафт [67, 47 – 67]. Раҳим Ҷалил низ соли 1935 дар рӯзномаи «Болшевики Хучанд» маводеро бо унвони «Чистонҳои замон» ба нашр расонид, ки дар он доир ба чистон ва кистон маълумот дода шуда, чанд намунаи чистони эҷодкардаи Муҳиддин Аминзодаро муаррифӣ кардааст. Мавсуф доир ба чистон ва вежагиҳои он чунин ибрози назар намудааст: «Чистон яке аз шаклҳои адабиёти даҳонакӣ аст, ки нисбат ба дигар шаклҳои ин адабиёт дар байни омма бештар паҳн шуда, хонанда ва гӯяндаҳои бисёре дорад. Чистон бо сарбастагии мафҳум ва мундариҷаи худ диққати шунавандаро бештар мекашад. Ҷамъомадҳои ҳунари бештар вақт бо чистонҳо ва кистонҳо ба охир мерасад. Чистон аз ҳама бештар бачагонро ба худ ҷазб мекунад» [124, 115]. Азбаски то он замон чистон ҳамчун навъи фолклор, таърихи пайдоишу ташаккули он ва гузашта аз ин, таъсири он ба адабиёти хаттӣ омӯхта нашуда буд, нависанда бештар хусусияти шифоҳии онро мавриди назар дошта, дар ин замина андешаронӣ намудааст. Ҷамчунин, кӯшиш кардааст, ки то ҳадди имкон роҷеъ ба таърихи тазоҳури нахустин чистонҳои халқӣ ва сарнавишти минбаъдаи онҳо ибрози назар намояд: «Чистонҳое, ки аз замонҳои хеле қадим аз даҳон ба даҳон гузашта, баъзан аз тарафи гӯяндаҳо мукамал карда шудаанд ва ё бо мурури замон тамоман нест шуда рафтаанд, ҳамчун дигар шаклҳои адабиёти даҳонакӣ (фолклорӣ) маълуме надоранд». Табиист, ки Раҳим Ҷалил зеро таъсири ғояҳои ҳукмрони давр ба синфӣ будани адабиёт бовар дошт. Аз ин рӯ, дар идомаи андешаҳояш чунин нигоштааст: «Эҷодкори чистонҳо ҳам монанди дигар шаклҳои адабиёти даҳонакӣ (зарбулмасал, афсона, ашӯла ва дигарҳо) характери синфӣ дорад. Ба ғоидаи синф ва табақаҳои маълуми замонҳои гузашта хидмат кардаанд» [124, 115].

Ин мақолаи Раҳим Ҷалил як зинаи муҳим дар ташаккули фолклоршиносии тоҷик маҳсуб мешавад. Нависанда дар «Маъвои дил»

ба қиссаи шиносоияш бо М.Аминзода ва нашри чистонҳои ӯ ишора карда, нигоштааст: «Баъди чанде Аминзода чистонҳояшро овард. Вай дар адабиёти советии тоҷик навӣ буд. Ман бо сарлавҳаи «Чистонҳои замон» ба он сарсухан додам, ки дар газетаи «Большевики Хучанд» чоп шуд» [29, 266].

Чунонки қаблан ишора гардид, баъди солҳои сиюм то давраи ба таври васеъ рушд ёфтани фолклоршиносии тоҷик дар солҳои 50-уми асри XX, гирдоварии маводи фолклориро адибони ҷавон ба сомон мерасониданд. Маводи фолклорие, ки Раҳим Ҷалил чамъ овардааст, дар маҷмуаҳои эҷодиёти шифоҳии халқ ба нашр расидаанд. Чунончи, дар маҷмуаи «Фолклори тоҷик» шеъреро бо номи «Дар васфи боғи шаҳри Ленинобод» ба нашр расонидаанд, ки онро аз донандагони ашъори халқӣ Раҳим Ҷалил сабт намудааст. Матни он шеър ин аст:

Боги шаҳри мо аҷаб зебо шуда,

Сайргоҳе дар лаби дарё шуда.

Як тараф хонишу як сӯ мусиқӣ,

Як тараф овоздор кино шуда.

Қалъаи дерина аз нав зеб ёфт,

Гӯиё девораи аз тилло шуда.

Хонаи дамгирии меҳнаткашон,

Ин ҳама аз давлати шӯро шуда [12, 20].

Мураттибони маҷмуа дар поварақ доир ба таърихи ин шеър чунин кайд кардаанд: «Гӯяндаи ин ғазал маълум нест, аммо рафиқ Раҳим Ҷалил аз забони як колхозчии Ленинобод (дар моҳи июни соли 1936) навишта гирифтааст» [12, 20]. Шеъри номбурда бо номи «Дар тавсифи боғи шаҳрӣ» дар рӯзномаи «Бо роҳи ленинӣ» санаи 18 июли соли 1936 ба нашр расида буд [147, 12].

Аз ин шарҳи поварақ ошкор мегардад, ки Раҳим Ҷалилро матни асарҳои фолклорӣ бештар ба худ ҷалб кардааст ва як талаботи муҳими илми фолклоршиносӣ – додани маълумот оид ба гӯянда сарфи назар

гаштааст, ки ин як чизи табиӣ дар он солҳо буд. Азбаски илми фолклоршиносии тоҷик нав инкишоф меёфт, адибони ҷавон бо роҳу усулҳои гирдоварии фолклор ба хубӣ ошно набуданд.

Як самти дигари фаъолияти Раҳим Ҷалил марбут ба муаррифӣ ва нашри осори шоирони халқӣ буд. Бо кӯшишу ғайрати ӯ соли 1938 дар маҷаллаи «Тоҷикистони сурх» (12.11.1938) мақолае таҳти унвони «Фаҳрии Рӯмонӣ» ба чоп расид. Р.Тошматов нигоштааст, ки дар он мақола қайдҳои тарҷумаҳои Фаҳрӣ ҷой доштанд ва «Дар айни замон намунаи шеърҳои ӯ «Сифати Пушти Ёрда» (мухтасаран), «Боч», «Кучонда», «Чуғурчук», «Чалақ-палақ», «Эй муҳиби ҷониё» дар ин рӯзнома дарҷ гардидаанд. Маводи ин мақолаи нависанда оянда дар китоби «Намунаи фолклори тоҷик» (Сталинобод, Нашрдавтоҷик, 1940. саҳ. 33 – 35) ва «Фолклори тоҷик» (Сталинобод, Нашрдавтоҷик, 1954. саҳ. 443 – 445) истифода шудаанд» [117, 61]. Аз ин иқтибос аён мегардад, ки дар таҳияи маҷмӯаҳои нахустини фолклори тоҷик Раҳим Ҷалил ҳамчун гирдоварандаи мавод хидмат кардааст. Рӯй ба омӯзиш ва тарғиби осори Фаҳрии Рӯмонӣ овардани Раҳим Ҷалил бебабаб нест. Шеърҳои Фаҳрии Рӯмонӣ донишҳои мардумӣ доир ба боғдорӣ, норизогӣ аз сиёсати давр, ҳаҷви дороёни беадолатро фаро мегирифтанд, ки ба руҳияи мардум ва эҷодиёти халқ наздик буданд. «Ҳар шеъре, ки Фаҳрӣ эҷод мекард, тез дар байни халқ паҳн мешуд, чунки шоир дар онҳо орзуо ҳаваси халқро тараннум карда, аҳли зулму истисморро ҳаҷву масҳара менамуд ва дар дили халқ нисбат ба онҳо ҳисси нафрат ва ғазабро афзун мегардонид» - навиштааст Р.Тошматов [117, 66].

Соли 1964 Раҳим Ҷалил бо ҳамроҳи Раҳим Тошматов «Маҷмӯаи шеърҳо»-и Фаҳрии Рӯмониро ба нашр мерасонанд ва бо ин роҳ осори як шоири халқиро ба омма манзур мекоранд. Фаҳрии Рӯмонӣ яке аз шоирони таронасаро буд, ки шеърҳои дар байни мардум паҳн гашта, бо кӯшишу заҳмати шахси мутазаққира осораш ба чоп расида буд [142, 161]. Раҳим Ҷалил ҳам дар мақола, ҳам дар маҷмӯа ва дар осораш

шеърхоеро аз Фаҳрии Рӯмонӣ бештар интиҳоб карда буд, ки ба дили мардум наздик ва инъикоскунандаи руҳияву вазъиятҳои мухталифи ҷомеаи инсонӣ буд. Чунончи, ин ҳаҷвияи Фаҳрии Рӯмонӣ дар бораи Муҳаммадамини вофурӯш ҳам дар маҷмӯа ва ҳам дар «Маъвои дил» истифода гаштааст:

Илоҳӣ бимирӣ, Муҳаммадамин!

Равӣ, зудтар ту ба зерӣ замин.

Сабил аз сарат монад ин давлатат,

Дуоям ба ҳаққи ту бошад ҳамин [117, 68; 29, 59].

Дар «Маъвои дил» нависанда сабаби эҷоди ин қитъаро шарҳ додааст, ки Фаҳрии Рӯмонӣ аз Муҳаммадамини вофурӯш хоҳиш кардааст як ҷуфт пойафзолро ба насия диҳад, аммо фурӯшанда розӣ намешавад. Дубайтии дар боло зикршударо ӯ дар коғаз навишта, ҳамчун забонхат ба Муҳаммадамин медиҳад. Гарчанд Муҳаммадамин варақро пора-пора мекунад, аммо пеши роҳи оммавӣ гаштанаширо гирифта наметавонад. «Вофурӯш ҳарчанд кафширо ба насия дода бошад ҳам, рубоии Муллофаҳрӣ дар ҳаққи ӯ овоза шуда меравад» - навиштааст Р.Ҷалил [29, 60].

Андешаи ғолиби мо ин аст, ки Раҳим Ҷалил то дами вопасини зиндагиаш аз навишта гирифтани дурдонаҳои халқ дар канор намонд. Маводи ҷамъовардаширо минбаъд дар асарҳои бадеияш мавриди корбурд қарор дод.

Доир ба истифодаи зарбулмасалу мақолҳо дар осори Раҳим Ҷалил олимони андешаҳои худро баён доштаанд. Бо омӯзиши бойгонии Раҳим Ҷалил, ки дар Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон маълум гашт, ки нависанда дар ҷамъоварии зарбулмасалу мақолҳо роҳу равиши хоса доштааст.

Дар ин бойгонии Раҳим Ҷалил 12 ҷузвдон ва 181 мавод мавҷуд аст, ки дар байни онҳо 35 дафтарчаи қайдҳои нависанда ҳастанд. Дар қисме аз онҳо зарбулмасалу мақолҳо ҷой дода шудаанд. Масалан, дар фонди 6,

ном. 1, воҳиди маҳфуз 171 дафтаре бо тасвири расми мақбараи Қозизодаи Румӣ дар Самарқанд мавҷуд аст, ки аз 30 варақи истехсоли фабрика, бидуни рахҳо иборат буда, зарбулмасалҳои гирдовардаи нависандаро дар бар гирифтааст. Аз ҷониби мутахассисони бойгонӣ ба он унвони «Зарбулмасалҳои халқӣ ва панду ҳикматҳои шоирони классикии тоҷик, ки Раҳим Ҷалил чамъ намудааст» бидуни соли чамъоварӣ қайд гаштааст. Дар он зарбулмасалу мақолҳо бо хати арабӣ навишта шуда, санаи сабти онҳо то замони таълифи «Одамони ҷовид» аст. Хати арабиасоси форсии нависанда хоно ва хуб буда, бо ранги давоҷ навишта шудааст. Ҳар мақол ва ё зарбулмасал дар як сатр ҷой дода шудааст. Зоҳиран, ба назар мерасад, ки Раҳим Ҷалил дар ин дафтарча на танҳо зарбулмасалу мақолҳо, балки байтҳои дилписандашро аз осори шоирони гузашта ва муосир ҳам сабт карда будааст. Дар баробари ин маълум мешавад, ки таҳти таъсири мазмуни байтҳо ва зарбулмасалу мақолҳо ӯ дар дафтарча байт ва ё чанд мисраи худро навиштааст ва дар поёни он имзои худро гузоштааст. Зарбулмасалу мақолҳои зерин дар дафтарчаи қайди мазкур омадаанд:

Ҳар кучо санг аст, ба пойи ланг аст [13, 9];

Ҳалворо ҳақим хӯраду калтакро ятим [13, 8];

Як сайду сад сайёд, як духтару сад домод [13, 8];

Ҷуз надомат набувад ҳосили шахси якрав [13,8];

Шамшер дастаи худро намебуррад ва чарог пояи худро равшан намекунад [13, 8];

Ҳамадон бошу ҳамагӯ не [13, 8];

Кӯзаи наву оби хунук [13, 9].

Ин танҳо намунаҳо аз ин дафтарчаи қайдҳо буд. Дар асл дар баробари зарбулмасал таъбиру ибораҳои халқӣ ҳам дар дафтарча ҷой дода шудаанд.

Зарбулмасалу мақолҳои арабӣ бошанд, дар ин дафтарчаи қайд бо тарҷума ва маъниҳояш оварда шудааст. Масалан, як мақоли арабиҳо бо

хати кириллӣ ба таври овонавишт овардааст: «*Альинсону ҳорисун мамонунъ*» (ин тарзи навишти Р.Ҷалил аст, шакли дурусташ ал-инсану харисун мимма муниъа – М.Ю.) [13, 8] ва тарҷумаи онро ба тоҷикӣ бо хати арабӣ навиштааст: «*Инсон ҳарис аст ба ҳар чизе ки манъ карда мешавад*».

Ҷойи зикр аст, ки баъзе гуфтору мақолҳои русӣ, ки нависанда қайд кардааст, бо хати русӣ ва тарҷумаи онҳо ба тоҷикӣ бо хати арабиасос оварда шудаанд.

Дар варақаҳои блокнот зарбулмасалу мақол ва гуфторҳо ба таври сутунча гоҳе дар як сутун ва гоҳе дар ду сутун навишта шудаанд, дар назди баъзе зарбулмасалҳо аломатҳои доира ва дар дохили доира аломати зарб навишта шудаанд. Шояд, нависанда бо аломати зарб дар дохили доира ба ин ё он асараш мувофиқ будани зарбулмасал ва ё мақолро ишора кардааст.

Дар бойгонӣ, инчунин, як дафтари дигар ниғаҳдорӣ мешавад. Рақами қайди расмӣ ин дафтар Фонди 6, ном. 1, воҳиди маҳфуз 167 аст [13]. Ба назар мерасад, ки дафтари мактабии мазкур дорои раҳҳо буда, дар он на бо ранги давоҷ, балки бо истифодаи қалам зарбулмасалу мақолҳо бо хати арабӣ навишта шудаанд. Дар натиҷаи таҳқиқи маводи ин дафтар маълум шуд, ки зарбулмасалу мақолҳои он дар романи «Шӯроб» истифода гаштаанд. Дар дафтари мазкур зарбулмасалу мақолҳои «*Аз пушти шолӣ курмак об мехӯрад*», «*Аввал андеша, баъд гуфтор*» ва монанди инҳо ҷой дода шудаанд. Зарбулмасалҳо дар ибтидо рақамгузорӣ гаштаанд ва дар мобайн рақамгузорӣ аз байн меравад. Дар рӯ ба рӯи зарбулмасалҳо баъзе ишораҳои нависанда, аломатҳои доира ва доираи аломати зарбдор мавҷуданд.

Дар ин ҷо доир ба як самти дигари фолклоршиносии Раҳим Ҷалил - истифодаи дуоҳо иброи назар карданӣ ҳастем. Маълум аст, ки дар илми фолклоршиносӣ зарбулмасалу мақол, панд, дуо, тезгӯяку қасамро дар доираи илми паремиялогия меомӯзанд. Бо сабабҳои маълум дар замони

шуравӣ дуоҳо мавриди таваҷҷуҳ ва омӯзиш қарор нагирифта буданд. Р.Раҳмонӣ ва С.А.Қосимӣ вобаста ба ин масъала чунин изҳори назар кардаанд: «Сабаби ба таври густарда гирд наовардан ва мавриди баррасии илмӣ қарор надодани дуо дар он аст, ки ба ин навъи адабиёти шифоҳӣ (гуфторӣ) дар замони Шуравӣ чун ақидаи динӣ менигаристанд. Дар он солҳо фолклоршиносони тоҷик маросим ва ҳамчунин матнҳоеро, ки марбут ба дин аст, кам чамъ меоварданд ва агар чамъ карда бошанд ҳам, нашр намекарданд» [108, 111].

Дар дафтарчаҳои қайди Раҳим Ҷалил, ки дар бойгонӣ маҳфузанд, дуоҳои кӯтоҳӣ ба гуфтугӯи халқ воридгашта, қайд карда шудаанд ва табиист нависанда дар ин ё он асари худ аз онҳо суд чуста, мавриди қорбарӣ қарор додааст. Чунончи, ин дуоро мебинем, ки нависанда қайд кардааст:

Гӯшаи ба таги сарои монад [13, 7];

Дуруст аст, ки дар маҷмӯаҳои фолклорӣ дуо, таъбири хоб, ривоятҳо дар замони шӯравӣ ҷой дода намешуданд. Худи Раҳим Ҷалил, низ ба хурوفоти динӣ нафрат дошт, аммо чун асарҳои ӯро бодикқат мутолиа мекунем, ба назар мерасад, ки чандин дуо аз забони персонажҳо ва қаҳрамонони асарҳояш садо медиҳанд. Чунончи, дар асарҳои нависанда дуоҳои кӯтоҳ: «Қадам расид, бало нарасад» [17, 92], «Пешонаат кушода шавад» [17, 42], нафрин ва дуои бади «Ҳаром мурдагӣ, чух, сари соҳибатро хӯр» [17, 83] ва ғайра истифода гаштааст. Ба назар мерасад, ки дар асарҳои бадеияш Раҳим Ҷалил асосан дуоҳои кӯтоҳро овардааст. Бо ин роҳ ӯ нишон додааст, ки дуоҳои тоҷикӣ, ки дар байни мардум паҳн гаштаанд, асосан кӯтоҳ ҳастанд. Дар солҳои минбаъда вақте ки фолклор аз нуқтаи назари дигар мавриди омӯзиш қарор гирифт, аз ҷониби фолклоршиносон кӯтоҳ будани дуоҳои тоҷикӣ исботи илмиашро ёфт [108, 111]. Ба ин қоил гаштан лозим аст, ки Раҳим Ҷалил ҳанӯз дар ҳамон давра дарк карда буд, ки дуоҳо дар асари бадеӣ натавонанд барои таъмини халқияти онҳо заруранд, балки бо мурури замон ҳамчун мероси

фарҳангӣ хифз мешаванд. Дуо ва нафринҳои дар асарҳои Раҳим Ҷалил истифодагардида, тарзи корбурди онҳо дар контексти асар метавонанд, назари нависандаро ба ин жанри фолклорӣ мушаххас намояд.

Дар бозтоби нақл ва ривоятҳои халқӣ дар осори бадеӣ низ нависанда равиҳои хосеро интихоб кардааст. Ривоятҳо дар бораи мазорхоро ӯ голибан ҷиҳати инъикоси назари хурофотпарастии одамон ба кор гирифтааст. Инро дар мисоли ривоят дар бораи Хоҷаи об, ки дар романи «Одамони ҷовид» ва ҳикояти «Хоҷаи Борон» метавонем мушоҳида кунем. Ҳам дар роман ва ҳам дар ҳикоят ривояти Хоҷае, ки бо дуои ӯ оби наҳр ба зерӣ замин меравад, оварда шудааст [38, 330].

Раҳим Ҷалил на танҳо анвои фолклориро моҳирона ба кор гирифтааст, балки ба моҳият ва тарзи иҷрои онҳо таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Чунончи, масъалаи тарзи тасвири маърақаҳои қаландарон ва қиссаҳои дар романи «Шӯроб» ва повести воқеии «Маъвои дил» хеле ҷолиб ба қалам омадааст. Шеърӣ қаландарон гарчанд, ки дар романи «Шӯроб» аз нуқтаи назари ҷонибдорӣ онҳо аз оқпошшо – амалдорону ҳукумати подшоҳии Русия оварда мешавад, лекин дар асл моли фолклор аст. Табиист, ки чунин ашъори фолклорӣ дар маҷмуаҳои фолклории замони шӯравӣ роҳ намеёфтанд ва мавриди корбурд қарор намегирифтанд, аммо дар асарҳои бадеӣ роҳ ёфтани онҳо ҷоиз буд.

Раҳим Ҷалил таронаҳо (ашӯлаҳо), зарбулмасалу мақол, нақлу ривоятҳо, афсонаву қиссаҳои халқиро дар асарҳояш бисёр кор фармудааст ва муҳтавои ҳикояву романҳояшро бо ин ганҷинаи халқӣ натавонанд музайян намудааст, балки таъсирбахшу ҷолиб намудааст. Ӯ бо фаъолияти эҷодии худ собит кардааст, ки фолклор воқеан манбаи муассир ва муҳимми осори нависанда ба шумор меравад.

Таъсири фолклор ба шахсият ва асарҳои Раҳим Ҷалил хеле равшан ба мушоҳида мерасад. Раҳим Ҷалил шогирд ва пайрави мактаби бузурги Садриддин Айнӣ буда, дар баробари омӯзиш ва татбиқи хусусиятҳои насри реалистӣ, ба идома ва ривочи анъанаи миллии адабӣ, бахусус,

бақоргирии аносири муҳимми миллӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуд. Дар ин самт баҳрабардории устод Айнӣ аз эҷодиёти Максим Горкий натавонанд аз ҷониби худ нависанда, балки тавассути мақолаву асарҳои ҷолиби муҳаққиқони тоҷик зикр шудааст. Чунончи, муҳаққиқ Атахон Сайфуллоев манбаъҳои эҷодиёти С.Айниро таҳлил намуда, даҳ сабақи аз Максим Горкий гирифтаи ӯро муайян кардааст [110, 104 - 159].

Мусаллам аст, ки эҷодиёти шифоҳии халқ дар ҳар даври замон ифодагари шодию ғам, ҳаёти иҷтимоию мадании мардум буда, ҳар падидае, ки дар ҷомеа ба амал меояд, дар фолклор ҳатман инъикоси худро меёбад. Ба ҳамин хотир М.Горкий аз ҳампешагонаш хоҳиш карда буд, ки ба фолклори миллати худ бештар таваҷҷуҳ кунанд, дар ҷамъоварӣ ва ҳифзу омӯзиши он кӯшиш ба харҷ диҳанд.

Баъди Анҷумани аввалини умумитифоқии нависандагони ИҶШС (1934) муносибати адибони тоҷик ба омӯхтани фолклор ба кулӣ дигаргун гашт. Масалан, дар мақолаи С.Айнӣ, ки санаи 18 июни соли 1937 дар рӯзномаи «Тоҷикистони Сурх» нашр гашта буд, ба назар мерасад, ки гуфтаҳои М.Горкий доир ба фолклор ба адиби тоҷик таъсири зиёд расонидааст. Устод Айнӣ сол ба сол бештар таваҷҷуҳ намуданаҷро ба фарҳанги маънавии халқ натиҷаи баҳрабардорӣ аз осори ғаноманд ва таълимоти М.Горкий дониста, дар ин бора чунин изҳори назар намудааст: «Шумо мебинед, ки дар «Одина»-и ман фолклор бисёр кам аст, дар «Дохунда» як миқдор фолклор ҳаст, аммо дар «Ғуломон» фолклор, зарбулмасал, латифаҳои халқӣ хеле бисёр аст» [53, 238].

Воқеан суҳанронии М.Горкий дар Анҷумани нахустини нависандагони ИҶШС (1934) назари аҳли суҳанро ба фолклори миллӣ дигар кард, андешаи «боқимондаҳо»-и замони кӯҳна будани афсонаву ривоятҳоро, ки дар солҳои бистум ва сиюм ба миён омада буд, аз байн бурд. Баъди аз лиҳози илмӣ исбот гаштани аҳамияти эҷодиёти шифоҳии халқ муносибат ба он натавонанд дигаргун шуд, балки чун тафаккури

таърихии халқ дар илму адаби тамоми мамолики собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ҷойгоҳи хосаеро соҳиб гардид.

Раҳим Ҷалил низ бо риояи сабақҳои Максим Горкий ба фолклор ва офаридаҳои халқ муносибат мекард. Вай аз хурдсолӣ таҳти таъсири эҷодиёти шифоҳии халқ ба воя расид, дар ҷавонӣ ба гирдовариҳои фолклор машғул гашт ва дар айни камолот аз унсурҳои фолклор чунон моҳирона истифода мебард, ки басомади он яке аз нишонаҳои сабки таълифии нависанда гардид. Ӯ дар суҳанронии персонажҳо, бештар ҷиҳати ифодаи фикр, муколамаву мубоҳисаҳои қаҳрамонон, ҷиҳати таъкиду исботи фикри персонажҳо аз маъмултарин анвои фолклор – зарбулмасалу мақол истифода кард. Барои инъикоси пурраву комили хислатҳои қаҳрамонон, бозтоби шахсият ва вазъи руҳиву равонӣ, тафаккур ва ахлоқи фардиву ҷамъиятӣ аз ривояту афсонаҳо ва зимни инъикоси эҳсосоти наҷиби ҷавонон, аҳли завқу санъат аз суруду таронаҳои халқӣ ҳадафмандонаву моҳирона суд ҷуст. Дар натиҷа услуби баёни нависанда фарогири вожаву ибораҳо ва таркибҳои хушоянди халқӣ гардида, фардияти равиши нигориши адибро таъмин намуданд. Маҳз дар маркази диққат қарор додани рӯзгору маишати халқ, тавачҷуҳ ба воқеаҳои сиёсиву иҷтимоии давр, таҳлили воқеъбинонаи ахлоқи ҳамзамонон, аҷр гузоштан ба суннатҳои адабиёти классикӣ ва адабиёти давраи навини тоҷик, баҳрабардорӣ аз адабиёти рус боиси қувват гирифтани ҷанбаи фолклорӣ ва эстетикӣ навиштаҳои адиб гардиданд.

Барои муайян намудани таъсири фолклор ба шахсияти Раҳим Ҷалил ва инкишофи тафаккури нависанда ноғузир аст, ки ба се омили муҳим тавачҷуҳ намоем:

1. Таъсири фолклор ба такомули шахсии нависанда.
2. Муносибати нависанда ба асарҳои фолклорӣ.
3. Таъсири фолклор ба асарҳои нависанда.

Барои инкишофи фикрӣ ва зеҳнии кӯдак фолклор таъсири муфид дорад. Зеро барои дарки муҳити зист ва хислатҳои мутафавити одамон

ба ӯ афсонаҳо, қиссаву ҳикояҳо, нақлу ривоятҳо ва шеърҳои шунидааш мадад мерасонанд. Таваҷҷуҳ ба замони кӯдакиву наврасии Раҳим Ҷалил маълум менамояд, ки ӯ дар давраи побарҷо будани анъанаи афсонаҳониву афсонадонии модарону бибиҳо ба воя расидааст. Шӯҳиди тӯю маросимҳо ва ҷашнҳои зиёди миллии шаҳри Хучанд, ки дар онҳо бештар суруду ашӯлаҳои халқӣ садо меоданд, гаштааст.

Худи Раҳим Ҷалил низ иқрор шудааст, ки пеш аз ҳама модараш Бибӣ Ҳидоят донандаи беҳамтои нақлу ривоятҳо ва афсонаҳои халқӣ буд. Суханони нависандаро А.Сайфуллоев ва М.Файзуллоева чунин нигоштаанд: «Ӯ шабҳо ба хоҳаронам ва ман ҷангномаҳоро хонанда мешунавонид», - мегӯяд Р. Ҷалил ва насри ривоятиро як манбаъи илҳами худ мешуморад [112, 22].

Яке аз усулҳои пурсамари таҳқиқи рӯзгор ва осори адибон рӯй овардан ба асарҳои худи онҳо мебошад. Повести воқеии «Маъвои дил»-и Р.Ҷалил ба мо имкон медиҳад, ки манзараи таъсири фолклор ва асарҳои халқиро дар ташаккули тафаккури бадеии нависанда муайян намоем. Ҳамин асар воқеан аз муҳимтарин манобеъ дар шинохти омилҳои таъсиррасон ба ташаккули шахсият ва тафаккури бадеии нависанда мебошад. Зеро он натавонанд равиши рӯзгору воқеаҳои муҳимми замон, ҷеҳраҳои шинохтаи даврро бозгӯ мекунад, балки дар таъин кардани сабабу натиҷаи зухуроти мухталиф дар шахсияти нависанда нақши калидӣ дорад. Аз ин матлаб чунин бармеояд, ки Раҳим Ҷалил зимни шунидани навъҳои гуногуни осори халқӣ, мушоҳидаи расму оинҳои миллии дар маросимҳои мардумӣ, ки дар тарбияи завқу идроки бадеии ӯ таъсиргузор буданд, бо ҳамсабақон дар афсонагӯиву шеърҳои мусобиқа мекард ва мухлису шунавандаи фаъоли қиссахонии даврагии назди бозори Панҷшанбе буд. Ӯ пайваста дар байни мардум қарор дошт ва бо намояндагони қишрҳои гуногуни ҷомеа суҳбатҳо мекард ва табиист, ки аз забони донандагон зарбулмасалу мақол, латифа, ривоят ва дигар

осори эҷодиёти лафзии халқро ҳам мекард ва аз онҳо босамар истифода мебард.

Ҳамин тавр, ба натиҷае омадан мумкин аст, ки муҳити зиндагӣ, шунидани намунаҳои ҷолиби афсонаву қисса ва нақлу ривоятҳои халқӣ, мушоҳидаву баҳрабардорӣ аз расму оинҳои милли, таваҷҷуҳ ба асарҳои бунёдгузори насри реалистии тоҷик Садриддин Айнӣ, шиносӣ бо мактаби бузурги нависандаи маъруфи рус Максим Горкий, тақозои вазъи адабии давр, ташаккули илми фолклоршиносии шуравӣ ва густариши фолклор чун манбаи ғаноманди милли дар ташаккул ва таҳаввули таҳайюли бадеии Раҳим Ҷалил таъсири амиқ гузоштанд.

1.2. Истифодаи унсурҳои фолклор дар шеърҳои Раҳим Ҷалил

Маълум аст, ки фаъолияти эҷодии Раҳим Ҷалил бо офаридани шеърҳои гардида, яқинд маҷмӯаи ашъораш низ ба нашр расидаанд. Ҳарчанд бо мурури давр ва дигар шудани ҳадафҳои эҷодӣ адиб бештар ба таълифи осори мансур майл зоҳир намуд, вале эҷоди каломии мавзунро то охири умр идома дод.

Раҳим Ҷалил ҳамчун нависандаи пуркор ва публицисти бомаҳорат шуҳрат пайдо кард, вале ашъораш низ истиқболи гарм ёфт. Ҳарчанд ки дар шеърҳои ӯ ба мисли насраш таъсири фолклор саҳт намоён нест, аммо мушоҳида мегардад, ки намунаҳои ҷолиби эҷодиёти шифоҳии халқро хеле ҳадафмандона ва моҳирона ба қор гирифтааст.

Дар шеърҳои адиб бештар истифодаи чунин анвои адабӣ ба назар расиданд:

1. Нақлу ривоятҳои халқӣ дар бораи маконҳои таърихӣ ва муқаддаси шаҳри Хучанд, ӯрдаи шаҳр, дарёи Сир;
2. Ибораҳои ифодаҳои халқӣ, зарбулмасалу мақолҳо.

Зимни таҳқиқ мушоҳида шуд, ки унсурҳои фолклор бештар дар чунин шеърҳои Раҳим Ҷалил ба қор рафтаанд:

1. Достони «Ленинобод»;
2. Ғазалҳо;
3. Шеърҳои ҳаҷвӣ;
4. Шеърҳои, ки дар васфи табиат ва ғаслҳои сол эҷод шудаанд;
5. Шеърҳо дар тарғиби пахтакориву пахтачинӣ.

Раҳим Ҷалил чун зодаи шаҳри Хучанд аз таърихи он ва нақлу ривоёте, ки доир ба мавзеъу маконҳои муқаддаси ин шаҳр мавҷуд буданд, огоҳии хуб дошт. Ҳамин шундаҳову омӯхтаҳои худро дар шеърҳо ва асарҳои мансураш мавриди қорбурд қарор додааст. Адиб аз тарғибгарони ғазоли замони шӯравӣ, ғояҳои ҳизби ҳукмрон ва дастовардҳои давраи навин буд. Аз ин рӯ, мавзуи шеърҳои ӯро аксар вақт муқоисаи кӯҳнаву нав, даъват ба пахтакориву меҳнати зарбдор, ситоиши меҳнатқашон ташкил меоданд. Дар ин радиғ муқоисаи осори замони тоинқилобӣ ва тағйироти кулӣ дар ҳаёти иҷтимоӣ мавқеи муҳим дошт. Аз ин ҷост, ки истифодаи ривоятҳо ва нақлҳои халқӣ зимни қиёси замони кӯҳнаву нав ба қор гирифта мешуданд.

Маълум аст, ки дар гузашта Хучандро «Тирози ҷаҳон» ном бурдаанд, аммо Раҳим Ҷалил бар он андеша аст, ки баъди номи Ленинободро гирифтани он воқеан ба «Тирози ҷаҳон» табдил ёфтааст. Дар шеъри «Зебад акнун номи «Тирози ҷаҳон», Хучанди кӯҳан ва Ленинободи нав қиёс шудааст.

Аз қадимулайём атрофи Хучанд,

Меваҷоте дошт дунёро тисанд.

Номи ӯ гардида «Тирози ҷаҳон»,

Богҳояш буд зеби гулситон.

Лекин аз он неъматӣ шаҳду шакар,

Синфи доро буд танҳо баҳравар [22, 40].

Аз муҳтавои ин шеър бармеояд, ки адиб кӯшиш намудааст, нағзониҳоеро, ки дар шаҳри Хучанд, баъд аз инқилоби Октябр ба миён

омадаанд, аз ҷумла, ободиву зебой, бунёди боғу пахтазорҳои зиёдро дар соҳили Сир ба тасвир гирад.

Дар шеъри «Саргузашти Сир» ҳам бо истифодаи нақлҳои халқӣ Раҳим Ҷалил образи дарёи мағрури замони гузашта ва тобеи одамон гаштани онро дар замони нав тасвир мекунад. Аз лиҳози фолклорӣ-таърихӣ агар нигоҳ кунем, барои тасвири образи Сир то замони бунёди нерӯгоҳи Фарҳод ва Дӯстии халқҳо аз нақлҳои халқӣ истифода шудааст.

Маълум аст, ки дар фасли серобӣ дарёи Сир медамид ва соҳилҳоро мешуст, ки ин амри табиӣ буд. Обхезиҳо хеле зиёд мешуданд ва ба гуфтаи муаррих А. Мирбобоев занони куҳансоли Хучанд ба даст кафлеси ҷӯбин гирифта, оби дарёро бод мекашиданд, то ин ки он аз дамиш монад [80, 110]. Гайр аз ин дар мавсими серобӣ мардум бо завраку кемаҳо ба душворӣ аз болои дарё мегузаштанд. Ҳатто, дар байни сокинони Хучанд ва Истаравшан чунин пешгӯӣ то кунун мавҷуд аст, ки Истаравшанро ҳамлаи гургҳо ва Хучандро об аз байн мебарад. Дар шеър дамиши дарёи Сир чунин оварда шудааст:

*Чун дамодам оби ӯ тугён намуда медамид,
Каф ба лаб девонаворона ба ҳар сӯ медавид.
Ҳам зироат ҳам заминҳоро ба қаъраи мекашид,
Аз ду чашми деҳқон хуноби ҳасрат мечакид.*

*Ҳар садо аз соҳил ояд, нолаву фарёд буд,
Нолаи бечорагон фарёди беимдод буд [22, 45].*

Дар ин пора танҳо ба назар мерасад, ки девонагии дарё ва ба қаъри худ кашидани зироатҳо тасвир гаштаанд, ки сарчашмаи ҳамаи ин ҳамоно нақлу ҳикояҳои халқӣ аст. Дар давоми шеър таъбири халқии ташналаб дар соҳили дарё будани одамӣ истифода гаштааст:

*Дар лаби дарёву аммо ташналаб буд одамӣ,
Дар умеди як намӣ буд чашми мардумро намӣ.
Рӯи серобӣ кучо медид сероби камӣ?*

Дур мешуд, кай гами об аз дили деҳқон даме!

Сири саркаш як нигоҳ аммо ба берӯзӣ надошт,

Сангдил ҳам буд, ба ҳоли ташина дилсӯзӣ надошт [22, 45].

Шеъри номбурда соли 1959 эҷод гаштааст ва барои муқоисаи замони наву кӯҳна образи Сири саркаши тоинқилобӣ ва Сире, ки баъди бунёди нерӯгоҳҳои Фарҳод ва Дӯстии халқҳо аз хати кашидаи одамон берун намешуд, офарида шудаанд.

Айнан ҳамин гуна муқоиса дар шеъри дигари Раҳим Ҷалил «Худписанди мо назарногир шуд» низ ба назар мерасад. Дар ин шеър тасвири манораи масҷиди ҷомеи Шайх Маслиҳатдини шаҳри Хучанд офарида шудааст. Манораи мазкур соли 1870 бо ташаббуси яке аз сокинони Хучанд Эшони Аврод поягузорӣ мегардад ва баъдан Вали Нӯғай ном шахс сохтмони онро идома медиҳад. Бино бар маълумоти Ҳочӣ Ҳусайн Мӯсозода баландии ин манора 21 метр аст [83, 79 – 82]. Раҳим Ҷалил дар шеъри зикршуда манори кӯҳани шаҳрро тасвир мекунад, ки он баланду устувор будааст. Аз забони манора чунин сатрҳо тазаққур мегардад:

Солҳои сол ин сӯ дар Хучанд

Як маноре буд аз ҳад худписанд.

Лоф мезад: «Аз ҳама болотарам,

Аз чинору қалъаю аз ӯрда ҳам!

Ин тараф тал, он тараф дарёи Сир

Кулбаҳову кӯчаҳои шаҳри тир,

Зери поям ҷумла пасту оҷизанд,

Майдаву беобурангу нописанд.

Одамон? Пеши назар монанди мӯр,

Кулбаи онҳо? Саросар ҳамчу гӯр.

Мешавад ин шаҳр бозам пиртар,

Лек ман ҳаргиз намегардам дигар.

Реши сангу хишти пухта пайкарам,

*Пас маро аз сардиву гармӣ чӣ гам?
По ба моҳӣ мерасонам сар ба моҳ,
Посбоносо қунам ҳар сӯ нигоҳ
Худ, маро одам, агарчанде, ки сохт,
Сарбаландиро ба ман як умр бохт.
Сарбаландам,
Сарбаландам. Сарбаланд
Андар ин шаҳри қадими Хучанд!» [22, 57].*

Барои фаҳмидани маънои суҳанони манора, ки дар ин шеър омадааст, фаҳмидани мавқеи ҷойгиршавии шаҳри Хучанд ва фарҳанги мардуми он зарур аст, ки бидуни онҳо дарки воқеии шеър ба даст намеояд. Дар Хучанд тале ҳаст, ки бо номи Рухак дар қисмати ҷанубии шаҳр ҷойгир аст. Дар фаҳмиши мардуми шаҳр қалъа арки шаҳр аст, ки он ҳам дар болои хоктеппа дар соҳили дарёи Сир воқеъ аст ва ўрда бошад, дар поёни қалъа ҳамчун бошишгоҳи сарбозону афсарон воқеъ буд. Манора мавқеи ҷойгиршавии шаҳрро нақл мекунад, ки баргирифта аз донишҳои мардумӣ аст. Аз забони манора як ибораи халқии аз моҳӣ то ба моҳ истифода гаштааст, ки он ҳам ишора ба тасаввуроти қадимаи мардум аст, ки ҷаҳон дар болои моҳӣ (наҳанг) қарор гирифтааст.

Дар идомаи шеър ба назар мерасад, ки ин манораи мағрур дудбаро – мӯрии корхонаро мебинад, ки қдаш аз қади он баландтар буд. Инро дида ғурури манора кам мегардад.

Дар шеъри Раҳим Ҷалил маконҳои Хучанд вақте тасвир мегардад, табиист, ки донишҳои мардумӣ ва тасаввуроти одамон нисбат ба он ҷо мавриди корбурд қарор гирифтааст, ки манбаи он ҳамон фарҳанги омма – фолклор мебошад.

Мусалламан, дар осори мансури Раҳим Ҷалил зарбулмасалу мақолҳо ба таври фаровон ба кор рафтаанд, лекин дар назм мавқеи онҳо устувор нест. Аммо таъбирҳо ва ибораҳои фразеологии лаҳҷаи Хучанд ба кор рафтаанд, ки шеъри ўро ба фаҳмиши мардум наздик кардааст. Ба

назар расид, ки мақолҳо тағйир дода шудаанд. Масалан, дар шеъри «Эй марди майдон» мақоли халқии «Чоҳкан зери чоҳ» ба гунаи амрӣ аз номи модар ба фарзанд таъкид гаштааст:

*Ба зери чоҳ афкан чоҳканро,
Намо озод хоки ин ватанро* [21, 26].

Дар лаҳҷаи Хучанд «сарат аз санг гардад» дуо аст, ки нисбати фарзандон гуфта мешавад. Дар охири шеър ҳамин дуо оварда шудааст:

*Ҳалолат бод, шерам, марди майдон,
Сарат аз санг гардад, эй писарчон* [21, 26].

Дуои «сарат аз санг гардад» дар мавриди азм кардани фарзандон ба коре, гуфта мешавад, ки маънии «қавидилу қавиирода бошад»-ро дорад. Дар Хучанд то кунун анъанае ҳаст, ки ҳангоми гӯсола, гов ва ё чонвари дигарро харидан ва ба хона даровардан ба сараш бо қайроқсанг мезананд ва мегӯянд, ки «*сараш аз санг шавад*», ки ин маънои онро дорад, ки чонвар аз офат эмин монаду ба беморӣ гирифтور нагардад. Шеъри болоӣ дар замони Ҷанги Бузурги Ватанӣ соли 1942 эҷод гаштааст ва ин дуо ва ё таъбири халқӣ моҳирона истифода гаштааст.

Дар байни мардуми Хучанд пирон ва деҳқонон борону барфро «нон» ё «ризқ» мегӯянд, яъне боришот сабаби зиёд гаштани ғалла ва фаровонии рӯзгор аст. Дар шеъри «Баъди борон» этимологияи халқии калимаи борон истифода гаштааст. Марди деҳқон ба писараш онро чунин шарҳ медиҳад:

*Ҳар як аз ин қатра – як дурдонаи қиматбаҳост,
К-аз сари саҳрои колхозии мо бошад нисор.
«Маънии борон ҳамин, - мегуфт деҳқон бо писар:
Бор-он бор оварад яъне ба халқи ин диёр»* [21, 13].

Дар поварақ шарҳ дода шудааст, ки калимаи бор маънои ғалларо дорад. Ҳангоме ки нафаре аз боришоти зиёд шикоят мекунад, калонсолон ба ӯ таъкид мекунанд, ки он борони нон аст, яъне барои зиёд гаштани ғалла мадад мерасонад. Дар байти охири шеър ишора шудааст,

ки борон сабаби зиёдшавии ғалла мегардад, ки дар заминаи ҳамин андешаи мардумӣ ба миён омадааст:

*Бор, эй борон, ба дашту кӯҳсори мамлакат,
Корҳои ғаллакорони Ватан ёбад барор* [21, 13].

Раҳим Ҷалил дар шеъри «Баъди борон» шарҳи калимаи боронро аз забони мӯйсафеди деҳқон чунин овардааст:

*«Маънии борон ҳамин, - мегуфт деҳқон бо писар,
Бор-он бор оварад яъне ба халқи ин диёр* [21, 13].

Дар поварақи ҳамин шеър андешаи Раҳим Ҷалил чунин шарҳ дода шудааст: «Бор-он – шоир мехоҳад гӯяд: калимаи борон аз бор, яъне аз ғалла омадааст» [21, 13]. Истифодаи калимаи бор ба маънои ғалла аз ҷониби Раҳим Ҷалил далели пайванди эҷодиёташ бо боварҳои мардумӣ мебошад.

Яке аз жанрҳои фолклорӣ, ки муҳаққиқон ба он кам таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд, маслиҳат ва ё машварат мебошад. Доир ба ин жанри кам омӯхташуда Р.Раҳмонӣ ва С.А. Қосимӣ чунин навиштаанд: «Роҷеъ ба он ки «маслиҳат» ва «машварат» дар миёни мардум ҳамчун жанри фолклорӣ маъмул аст, дар дарсҳо зиёд ёдовар мешавем. Чун одати суннати мардуми калонсолон ба хурдсолон ё пирамардон ва пиразанони доно ба фарзандон, хешовандон ҳангоми баргузори кор, хашар, маърака машварат медиҳанд. Машварат матне аст, ки асосан аз як ҷумла иборат аст, вале на зарбулмасалу мақол асту на андарзу панд, балки як навъ раҳнамоӣ мебошад» [108, 142]. Дар лаҳҷаи Хучанд барои истифодаи калимаҳои маслиҳат ва ё машварат вожаи «ёрикор» истифода мегардад, ки ҳангоми иҷрои ин ё он кор касе маслиҳат медиҳад, яъне ёрӣ барои кор аст. Дар Хучанд пеш аз оғози коре, масалан, тӯйҳо маъракае барои мардони калонсол бо номи маслиҳатошӣ баргузор менамоянд.

Дар шеъри қаблан зикршуда машварати падари пир ва колхозчии ҷавон чунин оварда шудааст:

Вақти ғайрат, фурсати ҳиммат бувад, ҷони падар,

Бармаҳал корӣ – бигирӣ ҳосилоти бешумор [21, 13].

Ин байт ифодагари машварат ва ё худ ёрикор мебошад. Дар ин ҷо сухан дар бораи саривақт кишт кардани пахта меравад. Калимаи бармаҳал имрӯз маънои пеш аз муҳлатро дорад, аммо манзур аз ин калима, ки дар лаҳҷаи Хучанд ҳаст, дар маҳалли ҳудаш, дар вақташ иҷро кардани коре мебошад. Машварати мазкур баргирифта аз ёрикорҳои қадимаи Хучанд мебошад.

Ибораи халқии «шарми сабилмонда» дар ғазали «Дар шаби соли нав» хеле моҳирона ва дар ҳавои гуфтори халқӣ истифода гашта, мақтаъро ороиши хуб додааст. Ин ҷо «сабилмонда» калимаи серистеъмоли лаҳҷаи Хучанд мебошад.

Пурсӣ, ки, Раҳим, аз паси ҷонона нарафтӣ?

Дил рафту маро шарми сабилмонда ниғаҳ дошт [22, 24].

Дар мавриди истифодаи зарбулмасалу мақол дар шеърҳои Раҳим Ҷалил, ки асосан дар давраи аввали эҷодиёташ таълиф гаштаанд, ҳам дар забони худӣ ӯ ва ҳам дар баёни персонажҳои жанрҳои гуногуни фолклорӣ истифода гардидаанд. Дар ин маврид муаллифони «Ахтари тобони адабиёт» дуруст қайд кардаанд, ки «истифодаи фолклор осори нависандагони муосирро ба тафаккури бадеии халқ наздик мекард» [112, 42].

Достони «Ленинобод», ки Раҳим Ҷалил ва Муҳиддин Аминзода эҷод кардаанд, асари камтаҳқиқшуда ба шумор меравад. Бино бар иттилои муаллифони китоби «Ахтари тобони адабиёт» асари мазкур дар солҳои 1936-1937 навишта шудааст [112, 50]. Соли 1940 он аз ҷониби шуъбаи адабиёти бачагонаи Нашриёти давлатии Тоҷикистон ба теъдоди даҳ ҳазор нусха бо хати лотинӣ ҷоп мегардад ва баъди ин достони номбурда дигар ҷоп нашудааст. А.Сайфуллоев ва М.Файзуллоева зикр кардаанд, ки ба ин достон шоир Ҳабиб Юсуфӣ мақолаи танқидии

сахтеро бо номи «Баҳр дар пиёла» навишта будааст [112, 50], ки муаллифон барои чопи такрорӣ он иқдом нишон надодаанд.

Достони мазкур аз 391 байт иборат аст. Маълум аст, ки шаҳри Хучанд аз санаи 9 январи соли 1936 то 24 декабри соли 1990 Ленинобод ном дошт [173, 421 – 422]. Достон дар асоси воқеаҳои таърихиву нақлҳои халқӣ таълиф гаштааст ва доир ба гузаштаи Хучанд, истилои Искандари Мақдунӣ, ҳамлаи арабҳо, тохтутози муғулон, воқеаҳои таърихӣ марҳилаҳои муайяни зиндагии халқ, дастовардҳои меҳнати хучандиён дар замони шӯравӣ нақл мекунад. Дуруст аст, ки баъзе лаҳзаҳои таърихи шаҳри Хучанд дар ин достон хеле кам оварда шудаанд ва ин нуктаро А.Сайфуллоев ва М.Файзуллоева низ тазаккур намудаанд: «Дар он кӯшиши ба назм овардани баъзе воқеаҳои таърихӣ ба назар расад ҳам, сар то по аз умумигӯӣ иборат аст. Аз ин лиҳоз андешаҳои шоири навпардози тоҷик Ҳабиб Юсуфӣ саҳеҳ аст. Агар таърихи Хучанд дар бузургӣ мисли баҳр бошад, достон дар кӯчаки чун пиёла аст. Бино бар он баҳрро дар пиёла ғунҷонидан имконнопазир аст. Бо вучуди ин, достоне, ки диққати Ҳабиб Юсуфӣ барин шоир ва донишмандро ба худ кашидааст, беарзиш нест» [112, 51].

Достони номбурда аз лиҳози истифодаи нақлҳои халқӣ ва ривоятҳо беназир мебошад, зеро барои муқоисаи замони кӯҳнаву нав ин нақлу ривоятҳо зарур буданд. Дигар ин, ки дар солҳои таълифи достон дар адабиёти шӯравӣ рӯй овардан ба офаридаҳои халқ – фолклор зиёд ба назар мерасид. Аз ҷониби дигар, дар он солҳо пирамардон ва шахсоне, ки доир ба таърихи Хучанд нақлу ривоятҳои зиёдро медонистанд, зиёд буданд ва адибон имкони аз онҳо гирифтани маълумоти фаровонро доштанд.

Дар достон нақле дар бораи мустаҳкамкунии девори шаҳр бо резонидани хуни ҷавонон оварда шудааст. Ин нақли халқӣ аст, ки тибқи он ҷиҳати мустаҳкамии девори шаҳр ҳокими Хучанд – Оқбӯтабек, ки соли 1702 ба мансаби ҳокимӣ расида, 32 сол дар ин вазифа буд, хуни

хафт нафар чавонро резонида будааст. Ҳ.Шарифов дар асараш нақли ворисони Оқбӯтабекро чунин овардааст: «...бобокалони мо ба Хучанд 7 дарвоза шинонида, гирду атрофи онро девор, яъне қалъа бардошта будаанд. Баъди сохтмон аввалҳо девори нав устувор наистода баъзе чойхояш ғалтидааст, инак он кас бо таклифу маслиҳати донишмандони шаҳр аз рӯи анъанаи қадима хуни 7 нафар чавонмардеро, ки номҳои Маҳкам, Бузурук, Сангин, Пӯлод, Чӯян, Калон ва ғайра доштанд, дар таги он резонда будаанд, ки девори қалъа рост истода мустаҳкамӣ пойдор шудааст» [131, 25 – 26].

Дар достони «Ленинобод» ин нақл истифода гаштааст:

Назар кун ба ин пушта – анбӯҳи хок,

Ниҳон карда дилҳо бисе дарднок.

Дар ин қалъаҳо, ӯрдаҳои баланд,

Саросар пур аз фитна буду газанд.

Ниҳоданд дар зери ин қалъаҳо,

Бисе қисми мазлуму мазлумаҳо.

Ҳар он кас, ки Маҳкам бувад номи ӯ,

Бишуд нест оғозу анҷоми ӯ.

Зи Сангину Темуру Пӯлодҳо,

Шуда ҳар яке хишти ин ҷо ба ҷо [44, 9].

Нақли мазкурро муаллифони достон чунин шарҳ додаанд: «Назар ба эътиқоди амалдорони он замон агар ин гуна ном доштагонро дар таҳти қалъа гузоранд, он мустаҳкам ва пойдор мешудааст. Табиӣ аст, ки ин часадҳо – часадҳои зиндаи камбағалон буд» [44, 9]. Ҳ.Шарипов ин ҳолро хурофот номида, дар поварақ чунин тавзеҳ додааст: «Ин хурофот дар байни аҳолии хонигарии Қўқанд саҳт маъмул буд. Тавре муаллифи асри XIX Азиз ибни Ризои Марғилонӣ дар «Таснифи Ғариб» меорад, дар аҳди Худоёрхон аснои сохтмони канали Улуғнаҳр дар наздикии Асака барои он ки фишори оби зеризаминиро боздоранд, ба қари канал якчанд одами «Тўхтасун» номдоштаро зинда ба зинда мегўронанд» [131, 26]. Аз

харду шарҳ пайдост, ки чунин одат дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ҷой доштааст.

Дар асл бошад, ҳам дар замони атика, ҳам дар Аврупои насронӣ, дар тамоми кишварҳои олам «қурбонӣ барои сохтмон» аз давраҳои бостонӣ ҷой доштааст. Аслан, гирем, қурбон кардани инсон дар сохтмон ҳосили тафаккури асотирии инсон аст, ки реша ба давраҳои қадими ташаккули башарият дорад ва аз лиҳози ҷанбаи эътиқодӣ доштан он амалӣ мегаштааст.

Д.К. Зеленин таъкид кардааст, ки чунин одат то кунун дар байни мардуми олам ҷой дорад [151, 147]. Мақсад аз қурбонӣ барои сохтмон розӣ кардани замин, руҳҳои мададгор ва амсоли инҳо будааст, ки барои мустаҳкамии иншооти сохтмонӣ ба монанди деворҳо, кӯшкҳо, пулҳо ва амсоли ин амалӣ мегаштааст. Дар кишварҳои Аврупо барои қурбонии сохтмон кӯдакон истифода мешудаанд [150, 22 – 23]. Дар ривояти мазкур як таомули қурбонии сохтмони Осиёи Миёна ошкор мегардад, ки барои қурбонӣ ҷавонони номашон ба мустаҳкамӣ ва устуворӣ марбутро истифода мекарданд. Меъёри интиҳоби қурбонӣ номи ҷавонон будааст.

Дар осори Раҳим Ҷалил ҳамин нақли халқӣ дар намоишномаи «Дили шоир» низ мавриди истифода қарор гирифтааст. Намоишномаи мазкур дар бораи зиндагии шоир Камоли Хучандӣ аст ва дар он Аброр ном шахс аз шоир хоҳиш мекунад, ки аз ҷанги одамони малики шаҳр писарашро начот диҳад. Аброр ҳангоми мулоқот бо шоир чунин мегӯяд:

«Хоча, магар хабар надоред? Шӯри одамони Сангин, Пӯлод, Темуру Маҳкам ном доштагӣ хушк шудааст. Ба ҳукми малик онҳоро бурда ба байни девори ӯрда мехобонанд, ки мазбут шавад. Одамро зинда ба зинда дар гӯр мекунанд» [35, 302].

Дар намоишнома ҳам ҳамин ривоят аз забони персонажи асар инъикос шудааст. Метавон хулоса кард, ки ривоят доир ба мазбут сохтани биноҳо дар Хучанд ба ҳайси расму таомули сохтани биноҳо маъмул будааст ва агар нақли ворисони ҳокими шаҳр Оқбӯтабек дуруст

бошад, қурбонии сохтмони девори шаҳр бори охир дар асри XVIII дар Хучанд рух додааст.

Дар достон нақле дар бораи Бибӣ Комила оварда шудааст, ки тибқи он ҳангоми сохтани қалъа ӯ ҳомила будааст ва ба гилкорон лой дароз мекардааст:

*Дар он вақтҳо як зани ҳомила,
Ки номида мешуд Бибӣ Комила.
Биистода бар пояи нардбон,
Зи ду чашми ӯ ашк мешуд равон.
Ба сад қулфату нолаву оҳу вой,
Ҳамедод бар дасти гилкор лой [44, 10].*

Дар пойварақ муаллифон ишора кардаанд, ки он аз «Аз ҳикояи даҳонакии халқи Хучанд» навишта шудааст. Дар нақл чунин оварда шудааст, ки шабу рӯзи таваллуд кардани Бибӣ Комила наздик будааст, аз ин рӯ, аз саркарда хоҳиш мекунад, ки ӯро аз кори вазнин озод кунад. Дар ҷавоб саркарда ӯро бо тозиёна мезанад ва Бибӣ Комила ба ҳалокат мерасад.

Воқеаҳои достони «Ленинобод» дар асри XX ва кори деворзании қалъа дар асри XVIII сурат гирифтааст. Модом, ки Раҳим Ҷалил ва М.Аминзода ба ин нақли халқӣ рӯчуъ кардаанд, пас маълум мегардад, ки ин нақл дар шакли устувор дар байни мардум дар ибтидои асри XX ҷой доштааст. Аммо ҷузъиёти бештари ин нақл дар достони мавриди назари мо инъикос нагаштааст.

Шаҳри Хучандро ҳамчун шаҳри абрешимпарварон ва ресандагону бофандагон мешиносанд. Кирмакпарварӣ яке аз шуғлҳои аввалибахории хучандиён буд, ки дар достони «Ленинобод» мавриди истифода қарор гирифтааст. Муаллифон ҳангоми тасвири ҳучуми русҳо ба Хучанд ҳодисаи ба хонаи як кирмакпарвар паноҳ бурдани аскарӣ гурезаи русро, ки лабташнаву ларзон буд, нақл кардаанд. Оқибат офитсер омада, аскарро дашном медиҳад ва зани кирмакпарварро ба қатл мерасонад.

Дар достон фолклор ва анъанаҳои кирмакпарварии мардуми Хучанд тасвир гаштааст. Дар мақолаи И.Раҳимов «Фолклори кирмакпарварӣ ва пиллачинӣ дар Хучанд» урфу одат ва анъанаю фолклори кирмакпарварони шаҳри Хучанд ва ноҳияҳои атрофи он таҳлил гаштааст. Дар достон аз ҷониби зани кирмакпарвар усули аз тухмӣ баровардани кирмак нақл гардидааст:

*Замоне, ки буданд тухми сиёҳ,
Харидам ба чандин фулуси сиёҳ.
Гаҳе зери чогаҳ нигаҳ доштам,
Гаҳе дар бағал гарм бигзоштам.
Зи хурдиашон парвариши кардаам,
Ки охир ба ин ҳол овардаам [44, 14].*

Дар мақолаи И.Раҳимов низ ишора гаштааст, ки занони покдоман тухми кирмакро дар бағал парвариш мекарданд [101, 203].

Дар достон ҳамчунин зани кирмакпарвар орзу мекунад, ки маросими пиллачинон ташкил намояд. Пиллачинонро баъди расидани пилла баргузор мекарданд. Дар достон орзуи зани кирмакпарвар аз забони худаш чунин оварда шудааст:

*Зи ҳар як аз ин пилла ҳосил шавад,
Ки занҳои ҳамсоя қоил шавад.
Хабар созаму пиллачинон кунам,
Ҳамаро дар он рӯз меҳмон кунам.
Пур аз пилла гардад қанору ҷувол,
Маро нек гардад аз ин ҳол, ҳол...
Сабадпиллаам гардад аз пилла пур,
Дуноварзану дук аз ришта пур [44, 14 – 15].*

Дар ин бахши достон ишора ба маъракаи пиллачинон рафтааст, ки он одат ва суннати деринаи мардуми Хучанд будааст. Аз нуқтаи назари фолклоршиносӣ дар ин қисмат ба фарҳанги кирмакпарварии хучандиён

ишора шудааст, аммо намунаҳои анвои фолклорӣ ва ё расму усули кирмакпарварӣ оварда нашудааст.

Нақли дигар, ки бо ишораи муаллифон дар поварақ халқӣ номида шудааст, дар бораи авҷ гирифтани маъракаи «ақди никоҳ» аст. Тибқи муҳтавои достон бо баҳонаи ба дасти ҳукмдорони рус нафаромадан ва ё «раҳонидан аз шарри куффори малъун» қозиҳои вақт ҳукм мебароранд, ки духтаронро зуд ба шавҳар диҳанд. Маъракаи ақди никоҳ дар шаҳр зиёд мешавад. Ин бахши достон гувоҳи дар хотираи халқ ҷой доштани ин воқеа ва ҷойгоҳи он дар нақлҳои халқист.

Дар достони «Ленинобод» як мақоли халқӣ «Мӯи зан дарозу ақлаш кӯтоҳ» аз забони руҳониён ба гунаи дигар оварда шудааст:

Биномида рӯҳониёни лаъин,

Ба оёти Қуръону таълими дин.

Ки зан ақлкӯтаҳ бувад, мӯдароз,

Сараш мақдами шавҳаронро ниёз [44, 25].

Ҳини таҳлили асосҳои фолклории достони «Ленинобод» ба чунин ҳулоса расидем, ки муаллифон дар асоси нақлҳои халқӣ сужети онро фароҳам оварда, ба ин васила асарро ба мафкураи бадеии хонандагон наздик кардани шудаанд. Бо вучуди он ки дар достон умумигӯиҳо зиёд ба назар мерасанд, вале истифодаи хунармандонаи ривоятҳои нақлҳои халқӣ муҳтавои онро ҷолибу таъсирбахш намудаанд. Вале бояд иқрор шуд, ки зарбулмасалу мақол дар достон нисбатан кам ба мушоҳида расида, боиси тафовути услуби эҷоди достон аз дигар анвои шеърии шоир гардидаанд. Ин мушоҳидаҳо ба ҳулосае меоранд, ки Раҳим Ҷалил ва Муҳиддин Аминзода зимни таълифи достон бештар ба нақлу ривоятҳои мардумӣ, ки байни аҳолии Хучанд маъмул буданд, тавачҷух намудаанд.

Яке аз хусусиятҳои шеъри Раҳим Ҷалил тарғибу ташвиқи пахтакорӣ ва ситоиши пахтакорон аст, ки барои таъсирбахш ва ба руҳияи халқи меҳнаткаш созгор омадан, таъмини халқияти он муҳим аст.

Дар замони шӯравӣ ситоишу тавсифи заҳмати пахтакорон дар адабиёт, баҳусус, осори манзум мавқеи муайян дошт. Таъбири «қандата зан» ба маънои офарин, аҳсан дар байни мардум мавриди истифодаи фаровон буда, натанҳо дар шаҳри Хучанд балки дигар навоҳии вилояти Суғд низ ба назар мерасад. Раҳим Ҷалил таъбири номбурдаро дар шеъри «Қандата зан» хеле ҷолиб истифода кардааст, ки натанҳо халқияти шеърро таъмин кардааст, балки шеърро хеле хушоянду ҷолиб намудааст:

Ба ваъда кардӣ вафо, пахтакор, қандата зан!

Барори кори ту бо ифтихор, қандата зан! [21, 18].

Дар шеъри «Қавли тамоми халқ», ки мазмунашро суҳбати шоир бо пахтакор ташкил медиҳад, тарзи мурочиат ба деҳқонон, ки ба гунаи «Саркор, монда нашавед» дар байни халқ паҳн гаштааст, истифода гардидааст:

Дар рӯ ба рӯи ӯ ман як фурсат истодам,

«Саркор монда нашавед» - гуфта салом додам.

«Раҳмат, кани, бародар, дам гиред охир ин ҷо»,

Гуфту ба меҳрубонӣ, қомат намуд боло» [21, 29].

Маълум аст, ки ин навъи шеърҳо аксар хусусияти супоришӣ ва ё тарғиботӣ доштанд ва азбаски рисолати онҳо таъин буд, шоирон низ кӯшиш менамуданд, аносири рӯзгори халқро ба онҳо ворид кунанд. Раҳим Ҷалил низ чун шоирони дигар, бо ин гуна шеърҳо руҳияи халқро қавӣ кард ва бо камоли маҳорат калимаҳо ва таъбиру ибораҳои лаҳҷавиро истифода бурд, маълумоти фарҳанги моддиву маънавии халқро ба кор гирифт.

Дар солҳои сиюм - панҷоҳум пеш аз он, ки навъҳои пахтаи шӯравӣ ихтироъ карда шаванд, навъҳои пахтаи америкӣ, ки дар байни халқ бо номи «амиркон» ё «амрикон» маъруф аст, пахтаи мисрӣ, ки аслан он навъи перуӣ буд, кишт мегашт. Азбаски навъи дуюм аз Миср ба Итифоқи Шӯравӣ оварда шуда буд, дар байни халқ бо номи пахтаи мисрӣ шухрат дошт. Раҳим Ҷалил пахтаи мисриро ба лола ташбеҳ карда,

дар шеъри «Хушнуду хандон шуд», ибораи «лолаи мисрӣ»-и халқиро ба кор гирифтааст:

Гул омад сӯи гулзори советию табассум кард,

Ба шодӣ гунчаҳои лолаи мисрӣ шукуфон шуд [21, 39].

Ҳамин тариқ, дар шеърҳои, ки марбут ба парвариши пахта ва кори колхозанд, инъикоси фолклори замони шӯравӣ ба назар мерасад. Азбаски тавачуҳи ҳам ҳукумат ва ҳам халқи тоҷик ба парвариши пахта равон гардида буд ва онро «тиллои сафед» меномиданд, Раҳим Ҷалил низ чун як узви ҳамин ҷома наметавонист, ки аз ин мавзӯи муҳимми замони худ дур бошад. Гузашта аз ин, мавзӯи мавриди назар, бо вазъи модии халқ алоқаманд буда, ҳамеша дар ҷодаи аввал қарор дошт ва пайваста бо зиндагиву тафаккуру расму таомулҳои мардумӣ ва дар маҷмӯъ, бо фолклори кишоварзони даврони шӯравӣ тавҷам инъикос мешаванд.

Дар ашъори баҳорияи Раҳим Ҷалил бештар тасвири манзараву табиати зебои диёр ду навъ инъикос шудаанд:

1. Шеърҳои, ки дар тавсифи табиати кишвар суруда шудаанд.

2. Ашъоре, ки дар баробари зебоиҳои табиати диёр, ҷашнҳои миллиро бо расму оинҳои он ифода мекунанд.

Мутобиқи анъанаҳои мардумӣ вақти фарорасии Наврӯз бо паридани омадани турна ва фароштурукҳо, ба ин ё он мавзӯ расидани соя, гул кардани баъзе дарахтон муайян карда мешавад [95, 21]. Парвози турна дар шеъри Раҳим Ҷалил аз омадани баҳор мужда мерасонад. Инро дар шеъри «Баҳор», ки дар васфи духтари мошинсавори пахтакор соли 1945 сурудааст, дида метавонем:

Турна меояд қатор андар қатор,

Муждагонӣ мерасонад аз баҳор.

Соф, равшан, бегубор аст осмон,

Чун дили халқи далери ин диёр [21, 20].

Маълум аст, ки шеъри мазкур соли охирини Чанги Бузурги Ватанӣ эҷод шудааст ва омадани турнаҳо дар баробари фарорасии зеботарин фасли сол, инчунин башорати ба поён расидани чанг ҳам ҳаст.

Ба дида молидани гули бойчечак дар фасли баҳор одати деринаи мардуми тоҷик аст ва он рамзи эҳтиром ба баҳору фарорасии соли нави аҷдодист. Мардуми Хучанд вақте аввалин маротиба гули бойчечакро ба даст мегиранд, се маротиба ба дидагонашон молида, аз расидан ба баҳори нав шукргузорӣ мекунанд ва ба нафаре, ки ин муждари меоварад, хатман бо хурсандӣ ҳар гуна шириниҳо медиҳанд.

Дар шеъри «Руҳи тоза дамид» қаҳрамон дар бистари беморӣ дур аз зодгоҳ қарор дорад. Дар беморхонаи шаҳри Киев ба бемор Галина ном духтарак гули савсанро тақдим мекунад. Қаҳрамони лирикӣ онро ба мисоли он ки гули бойчечакро ба дида мемоланд, гирифта мебӯсад:

Галина, духтараки дӯстрӯй, навбатдор,

Ба назди ман ба худ овард заррае зи баҳор:

Ба даст дошт гулеву ду шохай савсан,

Чу як нишонаи баҳорон, аломат аз гулиан.

Гирифта барге аз он гул ба чаши молидам,

Ҳузур кардаму хурсанду шод болидам [22, 53].

Гули савсан дар ин шеър бисёр рамзӣ истифода гаштааст ва ин гул дар адабиёти форсу тоҷик рамзи шифо ёфтано дорад [69, 171]. Дар фарҳанги мардуми аврупоӣ ва халқҳои славянӣ он нишона ва рамзи навабӣ ва эҳё аст. Онро ҳамчун муодили бойчечак ва ё сияҳгӯш ҳам шарҳ додан мумкин аст. Аз ин рӯ, бӯсидани савсан як рамзи шифоёбӣ ва фарорасии баҳор аст, ки шоир онро хеле моҳирона истифода кардааст.

Мухлис ва хонандаи шеъри шоир бештар ҳамон вақт зиёд мешавад, ки агар ба дарди мардум, орзуву омол, чаҳонбиниву тафаккур наздик ва ифодагари руҳияи халқ бошад. Мардуми замони шӯравӣ бештар ба шеъре рӯй меоварданд, ки дар он нақши ҳаёти ҳуду ҳамзамонанашонро эҳсос мекарданд, яъне ҷанбаи иҷтимоии ҷунин шеърҳо эътибор дошт.

Раҳим Ҷалил чун дигар ҳампешагони худ кӯшиш менамуд, ҳамон иҷтимоъро тавъам бо расму оинҳо ва фолклори мардуми тоҷик ба тасвир гирад, то руҳияи халқиро таъмин кунад. Ҷарҷанд ҷаззобияту ҷолибияти чунин шеърҳо вобаста ба дигар шудани вазъи сиёсӣ ва талаботи мардум гӯё, ки сол ба сол кам шуд, аммо ҳамон эҷодиёти халқӣ руҳу таровати онро нигоҳ дошт. Аз ин нуқтаи назар, дар ашъори Раҳим Ҷалил бисёр дубайтиҳо, рубоиҳо ва ғазалҳо ҷой доранд, ки дар ҳавову оҳангу вазн бо таъбиру ифодаҳои мардумӣ суруда шуда, илҳомбахши шоир дар эҷоди ин гуна шеърҳо фолклор будааст.

Дар маҷмӯаи «Баъди борон» саҳифаи 38 чор дубайтӣ ҷой дода шудааст, ки дар сарлавҳа сахван «Рубоиҳо» навиштаанд. Маълум аст, ки дубайтӣ бо ҳиҷоӣ кӯтоҳ оғоз шуда, дар вазни ҳазачи мусаддаси маҳзӯф ё мақсур гуфта мешавад. Рубоӣ бошад, бо ҳиҷоӣ дароз оғоз ёфта дар баҳри ҳазачи мусаммани аҳраб эҷод мегардад, аз ин рӯ, рубоӣ унвон гирифтани онҳо дуруст нест. Ҷарҷанд мавзӯи дубайтиҳое, ки соли 1938 эҷод шудаанд, тарғиби кори колхоз аст, вале ба назар мерасад, ки таҳти ҳавои офаридаҳои даҳонакии халқ эҷод гаштаанд.

*Ба гайрат пахтаи бисёр чидӣ
Ҳузури меҳнататро зуд дидӣ,
Ба ту сад офарин, колхозчидухтар,
Камӣ дар хонаат ҳаргиз надидӣ [22, 22].*

«Камӣ надидан» таъбири халқӣ буда, ҳамчунин дар дуо ҳам зикр мешавад, яъне «рӯи камиро набинӣ» дуои кӯтоҳ аст. Дар мисраи чорум дуо ҳамчун ифодаи воқеият истифода гаштааст. Истифодаи дуо ва ё нафрин дар мисраҳои охиринаи дубайтӣ хоси эҷодиёти лафзии халқ аст. Ҷам дуо ва ҳам нафрин ғолибан дар мисраҳои охиринаи дубайтиҳо ба назар мерасанд:

*Аз ин ҷо то Бухоро лола боша,
Ҷамеша кори ошиқ нола боша.*

*Ту мегӯӣ, ки ошиқ мурданӣ нест,
Илоҳӣ, умракут садсола боша [2, 157].*

Мисол бо истифодаи нафрин:

*Илоҳӣ мисли ман бе ёр бошӣ,
Ба ранг зарду ба тан бемор бошӣ.
Шунидам ёри нав дар бар гирифтӣ,
Ба ҳар наҳлӯ бигардӣ, хор бошӣ [2, 154].*

Дар дубайтии дигар бошад, доир ба киштукор ва корҳои саривақтии колхозчиён суҳан меравад:

*Заминро нағз мо шудгор кардем,
Амал бар гуфтаи саркор кардем.
Барои ҳосилоти мӯлу аъло
Тамоми чизро тайёр кардем [21, 22].*

Ба назар мерасад, ки ин мисраъҳо мутобиқи талаби замон барои тарғиби пахтакорӣ суруда шудаанд. «Ҳосилоти мӯлу аъло» – халқияти шеърро таъмин кардааст. Дар фолклори тоҷик бисёр шеърҳо бо ҳамин мазмун офарида шудаанд:

*Пахта чинему иҷро намоем плана,
Бо меҳнати худ розӣ намоем Ватана [2, 224].*

Вожаҳои «плана» ва «Ватана», ки ба ҷои «планро» ва «Ватанро» ба кор рафтаанд, унсурҳои лафзи даҳонӣ буда, ба шеър ҳолу ҳавои сурудҳои халқӣ бахшидаанд. Дар баробари ин дар ашъори Раҳим Ҷалил ғазалҳои ҳам ҳастанд, ки дар ҳавои суруду шеърҳои халқӣ навишта шудаанд. Чунончи, ғазали «Ба кокулаш печида-печида»-ро метавонем мисол орем. Дар ин ғазал калимаҳои такрор ҳамчун радиф омада истифодаҳои халқиро ба ёд меорад:

*Дилам хун шуд руҳи дилдорро нодида-нодида,
Шакар аз лаъли шаккарбори ӯ начишида-начишида.
Илоҷам чист? Рафтам бар дари ӯ нолаҳо кардам,
Ба хоки остонаш чаширо молида-молида.*

Бурун омад итобам кард, гуфт: «Аз ман чӣ меҳоҳӣ?»

Ба зорӣ гуфтам, эй ҷон, бӯсае, тарсида-тарсида.

Чи хушбахтӣ, ки бар аҳволи зорам раҳм кард охир,

Нигоҳе кард сӯям зери лаб хандида-хандида.

Насими навбаҳорон шӯхиҳо мекард бо зулфаш,

Ба ҳар сӯ мӯйи анбарбӯйро безида-безида.

Аз оғӯшам баромад, гуфт: «Рав акнун ҳамин ҳам бас,

Зи ҷонам сер кардӣ тоза ҳам бӯсида-бӯсида»...

Надонистам, ки ин бедорӣ ё хобу хаёлам буд,

Ба як дам гайб зад бар кокулаш печида-печида [22, 13].

Дар ин ғазал таъбири «тоза ҳам бӯсида» ифодаи лаҳҷаи Хучанд аст. «Тоза ҳам бӯсидан» маънои зиёд бӯсиданро дорад, «тоза ҳам раҳ рафтан» бошад, маънои зиёд пиёдагардиго дорад. Дар ин ғазал ба назар мерасад, ки шоир тарзи гуфтори мардум ва таъбиру ибораҳои халқиро истифода кардааст.

Дар шеърҳои ҳаҷвии Раҳим Ҷалил таъсири фолклор боз бештар ба назар мерасад, ки бесабаб нест, зеро ба ҳаҷв аслан тарзи гуфтори мардумӣ хос аст. Дар шеъри «Маҷлиси бисёр» калимаи «миёнгу» истифода гаштааст, ки дар лаҳҷаи Хучанд дарди миён шуданро мефаҳмонад:

Шишта-шишта миёнгу шудам,

Гашта-гашта зи пой рафт мадор [22, 78].

Дар шеъри «Ба Ҳоҷӣ Содик» ибораи халқии дар қуттии аттор ёфт намешавад, бо зарофат оварда шудааст. Шеър дар ситоиши журналист ва нависанда Ҳоҷӣ Содик суруда шудааст ва байти охиринаш ин аст:

Аз халтаи эҷоди ту ёбем он чиз,

К-аз қуттии худ ҳеҷ наёбад аттор [22, 81].

Хулоса, Раҳим Ҷалил дар мавзӯҳои муҳимми замон шеър гуфта, дастовардҳои ҳаёти нав, тафаккуру рӯзгори мардум ва масъалаҳои мушаххаси ҷомеаро ба тасвир гирифтааст. Азбаски ашъори шоир роҷеъ

ба ҳаёти халқ ҳастанд, таъсири эҷодиёти шифоҳӣ низ зиёд буда, барои ифодаи фикр аз таъбиру ибораҳои халқӣ фаровон истифода шудааст.

Хулосаҳои боби I

1. Раҳим Ҷалил дар баробари фаъолияти адабиву публицистӣ дар гирдовариву нашр ва тарғиби фольклори миллий саҳми назаррас гузошт. Ӯ бештар дар рӯзномаҳои «Пролетари Хучанд», «Бо роҳи Ленинӣ», «Болшевики Хучанд» намунаҳои ҷадиду ҷолиби осори фольклориро ба таъб мерасонад ва ба ин васила мардуми тоҷикро бо анвои тозаии адабиёти шифоҳии миллий ошно менамояд. Таваҷҷуҳи ӯ ба ҷамъоварӣ ва нашри маводи фольклор баъди Анҷумани умумииттифоқии нависандагон (1934), ки дар он М.Горкий суханронӣ карда буд, бештар мегардад.

2. Як самти фаъолияти Раҳим Ҷалил муаррифӣ ва нашри осори шоирони халқӣ, дар гирдоварӣ, нашр ва муаррифии асарҳои Фаҳрии Рӯмонӣ ба мушоҳида меояд. Маҳз тавассути заҳматҳои пайвастаи адиб шахсияти шоир ва осори ӯ мавриди таваҷҷуҳи аҳли қалам гардидаанд. Маълумоти ҷамъоварикардаи Раҳим Ҷалил дар бораи Фаҳрии Рӯмонӣ дар асарҳои марбут ба фольклори тоҷик ҷой дода шудаанд.

3. Бойгонии Раҳим Ҷалил маҳфуз дар Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ шаҳодат медиҳад, ки мавсуф бештар зарбулмасалҳои халқӣ ва панду ҳикматҳои шоиронро гирдоварӣ намуда, намунаҳои зиёди онҳоро дар дафтарҳои махсус қайд кардааст. Таҳқиқи осори ӯ маълум менамояд, ки бахши зиёди ин дурдонаҳои халқӣ минбаъд дар таҳкими муҳтавои осор ва иҷрои вазифаҳои таблиғиву тарбиявии онҳо мусоидат намуда, дар фардӣ кунонидани забон ва шахсияти персонажҳо ба қор рафтаанд.

4. Таваҷҷуҳи Раҳим Ҷалил ба дуоҳо низ зиёд будааст. Бо вучуди он ки дуо дар доираи илми паремиология (таълимот дар бораи зарбулмасалу мақол, панд, дуо, тезгӯяк, қасам ва ғайра) то солҳои навадум мавриди таҳқиқ қарор нагирифта буд ва дар замони шӯравӣ

фолклори марбут ба дин сарфи назар мешуд, нависанда ба ин навъи мероси фарҳангӣ ва фолклорӣ таваччуҳ зоҳир карда, ба омӯзиш ва истифодаи онҳо машғул мешавад. Дар баробари ин нақлу ривоятҳои халқӣ оид ба мавзеву маконҳои муқаддас, маъракаҳои қаландарон ва қиссаҳои дар асарҳои адиб бо равияи ҳосе мавриди қорбарӣ қарор гирифтаанд. Онҳо дар вусъати воқеаҳо, инъикоси муносибати қаҳрамонҳо, тасдиқи андешаҳо, инкишофи падидаҳои романтикӣ эстетикӣ осор ва тасвири пурраи ҷолиб бештар ба қор рафта, боиси ғаномандии муҳтавои онҳо гардидаанд.

5. Раҳим Ҷалил дар заминаи сабақҳои М.Горкий, С.Айнӣ ва Ҳ. Карим ғирдоварӣ, омӯзиш ва истифодаи дурдонаҳои халқиро идома дода, ба он муваффақ шуд, ки фолклор яке аз нишонаҳои вижаи сабақи эҷодӣ ӯ гардид. Зарбулмасалу мақол ва рубоиву дубайтиҳо ҷиҳати таъсирбахш ва зебову шево намудани забони асарҳо, пурмазмун қардани муҳтавои осори адиб хидмат намудаанд.

6. Унсурҳои фарҳанг ва забони халқӣ, пеш аз ҳама, ба ашъори Раҳим Ҷалил роҳ ёфтаанд. Дар шеърҳои адиб доир ба мавзеву Ҳучанд донишҳои мардумӣ ва тасаввуроти одамон мавриди қорбурд қарор гирифтаанд, ки пайванд бо фарҳанги омма доранд. Таъбирҳо ва ибораҳои фразеологии лаҳҷаи Ҳучанд ашъори Раҳим Ҷалилро ба фаҳмиши мардум наздик қардаанд.

7. Достони «Ленинобод», ки бо ҳамқаламии М.Аминзода эҷод шудааст, аз назари истифодаи фолклор, нақлҳои халқӣ ва ривоятҳо хеле ҷолиб мебошад. Бозтоби анъанаи қурбониву хунрезӣ барои сохтмони қалъа, фолклори қирмакпарварӣ ва пиллачинӣ дар ин достон қобили таваччуҳ аст.

8. Азбаски адабиёт вазифаи таблиғиву тарбиявӣ ва маърифатомӯзии сиёсӣ қасб қарда буд, тарғиби пахтақориву пахтачинӣ, содиқ будан дар қори қолхоз, дар ашъори адиб ҷойгоҳи ҳос дорад, ки ин навъи ашъор низ бо ҳолу ҳавои ашъори мардумӣ ба қалам омадаанд.

БОБИ 2. ҚОЙГОҶИ ФАРҶАНГИ МАРДУМӢ ДАР ҲИКОЯВУ ҚИССАҶОИ РАҲИМ ҶАЛИЛ

2.1. Ҷанбаҳои фарҳанги мардумӣ дар ҳикояҳои нависанда

Мусаллам аст, ки фаъолияти адабии Раҳим Ҷалил ҳамчун нависанда бо навиштани ҳикоя оғоз гардида, ин навъи адабӣ дар байни мероси адабии ӯ мавқеи назаррас дорад. Академик Хуршеда Отахонова, муҳаққиқи мумтози осори адиб дуруст қайд кардааст, ки «Раҳим Ҷалил аз аввалин қадамҳои худ дар арсаи адабиёт бештар ба ҳикоянависӣ рағбат намуда, дар ин шакл ба вучуд овардани тимсоли бадеии муҳимтарин воқеаҳои замонаро мароми асосии фаъолияти адабии худ қарор додааст» [93, 43]. Ҳикояҳои Раҳим Ҷалил аз рӯзгори мардум гирифта шуда, дар шаклу қолаби дилнишин ба хонандагонаш пешниҳод гардидааст. А.Сайфуллоев ва М.Файзуллоева дуруст қайд кардаанд, ки «Раҳим Ҷалил» мавзӯи ҳикояҳоро аз худи зиндагӣ ва муносибатҳои шахсӣ чамбъиятии одамон гирифтааст» [112, 124].

Бо назардошти замони эҷод ва мазмуну муҳтавоёшон ҳикояҳои нависандаро ба чунин давраҳо табақабандӣ кардан мумкин аст:

1. Ҳикояҳои давраи аввали фаъолияти адабии ӯ, ки ба мавзӯи бунёди ҳаёти нав ва мубориза бо душманони синфи коргару деҳқон бахшида шудаанд;
2. Ҳикояҳои давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ, ки дар онҳо қаҳрамони чанговарони шӯравӣ ва тоҷик дар майдони ҷарб ва ақибгоҳ тасвир ёфтаанд;
3. Ҳикояҳои баъдичангӣ ва ҳикояҳои замони такмилёбии маҳорати нависандагии Раҳим Ҷалил.

Шиносоӣ бо маҷмуаҳои ҳикояҳои нависанда нишон дод, ки новобаста ба мавзӯву муҳтаво дар тамоми давраҳои эҷоди ҳикояҳои нависанда аз аносири эҷодиёти лафзии халқ истифода карда, ба ин

васила натавхо мухтавои онҳоро ҷолибу мароқангез, балки забони онҳоро пуробуранг ва ҳадафрас гардонад.

А.Сайфуллоев ва М.Файзуллоева сабки ҳикояҳои Раҳим Ҷалилро таҳлил намуда, чунин навиштаанд: «Ҳикояҳои Раҳим Ҷалил аз ҷиҳати сабк чор навбанд: таҳкиавӣ, лирикӣ, ҳаҷвӣ, афсонавӣ» [112, 172]. Ба мушоҳида мерасад, ки дар ҳар чор сабки таълифи ҳикояҳои Раҳим Ҷалил фолклор, баҳусус, анвои хурди эҷодиёти шифоҳии халқ ва муҳимтарин расму оинҳои миллӣ истифода гаштаанд.

2.1.1. Бозтоби унсурҳои фолклорӣ дар ҳикояҳо

Истифодаи фолклор дар ҳикояҳои давраи аввали эҷодиёти Раҳим Ҷалил барои ифода кардани ғояи муборизаи наву кӯҳна, ифодаи ғояҳои замони нав ва танқиди унсурҳои замони гузашта мавриди истифода қарор гирифтааст.

Ҳикояи аввалини нависанда «Комбинат» ном дошта, соли 1933 навишта шудааст. Аз мухтавои ҳикоя маълум мешавад, ки дар он давра вай ба фолклор таваҷҷуҳи зиёд зоҳир намекард, зеро дар ҳикоя ягон зарбулмасалу мақол ва ё дигар унсурҳои фолклор истифода нагаштаанд.

Дар ҳикояҳои давраи аввали эҷодиёти нависанда, чунон ки зикр шуд, масъалаи муборизаи наву кӯҳна ба назар мерасад. Бо истифодаи ду варианти мақоли халқӣ дар ҳикояи «Орзуи модар» нависанда моҳияти масъаларо бозгӯ мекунад. Сужети ҳикоя одӣ буда, аз тасвири маҷлисе иборат аст, ки дар он Ҳурматбибӣ – модари даҳ фарзанд ба минбар баромада суҳан мекунад. Дар суҳанронияш Ҳурматбибӣ зимни қорбурди мақоли халқӣ матлаби хешро чунин баён мекунад:

- «Бачаи бисёр – балои ҷон» - мегуфтанд падару модарам. – «Бачаи бисёр ҳузури ҷон» - мегӯям ман [35, 155].

Гап дар сари он аст, ки худи Ҳурматбибӣ фарзанди даҳум дар оила буд ва машаққатҳои зиёдро аз сар гузаронидааст. Маълум аст, ки то замони инқилоб вазъи рӯзгори мардум душвор буд. Хӯронидану

пӯшонидани фарзандон мушкил буд, вале бо фарорасии замони нав барои оилаҳои серфарзанд имтиёзҳо муқаррар карда шуданд, ки ҳамин масъала асоси муҳтавои ин ҳикояро фаро мегирад. Ба қаҳрамони марказӣ барои серфарзанд буданаш чор ҳазор сӯм ёрии давлатӣ дода мешавад.

Ду мақоли зикргашта моҳияти аслии матлаби муаллифро кушодаанд, ки тавассути онҳо вазъи моддии мардум дар замони нав ситоиш ва замони гузашта нақӯҳиш мегардад.

Дар ҳикояи «Гурба ва рашк» (1936), ки дар он рашки беасоси зан танқид гаштааст, унсурҳои фолклорӣ васеъ ба кор рафтаанд. Сюжети ҳикоя чунин аст, ки Маҳрӯ – ҳамсари Одина ба идора меояд ва мебинад, ки аз утоқ духтари парирӯ Меҳрӣ берун меравад, рӯи шавҳараш бошад, харошида аст. Маҳрӯ асли воқеаро нафаҳмида ба шавҳараш рашк мекунад. Оқибат ҳақиқат ошкор мегардад. Дар ҳикояи номбурда суханони занони маҳалла, ки дар ин маврид пур аз таъбиру ибораҳо ва ифодаҳои халқӣ ҳастанд, истифода мегарданд, ки барои равшан кардани фардияти гӯяндагонаш истифода гаштаанд. Дар ин ҳикоя низ муборизаи кӯҳнаю нав – андешаи носанчида ва воқеияти зиндагӣ як навъ пардапӯшона чилвагар мешавад. Суханони ҳамсоязанҳо, ки Маҳрӯро барои ҷудо шудан аз шавҳараш талқин мекарданд, аз маводи фолклорӣ бой аст. Дар ҳикоя чунин омадааст:

«Ҳамсоязанон ҳамашон ба як овоз ба Маҳрӯ маслиҳати «модарона» доданд:

– Рӯи ин хел мардро мурдашӯ шӯяд. Ҷудо шавед монед. Шумо аз кӣ кам? Хусну ақли расотон бошад, тахтапуштатон пур аз мӯ бошад шуморо монда, ба духтари мардум чашм ало кунад, ҳамин ҳам шӯй шуд?

– Ҳаминро гӯед-а, Холбегим, - мегуфт дигаре. Одина ҳам одами «дилаш қалб» будааст. Падараш раҳматӣ мӯъмину мусулмон, бошарму боҳаё буд. Алқисса «аз нағз нағз намерӯидааст»-дия. Бачаи бад набошад, мӯи сарашро расонида магар шапка мепӯшад? Ҷудо шав, духтарам.

Сӯхта хокистар шуда то кай мегардӣ? Дигар шӯй ёфт мешавад. Гаҳвораи шӯй аз осмон нафаромадааст-ку» [34, 87].

Дар гуфтори ҳамсоязанҳо нафрин – Рӯи ин хел мардро мурдашӯ шӯяд, ибораҳои фразеологии пур аз мӯ будани тахтапушт, (зани қобили таваллудро мефаҳмонад – М.Ю.), дили қалб доштан, аз нағз нағз нарӯидан, гаҳвора аз осмон фаромадан мавриди истифода қарор гирифтааст, ки нависанда онҳоро аз забони халқ гирифтааст.

Вақте Маҳрӯ аз Саидов асли воқеаро мефаҳмад ва бо Мехрӣ ошноӣ пайдо мекунад, ҳақиқат ошкор мегардад. Дар охири ҳикоя боз суҳанони занони ҳамсоя оварда шудааст, ки як навъ чамъбастро мемонад:

– Ҳардуи инҳо боз зану шӯю ману шумо кали мурдашӯ – лабашро қач карда гуфт Марямбибӣ ба Холбегим, - хезеде, вақти дами гарм шуда монд [34, 90].

Дар ҳикояи мазкур ҳолати ҳаррӯзаии суҳбати занон инъикос ёфтааст. Одатан калонсолон, баҳусус, занон зимни гуфтугӯ, исботи ягон масъала ва ё ҷиҳати тасдику инкори муаммоҳои ҳаёт аз зарбулмасалу мақол бештар ба қор мегиранд. Ин ҳикоя намунаи хуби тасвири воқеии зиндагии мардум аст, ки аз маъмултарин аносир ва ё анвои фолклорӣ истифода мешавад.

Дар ҳикояи «Гадойбой аз чӯб», ки соли 1938 таълиф гаштааст, воқеияти замон – бори аввал аз колхоз маблағи ҳисоботии солонаро гирифтани чоряккори собиқ – Баҳром-бӯза тасвир гаштааст, ки дар охир маблағи қори яксолаашро ба фиреби ханноте гирифторм гашта, аз даст медиҳаду ҳам аз қор ва ҳам аз хонааш ронда мешавад. Дар ин ҳикоя ишора ба лақабҳо ва лақабгузорӣ ба назар мерасад. Аслан, дар ин ҳикоя қаҳрамонест бо номи Гадойбой мавҷуд нест, он аз ибораи русии «годовой отчет» гирифта шуда, бо забони Қодири фиребгар – годовоӣ исҷӯт ва аз забони Баҳром-бӯза – «Гадойбой аз чӯб» шудааст. Дар ҳикоя сабаби бӯза лақаб гирифтани Баҳром оварда шудааст. Аз сабаби зиёд боданӯшӣ ва бӯзанӯшӣ қарданаш «буду шуди худро фурӯхта хонаи худро «қоқи

валқайроқ» кард. Дар ин миён лақаби «бӯза»-ро ҳам ба худ «хусни зиёдати» намуд» [34, 96].

Дар ҳикояи «Воизи охирин» нависанда ишора мекунад, ки сухангӯёни моҳир зиёданд ва ин ҳикояро ӯ аз нафаре шунидааст. Сухан дар бораи муллое меравад, ки мардумро ба ҷонибдории амир Олимхон даъват мекунад ва чун дар кӯча сарбозони муҳолифи амиро мебинад, мазмуни суханонашро дигар мекунад. Аммо дар ин ҳикояи кӯтоҳ ҳам фолклор ва ривоят доир ба Баҳоваддини Балогардон аст. Гӯё амир Олимхон Баҳоваддини Балогардонро хоб дидааст ва мардумро ба ғазавот даъват кардааст. Ривояти дигар бошад, ишораи кӯтоҳе дорад ба Хочаи Хизр.

Дар ҳикояҳои давраи аввали фаъолияти нависанда фолклор бештар барои муқоисаи замони кӯҳна бо давраи нав, яъне, баъд аз Инқилоби Октябр ва нишон додани беҳбудии замони нави шӯравӣ истифода гаштааст.

Дар ҳикояҳои давраи ҷангии Раҳим Ҷалил ситоиши қаҳрамонони ҷабҳа, фидоӣёни ақибгоҳ ба назар мерасад. Ӯ дар радифи тамоми нависандагон бо қалам бар зидди фашистон мубориза мебард. Ҳикояҳои нависанда «Ҳодисае дар фронт» (1941), «Телпакдӯз» (1941), «Бобо ва набера» (1943), «Ҳиммати Ҳалимбобо» (1943), «Модар» (1944), «Бадали касб» (1945), «Зан ва шавҳар» (1945) дар замони Ҷанги Бузурги Ватанӣ навишта шудаанд. Дар ин ҳикояҳо саргузашти фронтӣ ҷанговарон ва қорнамоҳои мардуми ақибгоҳ ситоиш гаштаанд. Дар ҳикояи «Ҳиммати Ҳалимбобо» сюжет одӣ аст, пиру кампир, ки писар надоранд, барои сохтани танк ба фронт маблағи ҷамъкардашонро дар ҳаҷми панҷоҳ ҳазор сӯм месупоранд. Вақте пиразан иддао мекунад, ки ба мурдаву зиндаи кас пул лозим, посухи мӯйсафед чунин мешавад: «Дуруст мегӯянд, ки: «Қомати ҳамгаштаи пирон нишони марг нест». Баъд, ману ту боз пул меёбем. Қор кунӣ, пул ба пои худаш меояд. Ана соли ман ба шаст дакка зада бошад ҳам, кӯҳро зада талқон карда истодаам ва имрӯз

бо як ҷуфт барзагов се бӯлак заминро рӯгардон кардам» [35, 115]. Дар ин порча мақоли «Қомати хамгаштаи пирон нишони марг нест» оварда шудааст, ки аз ашъори Соибӣ Табрезӣ буда, байти комилаш:

Қомати хамгаштаи пирон нишони марг нест,

Як камон сад тирро бар хок яксон мекунад, - мебошад. Ба фолклор ворид гаштани мисраъ ва байтҳои шоирон воқеаи маъмулӣ аст.

Дар ҳикояи «Бобо ва набера» бошад, ҳиммат ва қордонии бобо нисбат ба наберааш Зоҳид Ҳомидов аст. Зоҳид сардори дастаи комсомолони колхоз аст ва даравро саривақт иҷро карда наметавонад. Барои танбеҳ додани наберааш, ки дар маҷлис «сава карда буданд», суҳанони таъсирбахшро истифода мебарад. Бобо ба наберааш бо киноя занбар овардам, - гӯён ҷавоб медиҳад. Дар ин ҳикоя ҳиммати мардони куҳансол ва ҷавонон тасвир гаштааст, ки барои фарзандони дар фронтбудаашон меҳнат мекунанд.

Дар ҳикояҳои давраи ҷангии нависанда аз анвои фолклор бештар зарбулмасалу мақол мавриди қорбарӣ қарор гирифтаанд. Масалан, дар ҳикояи «Телпақдӯз» Фозилбобо хонанишин шуданро тоқат карда натавониста, ба артел барои телпақдӯзӣ мебарояд. Дар ҳикоя мақоли «аз бекор ҳама безор» ва маъмултарин мақоли давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ «Замон замони ҷанг, бисёр қор қардан дарқор», истифода гаштааст. Табиист, ки мақоли дуҷум аслан, шиори ҳизбӣ ва ё маводи тарғиботӣ буда, байни мардум хеле ривож ёфта буд [35, 144].

Ҳикояҳои давраи баъдиҷангии нависанда, ки аксар ба мавзӯи Ҷанги Бузурги Ватанӣ бахшида шудаанд, нисбат ба ҳикояҳои давраи ҷанг аз маводи фолклорӣ ғанӣ мебошанд. Дар ҳикояи «Хонае дар лаби ҷашма» унсурҳои фарҳанги мардумӣ ва аз жанрҳои фолклорӣ зарбулмасалу мақол мавриди истифода қарор гирифтаанд. Орзу дар ҷавонӣ айб нест – ҷумлаи аввали ин ҳикоя мебошад, ки бозгӯкунандаи муносибати нависанда ба мероси маънавии халқ аст.

Таъкид гаштааст, ки дар назди чашмаи деҳа Сайри лола мегузаштааст. Ин чашни қадими миллии тоҷикон аст, ки дар оғози фасли баҳор таҷлил мешуд. Дар ҳикоя инчунин пешвозгирии сарбози аз ҷанг баргашта тасвир шудааст: «Ба зинапоя пойандози абрешимин андохта буданду ҳамин ки Ҳотам ба рӯи он қадам гузошт, Гулшанбӣ ба каф тангаро ба сари ӯ нисор намуд. Баъд аз кушода шудани дастархон Гулшанбӣ ба назди Ҳотам ноне оварда гузошт, ки чор сол муқаддам дар рӯзи рафта истодан ба хизмати ҳарбӣ аз он як даҳон газид ба баргашта дода буд. Нонро аз рӯи одат ба нияти он ки ғоиб боз ҳозир шуда хӯрад, то ин вақт нигоҳ дошта монда буданд» [35, 111].

Дар ҳикоя чанд расму оини миллӣ аз қабили паҳн кардани пойандоз, аз сари аскар пошидани танга, нони газидани ҷавон мушоҳида шуданд, ки дар байни халқ хеле маъмул ва паҳншуда мебошанд. Чунин расму оинҳои миллӣ ҳарчанд асоси тасвирро бар дӯш надоранд ва аз муҳимтарин воситаҳои тасвирсозӣ бадеӣ нестанд, вале дар ҷойи истифодаи худ ҷиҳати таъкиди таъсирбахш шудани муҳтаво, баҳусус, пуррагии вазъи сахнаи қабули аскарӣ аз ҷанг баргашта хидмат намудаанд. Маҳз чунин ҳикояҳо шаҳодат бар онанд, ки маъмултарин ва мушаххастарин боварҳову таомули аҷодӣ мавриди таваҷҷуҳи адиб қарор гирифта, дар радифи воқеият ҷой доштани онҳоро нишон медиҳанд.

Ҳикояи «Умри дубора», ки саргузашт ва муборизаи Ҳамидро дар хоки Украина бар зидди немисҳо инъикос карда, бо мақоли «Одам аз гул нозуку аз санг сахт» оғоз гардидааст. Мақол дар ҳикоя ҳамчун ифодакунандаи мазмуни тамоми ҳикоя аст. Хонанда бо хондани ҳамин мақол аллакай дарк мекунад, ки ҳадафи нависанда аз таълифи ҳикоя чист. Воқеан инсон мавҷудест, ки бо тамоми қувва метавонад душвортарин марҳилаҳоро паси сар намояд, қорҳои вазнини сангинро ба сомон расонад, зидди бадихову ноадолатиҳо мубориза барад, вале бо як баҳонаи ночизе риштаи умраш гусаста шавад ва ё ба бемориву балое

мубтало гардад. Дар ҳикоя тасвир мешавад, ки вақте Ҳамид ба хонааш бармегардад, мебинад, ки хабари нодурусти вафоташ омада расидаасту дар хона азо кушодаанд. Оши бегоҳи охир ба оши тӯй табдил дода мешавад. Ба шарофати зинда шуда омадани писар падар токии сиёҳ ва модар куртаи сиёҳро аз худ дур мекунанд [35, 92 - 93].

Оши бегоҳи охир додан, токии сиёҳ пӯшидани мардон дар маросими мотам ва ё куртаи сиёҳ ба бар кардани занон низ навъе аз оинҳои миллии тоҷикон аст, ки бештар дар вилояти Суғд, бахусус, дар шаҳри Хучанд ва навоҳии наздики он маъмул аст. Маълум мешавад, ки нависанда бештар мушоҳидаҳои хешро аз марҳилаҳои муайяни зиндагии халқ вориди муҳтавои осори мансур намудааст. Азбаски давраи ҷанг марҳилаи хеле ҳассосу мураккаб буд ва дар шаҳру деҳот лаҳза ба лаҳза хабарҳои зиёд паҳн мешуданд, воқеаҳои гуногун рух медоданд, ки ба руҳияи мардум метавонистанд таъсир расонанд, нависандагон низ кӯшиш менамуданд, ҳар лаҳзаро бо мураккабӣ нозуқиҳои ба риштаи қалам оранд. Мо мушоҳида намудем, ки дар ҳикояҳои ҷангии нависанда ду сахнаи ҳаёти инсон - яке мубориза дар ҷанг ва дигаре вазъу руҳияи мардуми ақибгоҳ инъикос шуда, аносири муҳими фолклор бештар дар қисми дуюм ба кор гирифта шудааст.

Дар ҳикояҳои давраи ҷангӣ ва баъдиҷангии нависанда ҷойгоҳи таронаҳо (ашӯлаҳо) низ назаррасанд. Адиб аз ашӯлаҳои маъмул ва ё дигар навъҳои шеърӣ халқӣ ба кор гирифтааст, аммо тири ҳадафи ӯ фашистон нестанд, балки қавӣ гардонидани ҷанбаҳои ахлоқиву тарбиявӣ ва ё такмили андешаву баланд бардоштани хусусияти эстетикӣ асар аст.

Аз ҳикояҳои солҳои панҷоҳуми адиб маълум мешавад, ки нависанда марҳила ба марҳила маҳорати худро дар шинохту бардошти расму таомули аҷдодӣ такмил дода, бо маҳорати бештар, ҳарчи муассиртару ҷолибтар онҳоро ба кор гирифтааст ва ҳикоеҳои ин давра аз маводи фолклорӣ пурбортаранд.

Сужети «Табиби ман» чунин аст, ки духтараке бемор мешавад ва барои табобаташ ба муллое мурочиат мекунад. Духтарча аз дуои мулло шифо намеёбад, ва ўро духтури деҳа дармон мебахшад. Дар интиҳо духтарча ба воя расида, духтур мешавад. Аз мухтавои ҳикоя маълум мегардад, ки асотир доир ба чину парӣ ва деу ачина дар байни мардум паҳн гашта будаанд ва аз он муллоён истифода мебурданд. Суханони муллои дуохон доир ба доштани муаккал, тарзи табобати бемор ва монанди инро нависанда хеле хуб тасвир кардааст, ки имрӯз он метавонад ҳамчун маводи этнографӣ ва фолклорӣ мавриди омӯзиш қарор гирад. Дуохон аз чӯби арча гулхан афрӯхта дар назди бемор чунин мегӯяд:

«–Ҳой бемор, чашмони худро пӯш ва бо чашмони дил нигоҳ кун. Ана ба пеши суффа муаккалҳои ман омаданд. Дидӣ? Наваду нӯҳ нафар филсаворони маллапӯш. Либосҳояшон ҳам, ранги филҳояшон ҳам малла. Дидӣ? Ана, он савораи тоҷдори аз ҳама пеш дар миёнҷо истода шоҳи муаккалони ман аст, ки номаш Тамхури кӯҳиқофӣ аст. Мебинӣ ё не?

Рӯйҷо ба ҳаракат омаду доқа чунбид. Овози маҳини бемадоронае ба гӯш расид:

– Ҳа, дида истодаам» [40, 4].

Дар идома боз суханони мулло оварда шудааст:

«– Ҳой шоҳи муаккалони ман Тамхури кӯҳиқофӣ! – хитоб кард дуохон, - амр мекунам, чинеро ки ба ҷони бемор қасд кардааст, дар як турфатулайн ҳозир кунед. Ана ба ҳамин ҷо, дар назди гулхан! Бемор! Дида истодаӣ? Шоҳи муаккалони ман рафт, ки чинро ба ин ҷо ҳозир кунад» [40, 5].

Дар ин ҳикоя ба назар мерасад, ки Тахмури кӯҳиқофӣ, лашкари филсавори малларанг тимсолҳои тахайюлии қаҳрамон ҳастанд. Гӯиё духтар дар зер дарахти чормағз бачаи чинро зер карда будааст ва ў барои қасос гирифтани духтарчаро намегузоштааст, ки ором нишинад. Дар ҳикояи номбурда ривоят доир ба чинҳо ва тарзи табобати дуохонон

тасвир гаштааст. Гарчанд ки мақсади нависанда танқиди амали ҳам мулло ва ҳам волидони духтараки бемор аст, тасаввуроти нодурусти мардум доир ба бемориҳо ва давои онҳо, баҳусус, тафаккури асотирии онҳо ва боварҳои онҳо доир ба мавҷудоти асотирӣ инъикоси худро ёфтааст.

Раҳим Ҷалил дар давраи камолоти эҷодӣ бештар ба нақлҳои халқӣ ва ривоятҳо дар бораи шахсиятҳои маъруфи Хучанд рӯй овардааст. Дар ҳикояи «Нақши Темурмалик» суҳан аз ривояти Оқилсаркор ном деҳқон дар бораи Темурмалик меравад. Нависанда дар «Маъвои дил» ишора карда буд, ки дар байни мардум қиссаи шифохӣ дар бораи шуҷоату қаҳрамониҳои Темурмалик мавҷуд аст. Дар ҳикояи «Нақши Темурмалик» яке аз нақлҳо доир ба ин қаҳрамони халқ истифода шудааст. «Ба мардуми Хучанду атрофи вай хоҳ амирҳо ҳучум кунанду хоҳ хонҳо, шаб нашудан пеш аз ин қаламрав мерафтанд. Аз шабохуни Темурмалик метарсанд. Дар вақти шӯриши мардикоргирии соли шонздаҳум дар шаҳр як овозаи аҷоиб паҳн шуда буд. Мегуфтанд, ки рӯзи дигари шӯриш Темурмалик шабона аз кӯҳ фаромада, рост ба ҳавлии оқсақоли шаҳр меравад. Дар меҳмонхонаи вай ҳокиму амалдорони дигар айшу нӯш мекарданд. Темурмалик лагад зада дари меҳмонхонаро кушода медарояду мегӯяд, ки ман фалонӣ: «Агар ҷабру ҷафоро бас накунед, аз худатон гила кунед». Қомати баланд, китфу бозуи васеъ, чашмҳои оташбор, кулоҳи биринҷӣ, либоси симтӯр ва гурзи гарону шамшери калони вайро дида, ҳамаи амалдоронро гӯё вараҷа мегирад: дарақ-дарақ меларзанд. Охир забони оқсақол як навъ ба гап мегардад. Аз ҷониби ҳама қасам меҳӯрад, ки ҷабру бедод накунанд. Баъди ин чанд рӯз оқсақолу амалдоронро на дар маҳаллаю на дар кӯчаҳо ягон кас намебинад. Таб кардаю табхол бароварда дар хона мешинанд»... [34, 163].

Аз таҳлили ҳикояҳои Раҳим Ҷалил метавон ба чунин хулосае расид, ки зарбулмасалу мақол аз пуркорбурдтарин анвои фолклорӣ маҳсуб

шуда, марҳила ба марҳила истифодаи он дар матни бадеӣ, бахусус, зимни муколамаи қаҳрамонон зиёд шуда, ҷиҳати такмили сабки нависанда таъсири назаррас гузоштаанд. Маълум шуд, ки дар ҳикояҳои солҳои 70-ум ва 80-уми нависанда ин навъи фолклор бештар буда, дар баробари таҳкими фикру андешаи адиб, барои равшантар намудор кардани хислату рафтор ва шахсияти қаҳрамонон кӯмак намудаанд. Гузашта аз ин, Раҳим Ҷалил аз маъмултарин нақлу ривоятҳои халқи Хучанд ва навоҳии наздики он, ки солҳо вирди забони мардум буданд, дар такмили сужети ҳикояҳо истифода кардааст.

2.1.2. Ҳачву мутоиба дар ҳикояҳо

Мусаллам аст, ки ҳикоя дар эҷодиёти Раҳим Ҷалил мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Нависанда дар баробари ҳикояҳои иҷтимоӣ-ахлоқӣ дар таълифи ҳикояҳои ҳачвӣ низ дасти расо дошта, дар шумори бештарин ҳачвнигорони садаи ХХ қарор гирифтааст. Фолклоршинос А.Мавлонов доир ба хусусиятҳои ҳикояҳои ҳачвии нависанда андеша ронда, мегӯяд, ки: «нависанда дар ҳикояҳои ҳачвиаш хислату характери ношоъами шахсони алоҳида ё ба ягон гурӯҳи одамон хосро ҳачву мазаммат намуда, кӯшиш намудааст, ки образи типҳои барҷастаи ҳачвӣ офарад. Аз ин сабаб, Раҳим Ҷалил дар эҷоди ҳикояҳои ҳачвӣ аз калимаву ибора, мафҳумҳои барҷастаи халқӣ, зарбулмасалу мақол, образи персонажҳои ҳачвию мутоибавии халқӣ, аз эҷодиёти ҳачвнависони боистеъдоди рус ва халқҳои дигар ба таври фаровон, устокорона ва эҷодкорона истифода кардааст» [75, 85].

Маълум мешавад, ки ҳикояҳои ҳачвии нависанда дар ҳамаи давраҳои эҷодиёти ӯ ба қалам омада, аз ҷиҳати мавзӯву мундариҷа аз ҳамдигар тафовути кулӣ доранд. Дар давраи аввали эҷодиёташ дар солҳои сиюм нависанда душманони ҳаёти навро зери тозиёнаи ҳачву танқид қарор дода буд. Муҳаққиқ А.Усмонов доир ба ҳачви Раҳим Ҷалил ва адибони солҳои 30-юми асри бист чунин қайд мекунад:

«Ҳаҷвнависони солҳои сиюм кӯшиш мекарданд, ки аз масъалаҳои ҷузъии рӯзмарра сар карда, то ба масъалаҳои бузурге, ки аҳамияти умумичамъиятӣ доранд, даҳлат намоянд ва дар айни замон роҳҳои ислоҳу бартараф кардани он камбудихоро нишон диҳанд» [121, 163]. Баъд аз Ҷанги Бузурги Ватанӣ муфтхӯронӣ ханнотон ва фиребгарону меҳнатгурезонро Раҳим Ҷалил ҳаҷв мекард ва дар ҳикояҳои ҳаҷвияш сирру асрорашонро кушода, зеро тозиёнаи танқид мегирифт.

Ҳикояҳои ҳаҷвии нависандаро аз рӯи мазмуну муҳтавоашон метавонем, ки ба се даста тақсим кунем:

1. Ҳикояҳои ҳаҷвие, ки дар онҳо руҳониён ва хурофотпарастон мазаммат гаштаанд;
2. Ҳикояҳои ҳаҷвие, ки танбалон, коргурезон, ҳаққимардумхӯронро фош мекунанд;
3. Ҳикояҳои ҳаҷвие, ки ҷои воқеаҳо хориҷ аз ҳудуди Иттифоқи Шӯравӣ мебошад.

Дар ҳикояҳои ҳаҷвии дастаи аввал кирдорҳои нодурусти аҳли дин ва хурофотпарастон ошкор мегарданд. Мавзӯҳои маъмулии ҳикояҳои солҳои сиюм танқид кардани бархе аз ҳислатҳои аҳли дин буд, ки он вобаста ба сиёсати замон сурат мегирифт. Аз ин ҷост, ки як ҷузъи ҳикояҳои нависанда инъикоси масоили мазкур буда, баҳусус, дар ҳикояҳои ҳаҷвӣ нутқу суҳанрониҳои аҳли дин, чунон моҳирона тасвир гардиданд, ки хонанда ба маҳорати нигорандагӣ ва услуби ҳоси нависанда қоил мешавад. Бархе аз вазифадорони ин ришта, ки мақсадашон аз ҳисоби мардум зиндагӣ кардан буд, саҳт танқиду мазаммат шуда, ҳадафҳои ниҳонии онҳо тавассути аносири ҳаҷв бозгӯ гаштаанд. «Қиссаи Мирзотараб ва Муллотуроб» чунин аст, ки Мирзотараб мардумро даъват мекунад, ки дар моҳи рамазон ба хонаи ӯ омада, намоз хонанд ва барои имоматӣ Муллотуробро даъват кунанд. Муллотуроб аз ин пеш аз деҳа пиёз дуздида, шарманда шуда ба шаҳр рафта буд. Мирзотараб бошад, бо истифодаи зарбулмасалу мақол

фикрашро тақвият дода, ба мардум маъқул кунониданӣ шуда мегӯяд: «Дар кори хайр хочати истихора нест, гуфтаанд азизон. Кори хайро мекунам» [35, 169]. Дар баробари ин, мақоли «Ғараз аз тушбера гӯшт хӯрдан» низ ба кор рафтааст. Ибораи «бурданаки баъди хӯрданак» бошад, ба маънии пул додан ва ё пул газонидан ба домолло истифода шудааст. Ҳикоя бо он меанҷомад, ки Муллотуроб ба Бунафша ном зан чашм ало мекунад ва сирраш фош гардида, шармсор мешавад.

Дар ҳикояи «Хумчаи тилло» бошад, Муллофозил ном домолло мавриди ҳачв қарор гирифтааст. Нутки ӯ бо зарбулмасалу мақолҳо ороиш ёфта, воқеияти шахсияташро кирдорҳои ноҷояш ошкор мекунад. Ҷиҳати ифодаи дараҷаи тафаккур ва ҳадафҳои қаҳрамон зимни суҳанронии ӯ мақолҳои «Кори пагоҳӣ баракатнок мешавад», «Кори шаб хандаи рӯз» садо медиҳанд. Муллофозил аз бибияш шунида будааст, ки дар хонаи фалон шахс, ки пештар мулки бобояш буд, дар хумча тилло гӯр карда шудааст. Ӯ ба исрор аз соҳибхона хоҳиш мекунад, ки майдонашро каланд карда диҳад ва ба ин васила хумчаро дарёфт мекунад. Бо баҳонаи гирифтани носдон субҳи барвақт вай ба ҳавлии ҳамсоя аз девор медарояд. Хумчаро додари соҳиби хона кашида мегирад ва ба рӯи айвон рафта онро холӣ мекунад. Дар он ҷо ба ҷои тилло тангаҳои мисин қарор доштанд [35, 173 – 178].

Дар ҳикояи ҳачвии «Шайх Мулло Муҳаммад Сабури Раммол» бошад, ҳолати вазнини бемории ӯ тасвир ёфтааст. Вай, ки ҳамеша ҳамсарашро мӯйдарози кӯтоҳақл мегуфт, дар ҳолати вазнинӣ «эй завҷаи муҳтарамаи ман» гуфта хитоб мекунад. Ӯ мехост, ки ҳамаи гуноҳҳои кардаашро ба ҳамсараш бигӯяд ва оҳиста-оҳиста иқрор шуда, дуздихо, пулҳои ҳароми ба даст овардаашро мегӯяд, пиразан, аз кирдори шавҳараш ба шарму изтироб меояд. Вақте шавҳараш сикату саломат мешавад, аз хона пеш мекунад. Мард ба худ лақаби Ҳочиюл ҳарамайнро дода, шайхи мазоре мешавад. Тасвири мақбара, ки дар болояш туғи аз

мӯйи сафед ва ҳодаи нав сохташуда гузошта шудааст, доир ба хусусияти мазорҳо маълумот медиҳад [35, 226 – 230].

Дар ҳикояи ҳачвии «Ҳичрат» зиндагии муллое тасвир гаштааст, ки доруҳои нодурусташ боиси марги одамон мешаванду оқибат худаш зиндонӣ мегардад. Дар ҳикоя ишораи хубе ҳаст ба бархе аз расму русуми мактабҳои типпи кӯхна, аз ҷумла, зимни хондани сураи Қулё аз талабагон қуймоқ, барои хондани сураи Изочо – эзор гирифтани домулло қайд мешавад. Домулломиркум ба Кошғар ба ҳичрат меравад ва чун бармегардад, мефаҳмад, ки ҳамсараш вафот кардаву ба ҷои ҳавлияш завод бунёд шудааст. Дар ин ҳикоя мақолу зарбулмасал нест, аммо вазъи мактабдорӣ ва истилоҳоти доруфурӯшони қадим: ҳаббулмалик, даҳони фаранг, санои Макка истифода гаштааст [35, 276 – 278].

Дар ҳикояҳои ҳачвие, ки баъди Ҷанги Бузурги Ватанӣ эҷод гаштаанд, Раҳим Ҷалил танбалон, коргурезон, майзадагон, ҳаққимардумхӯронро фош мекунад. Дар ҳикояи ҳачвии «Васвасабону» беқаноативу ҳавобалани Мӯнисабону, ки боиси ҷинояткориҳои шавҳар ва шармандаву шармсориаш шудааст, ҳачв гардидааст. Дар поёни ҳикоя ҷиҳати муқоиса нависанда қиссаи Афандиро овардааст, ки бо 20 тин занашро сардори анҷумани занон мекунад [35, 211].

Дар ҳикояи ҳачвии «Шӯри Ғайбатхола» саргузашти зани беҳунаре тасвир ёфтааст, ки роҳу усули сӯзанидӯзиву рӯймолдӯзиро намедонад. Вай танҳо аз маърака ва тӯю сур ризку рӯзӣ меёбад. Дар тӯйҳо саломномаҳои мекунад, ки ин як ҷузъи расми тоҷикон дар ҷараёни тӯйи арӯсӣ аст. Нависанда ҳарчанд амали Ғайбатхоларо мазаммат карда, қайд мекунад, ки дар рӯзгори нав саломномаҳои ҳам аз байн меравад, вале ғайриихтиёр ин навъи расми тоҷиконро ҳамчун ҷузъи таърихии фарҳанги мардумӣ вориди ҳикоя кардааст. Адабиётшиноси маъруф Х.Отахонова қайд кардааст, ки нависанда забони персонажҳои асарашро фардӣ қунонидааст ва барои мисол нутқи Ғайбатхоларо меорад [93, 107].

Дар ҳақиқат чунин аст. Дар нутқи Ғайбатхола идиомаҳои халқӣ, ибораю таъбир ва зарбулмасалу мақол бисёранд. Дар ин ҷо чанд сухани Ғайбатхоларо меорем:

« - Гардам, ба гап гӯш кунед, ақлу ҳушатонро ба ҷояш монед, духтаратон ба қад расида мондааст, - пичирас мезад ба модари духтаре ду ба ду нишаста гирифта, - азизон гуфтаанд, ки духтари ба қадрасидаро ба шавҳар надодан гуноҳи азим аст» [35, 218].

« - Ҳар чӣ бошад ҳам духтаратонро ба шавҳар додан даркор ё не? Ба орзую ҳавас расидан даркор ё не, гардам? – маънос нашуда бо харорати тамои суханварӣ мекунад Ғайбатхола, - Кӣ медонад, фардо кӣ хасту кӣ нест.

Гофил нашав зи умр, ки чун киштие дар об,

Истода менамояду чун тир меравад» [35, 218].

Аз ин мисолҳо дидан мумкин аст, ки Ғайбатхола барои асоснок кардани суханонаш аз зарбулмасалу мақол, таъбирҳои халқӣ, байтҳо истифода мебарад. Гузашта аз ин, дар ҳикояи ҳаҷвии «Шабӣ ҳазору дюм ё зинда шудани Ҳорунарашид» ҷои воқеа Эрон аст ва подшоҳи ин кишвар мавриди ҳаҷв қарор мегирад. Дар ҳикоя бештар ибораҳои халқии дар Эрон густаришёфта истифода гаштаанд.

Дар дигар ҳикояҳои ҳаҷвии нависанда низ қорбурди фаровони зарбулмасалу мақол ва таъбирҳои халқиро мушоҳида намудан мумкин аст. Умуман, дар ин навъи ҳикояҳо зарбулмасалу мақолҳои милли фаровон ба қор рафта, барои таъсирбахш шудани нутқи персонажҳо, обуранги забон ва инъикоси равшани тафаккуру шахсияти қаҳрамонҳо хидмат намудаанд.

2.2. Қиссаи «Маъвои дил» – хазинаи фарҳанги мардумии Хучанд

Қиссаи воқеии «Маъвои дил» аз асарҳои дигари нависанда фарқ дорад, дар он воқеаву ҳодисаҳои шаҳри Хучанд, маълумоти мукамал оид ба шоирону олимони, растаҳои ҳунармандӣ, урфу одатҳо, анъанаҳои

хучандиён инъикос ёфтааст. Барои таълифи ин асар низ нависанда ба баҳри беканори эҷодиёти лафзии халқ ғӯтавар гардида, марворидҳои шохвор гирд оварда, дар мавқеи худ моҳирона истифода кардааст.

Профессор М.Мирзоюнус ёддоштиҳои нависандагони асри бистро таҳлил карда, мунсифона баҳо додааст: «Дар бархе аз ин асарҳо бадеияти тасвир муқаддам буда, воқеияти он дар навбати сонӣ қарор дорад. Аммо дар барҳи дигари осори ёддошти манзури адиб пеш аз ҳама зинда кардани таърихи халқ, рӯзгори ибратомези шахсони маъруф, қисмати рангину пурбори онҳо, ёд овардан аз расму оинҳои миллӣ ва маҳалли зист, тасвири манзараҳои шаҳр ва бозофаринии чехраҳои суханварону донишмандон, ҳунармандону косибон, инъикоси вазъи сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва фарҳангии мардум аст. Ин навъ осор на танҳо барои хонандагони одӣ, балки барои муаррихону фарҳангшиносон ва адабпажӯгон низ таваҷҷуҳбарангез буда, ба ҷуз арзиши бадеӣ моҳияти илмӣ низ доранд» [81, 42].

«Маъвои дил»-и Раҳим Ҷалил ёдномаи бадеии таърихи зодгоҳ ва қисмати ҳамшаҳриёни нависанда аст, ки дар он воқеаҳои замони пурҳаводиси охири садаи нуздаҳ ва нимаи аввали садаи бист дар яке аз қадимтарин шаҳрҳои Тоҷикистон – Хучанд инъикос ёфтааст.

2.2.1. Истифодаи тарона (ашӯла), зарбулмасал, латифа, ривоят ва шугун дар «Маъвои дил»

Раҳим Ҷалил дар қиссаи воқеии «Маъвои дил» устоди сухан буданашро равшан ба субут расонидааст. Асари номбурда дар замони ба қамоли адабӣ расидани нависанда таълиф гаштааст ва табиист, ки дар истифодаи жанрҳои фолклорӣ ӯ ин замон хеле малакаву маҳорат касб карда буд.

Ашӯла яке аз жанрҳои маъмули фолклори тоҷик аст, ки бештар дар шимоли Тоҷикистон ва дар байни тоҷикони вилоятҳои Фарғона, Қўқанд ва Тошканд паҳн гаштааст [65, 139]. Дар шаҳри Хучанд ва ноҳияҳои

Бобочон Ғафуров, Конибодом, Ашт ва Исфара низ жанри мазкур ба таври фаровон дар эҷодиёти лафзии халқ ҷой дорад.

Фолклоршинос Мардон Неъматов таърифҳои ашӯлашиносро таҳлил карда, ба хулосае омадааст, ки ба ин жанр бояд чунин таъриф дода шавад: «Шакли шеърие, ки аз чор мисраъи тараннумии кӯтоҳ иборат буда, оҳанги шӯху сабуки рақсӣ дорад ва фаврӣ эҷод мегардад, ашӯла номида мешавад» [1, 4].

Муҳаққиқон таърихи пайдоиши ашӯларо ба замонҳои бостонӣ нисбат додаанд ва ишорат ҳам мекунанд, ки шеъри машҳури мардуми Хатлон, ки ҳангоми мубориза бо арабҳо ва ҳучуми бебарори волии араб дар Хуросон Асад ибни Абдуллоҳ суруда шуда буд, як навъи ашӯла мебошад, ки матнаш чунин аст:

Аз Хуталон омазия,

Рӯ ба табаҳ омазия.

Овор боз омазия,

Бедил фароз омазия [65, 141; 1, 4].

Дар адабиёти илмӣ ашӯларо бо номи «тарона» ҳам муаррифӣ кардаанд [1, 4].

Муҳаққиқони фолклор қайд кардаанд, ки ашӯлаҳо бештар дар шаҳрҳо рушд кардаанд. Чунончи, дар ин бора навиштаанд: «...ашӯлаҳо аз ҷиҳати ба ҳаёти мардуми шаҳр... алоқаи зич доштани худ аз байту рубоӣ фарқ мекунанд ва ин ҳодиса ба мавзӯ ва мундариҷаи онҳо бетаъсир намондааст. Дар гузашта дар байни аҳолии шаҳрҳо, махсусан дар байни ҷавонон шахсоне, ки якҷанд ашӯла надонанд, кам дучор мешуданд. Ашӯлаҳоро ҳар кас, ҳар ҷаҳ, ки майл пайдо мекард, мехонд» [65, 140].

Дар фолклори шаҳри Хучанд ашӯла мавқеи муҳим дорад. Муҳаққиқ Н. Муродӣ барҳақ қайд кардааст: «Ашӯлаҳои мардуми ин диёр ба касбу кор, муҳиту шароит ва тарзи зиндагии мардумонаш алоқаи зич доранд. Ҳар ҳодисае, ки аз сари мардум гузаштааст, маҳз дар ашӯлаҳо инъикоси

худро ёфтаанд. Аз ин рӯ, ашӯлаҳои халқ оинаи равшани ҳаёти халқ мебошанд» [82, 6].

Муҳаққиқи номбурда аз лиҳози таърихӣ ашӯлаҳои Хучандро ба тоинқилобӣ ва баъдиинқилобӣ чудо кардааст [82, 6]. Ба фикри мо дар замони муосир, яъне, баъди ба даст овардани истиқлолият низ ашӯла дар Хучанд эҷод мегардад. Ашӯлаҳои замони истиқлол низ инъикосгари воқеаҳои замон буда, бештар ба муносибати ҷашнҳои мардумӣ ва муҳимтарин рӯйдодҳои сиёсӣ фарҳангӣ эҷод мешаванд. Чунончи, дар бойчечакхонии бачагони хучандӣ ашӯлаи навро ба мушоҳида мегирем:

Тахтачаю тахтача

Худо тияд писарча.

Рекачаю рекача,

Худо тияд духтарча [102, 44].

Дар ин ашӯла тахта ва рейка истифода гаштаанд, ки масолеҳи зарурии сохтмонӣ ба ҳисоб мераванд ва дар баробари ин бойчечакхониро дар муассисаҳои хӯроки умумӣ, ки нишастгоҳҳои аз тахта ва ё рейкаҳо сохта шудаанд, инъикос мекунад.

Н.Муродӣ тибқи мавзӯи ашӯлаҳои Хучандро ба се гурӯҳ: сиёсӣ иҷтимоӣ, лирикӣ-ишқӣ ва мавзӯҳои мухталиф тақсим кардааст [82, 6].

Гирдовари ашӯлаҳо ҳанӯз аз соли 1938 оғоз гаштааст. Дар китоби «Фолклори тоҷик» (1954) бо номи «Ашӯлаҳои пештараи бачагона» 7 банд ашӯла ҷой дода шудааст [11, 436 - 437], дар маҷмӯае бо номи «Сумане аз ҳар чамане» (1966) ашӯлаҳои Ленинобод – Хучанди кунуниро Ҳочимурод Тоҷибоев дар 30 банд [8, 115 – 121], Аштро Нурмад Мирзоев дар 17 банд [8, 122 – 126] ва ашӯлаҳои Исфараро Ғолибҷон Маҳмадалиев дар 17 банд [8, 127 – 130] ҷамъ карда ба нашр расонида буданд. Дар маҷмӯаи гирдовари Н.Муродӣ ашӯлаҳо дар мавзӯи сиёсӣ иҷтимоӣ 125 банд [82, 24 – 39], лирикӣ-ишқӣ 15 банд [82, 39 – 41], дар мавзӯҳои мухталиф бошад, 25 бандро [82, 41 – 44] ташкил медиҳанд. Муҳимтарин ва айни замон калонтарин маҷмӯаи ашӯлаҳо – «Ашӯлаҳои мардумии

Хучанд» буда, гирдоварандагон фолклоршинос М.Неъматов ва Ш.Неъматова мебошанд [1].

Маълум аст, ки нависанда Раҳим Ҷалил дар мухити шаҳри Хучанд ба воя расидааст ва нисбат ба жанри ашӯла муносибати мухлисона доштааст. Як хусусияти муҳими услуби таълифи осори мансур, бахусус, асарҳои бузургҳачми адиб дар истифодаи анвои манзум мебошад. Нависанда барои расидан ба ҳадафҳои эҷодӣ ва ғаниву пурмухтаво кардани нутқи персонажҳо, аз забони онҳо ашӯлаҳоро овардааст, ки тахмин меравад ин ашӯлаҳои чамъовардаи ҳуди нависанда аст. Чунин андеша ҳам мавҷуд аст, ки фолклоршиносон чанд банд ашӯлаҳои Хучандро маҳз аз осори Раҳим Ҷалил гирифта, дар маҷмӯаи ашӯлаҳо ҷой додаанд.

Нависандаи вуқӯнигор хангоми инъикоси ин ё он воқеаи таърихӣ ва ё сиёсӣ-иҷтимоӣ ба рӯзгор ва офаридаҳои мардум рӯй меорад. Раҳим Ҷалил, ки тору пуди офаридаҳояшро масъалаҳои иҷтимоӣ фаро гирифта буданд, дар инъикоси ҳаёти воқеӣ дасти расо дошт ва кӯшиш менамуд, ягон унсури муҳими рӯзгори мардум ва эҷодиёти беназири халқи тоҷик аз мадди назараш дур намонад. Аз ин рӯ, дар қиссаи мавриди назар истифодаи аносири фолклорӣ ва анвои мухталифи онро хеле зиёд мушоҳида менамоем, ки ин иқдоми нависанда вобаста ба хусусияти жанри он низ сураат гирифтааст. Воқеан, «Маъвои дил» асари ёддоштӣ ва ҳамаи қаҳрамонон инсонҳои воқеӣ ва ҳамзамонони адиб ҳастанд. Нависанда кӯшиш намудааст, то қадри имкон хонандаро бо шахсиятҳои маъруфи Хучанд, аҳли илму фарҳанг, хунармандону донишварон ва монанди инҳо шинос намояд, аз ин ҷост, ки зимни инъикоси рӯзгору фаъолияти қаҳрамонон ва ҳодисаву воқеаҳо забони гуфтугӯиву лаҳҷаи Хучандро ба қор гирифтааст. Ба ғайр аз ин ашӯлаҳои бисёр содаву дар навбати худ ҷолибу аксар ҳаҷвии мардуми ин шаҳри қадим тавачҷуҳи нависандаро ба худ ҷалб кардааст. Омӯзиш нишон дод, ки то ҳол ҷойгоҳи ашӯла дар осори нависанда мавриди пажӯҳиши мукамал қарор

нагирифтааст. Аз ин рӯ, тасмим гирифтем, то чое накши ашӯларо дар тафаккури бадеии нависанда ва, бахусус, таълифи повести воқеии «Маъвои дил» муайян намоем.

Дар повести воқеии «Маъвои дил» бештар ашӯлаҳои сиёсию иҷтимоӣ ҷиҳати инъикоси воқеияти замони тасвиршаванда истифода гардидаанд. Чунончи, дар бораи ба лой афтодани тӯра нависанда тасвири хуберо овардааст: «Ӯ ҳақораткунон моро ба ҳар тараф пеш кард, ки ҳама чоро ифлосу ба шӯру ғавғо гӯшашро кар менамоем. Вале ханӯз чанд қадам аз мо дур нарафта, лағжида ба лой афтод. Салла ба як тараф рафту кафшҳо ба тарафи дигар. Ба болои мурда сад чӯб, як духтарчаи нотарс байтеро, ки мо ба он тӯра бахшида будем, ниҳоят дар мавридаш бо овози баланд хонд:

Чақарию чуқурӣ,

Ман афтаму ту мурӣ,

То кай эй зикна тӯра,

Мо ёбему ту хурӣ» [29, 41].

Аз мисоли зикршуда чанд хулосаи илмӣ баровардан мумкин аст. Якум, ҳолати вайронии кӯчаҳо дар замони тасвиршаванда инъикос ёфтааст. Дуюм, бори дигар ишорат мешавад, ки офарандаи ашӯла – мардум ва гоҳо кӯдакон мебошанд. Сеюм, калимаҳои лаҳҷаи Хучанд «чақарӣ» - маҳаллӣ, «зикна» - хасис мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки хоси ашӯлаҳои мардуми ин шаҳр аст.

Ашӯларо мардуми Хучанд на танҳо ҳангоми чашну маросимҳо, балки дар фурсати андармон шудан ба коре ҳам меҳондаанд. Ҳангоми пухта расидани ангур дар тоқзорҳо зангӯлаҳо овезон мекарданд, ки он аз оҳан ва тунукаҳо сохта мешуд ва вақти ба сарҳои ангур ҳучум кардани селаи парандагон зангӯла садо меод. Боғбонҳо бошанд, «ҳой-ҳой», «киш-киш» гуфта, парандагонро меронданд. Ин намунаи зиндагии мардумро Раҳим Ҷалил дар тасвири рӯзгори Бобомаъруфи Қистакӯзӣ, ки

ба таъбири нависанда: «боғбони дасташ сабз» буд, истифода карда, аз забони ӯ ашӯлаеро овардааст:

Ангур ало шуд, ҳой,

Чумчуқ бало шуд, ҳой!

Ин боги қозӣ, ҳой,

Нахур, ки норозӣ, ҳой! [29, 404].

Дар ин ашӯла рӯзгори боғбон ва масъулияти ӯ дар дур кардани парандагон инъикос ёфтааст. Варианти дигари ин ашӯла низ мавҷуд аст:

Ангур ало шуд,

Чумчуқ бало шуд.

То киш гуфтана,

Дилам адо шуд [1, 187].

Ба назар мерасад, ки нависанда варианти қадимтари ин ашӯларо дар повест истифода кардааст, варианти дуҷум бошад, дертар ба вучуд омадааст.

Дар «Маъвои дил» аз забони як нафар хеши нависанда, ки ба пиллакашӣ машғул буд, ду байте оварда шудааст. Ин хеши нависанда, Раҳим Чалилро замони бачагияш водор мекардааст, ки чархро гардонад ва вақте ки хаста мешудааст, ба таври истехзо он дубайтиро мехондааст:

Ман он паҳлавони аҳману даҳманам,

Дарахти кадуру зи беҳаш канам.

Манам паҳлавони сари деги ош,

Кунам лашкари паширо пош-пош [31, 116].

Аз лиҳози жанр мисоли дар боло оварда қитъа ё маснавӣ аст, аммо аз сабаби он ки дар он ҳаҷв истифода гашта, фавран нисбати як воқеа хонда шудааст онро ашӯла номем, хато нахоҳад буд.

Табиист, ки дар «Маъвои дил» ҳикояҳо аз рӯзгори шоирон ба монанди Тошхӯча Асирӣ, Фаҳрии Рӯмонӣ, Абулқосим Лоҳутӣ, Мирзо Турсунзода низ оварда шудааст.

Шоир Тошхӯча Асирӣ баъди шунидани шикоят аз деҳқонон, ки ба кишти бедашон мироб – Ашрафхоҷа об надодааст, ҳаҷвияи намакине навиштааст. Он дар ҳавои ашӯла эҷод гаштааст:

*Хушкӯ беоб ҷамъ нанмуда,
Сар баровард аз замин беда.
Сеюним моҳ шуд, ки коштаем,
Ҳоли ҳам як бугум наёзида.
Кишти хушкидаро надодӣ об,
Бод умрат чу кишти хушкида [29, 100 – 101].*

Дар «Маъвои дил» шеъри мазкур ҳамчун асари Асирӣ муаррифӣ гаштааст. Маълум мешавад, ки чиҳати нишонрас шудани ҳадаф ва ба даст омадани матлаб Тошхоҷаи Асирӣ дар шакли ашӯлаҳои халқӣ низ шеър эҷод кардааст. Ҳарчанд ҷанбаи ҳунарии чунин шеърҳо баланд нест, вале аз он ҷо, ки хеле одиву сода, фаҳмову нишонрас гуфта шудаанд, зуд дар байни халқ паҳн шуда, ба асари фолклорӣ табдил меёфтанд.

Барои инъикоси воқеият нависанда ашъори шоиронро истифода кардааст, ки дар жанри ашӯла суруда шудаанд. Масалан, ашӯлаи зеринро мебинем:

*Инқилоб озодам кард,
Комбинат ободам кард.
Мактабу илми шӯро,
Комилан дилиодам кард [31, 168].*

Нависанда таъкид кардааст, ки муаллифи ин шеър Абулқосим Лохутӣ мебошад. Чун ба таърихи эҷоди он назар меафканем, ошкор мегардад, ки коргардухтарони комбинати абрешим аз Абулқосим Лохутӣ навиштани шеърро хоҳиш карда буданд ва шоир бо назардошти дарк ва фаҳми коргарони ҷавон дар қолаби ашӯлаҳои халқӣ онро эҷод кардааст. Лохутӣ, ки аз сохт ва хусусиятҳои ашӯлаҳои Хучанд огоҳ буд, дар ҳамон қолаб шеър офарид. Умуман, дар маҷмӯаҳои ашъори шоир

ашӯлаву суруд ва рубоиву дубайтиҳое, ки дар ҳавои эҷодиёти халқӣ суруда шудаанд хеле зиёд ба назар мерасанд.

Раҳим Ҷалил инчунин аз шеърӣ дигари Лоҳутӣ ёдовар мешавад, ки ба суруди пионерон табдил ёфта буд. Дар он низ хусусияти вазн ва оҳанги ашӯлаҳои хучандӣ ба назар мерасанд:

*Дар қишлоқи мо якто домолло,
Аз амалдорони амир буд.
Занҳояш ҷавон, ҳирсаи бепоён
Агарчи ҳудаи хеле тир буд...[31, 353].*

Дар замони нав пионерон ин мисраъхоро ба таври суруд мехонданд ва роҳ мепаймуданд, ки онро идомаи мантиқии ашӯлаҳои пешина номидан мумкин аст.

Ҷарчанд дар «Маъвои дил» ашӯлаҳои халқӣ ба кор рафтаанд, вале истифодаи зарбулмасалу мақолҳо афзалият доранд. Маълум аст, ки дар таҳияи повест хоҳу ноҳоҳ таъсири идеологияи шӯравӣ дида мешавад.

Нависанда аз лиҳози назариявӣ низ маълумот дода, қайд мекунад, ки дар эҷоди ашӯлаҳо бештар бачагон нақши муҳим доштанд. Ӯ мавриди истифодаи ашӯла ва дар кадом ҳолат хонда шудани онро дақиқ баён мекунад. Аксар ҳолат тафаккури бадеии нависанда тавассути ашӯлаҳо тақвият ёфтаанд.

Дар ашӯлаҳои Хучанд инчунин номи сокинони шаҳр, ки бо ин ё он сабаб дар байни халқ ном баровардаву лақаб пайдо кардаанд, ба монанди Ходими Ҷамолак, Усмонбойи пирдомод, Исмаҷони каттача ва ғайраҳо мавҷуданд. Аммо ашӯлаҳое, ки номи онҳо зикр шудааст, истифода нагаштаанд, зеро азбаски асар ёддоштӣ аст, дар бораи ин шахсон ҳуди нависанда маълумоти мухтасар додааст.

Н.Азимов таъкид дорад, ки ашӯла дар адабиёти шифоҳии халқи тоҷик ҳаёти маънавии тоҷиконро инъикос карда, бо хушоҳангӣ, равонӣ, соддагӣ, мазмуну мундариҷаи ҷолиб, қимати баланди бадеиву тарбиявӣ ва тарбияи завқи зебоишиносӣ арзиши баланд дорад [51, 201].

Ҷоиз ба қайд аст, ки дар фолклори Хучанд суруди тӯёнаи «Ёр-ёр» хеле паҳн гашта, дар «Маъвои дил» низ хондани ин суруди маъмул дар тӯйи арӯсиву домодӣ тасвир гаштааст. Матни суруди «Ёр-ёр» дар асар хеле кӯтоҳ танҳо дар ду банд оварда шудааст:

Даруни чимилик нону қаймоқ,

Келинойим бодомқавоқ.

Ёр ёре, бодомқавоқ.

Даруни чимилик нону шинӣ,

Домодпоччом косаи чинӣ

Ёр ёре, косаи чинӣ [31, 55 – 56].

Дар асар таъкид гаштааст, ки суруди қадимаи тӯёна тӯл накашид ва ҷои онро сурудҳои гуногун гирифтанд. Яъне Раҳим Ҷалил таъкид дорад, ки вобаста ба сиёсати замон ҷойи сурудҳои тӯёнаи суннати халқиро сурудҳои замони нав гирифтанд, шояд аз ҳамин лиҳоз матни суруди халқӣ пурра оварда нашуда бошад.

Дар истифодаи зарбулмасалу мақол Раҳим Ҷалил доди суханро додааст. Дар фаслҳои боло мо ҷойгоҳи зарбулмасалу мақолро дар ашъор ва ҳикояҳои адиб муайян карда будем ва аз роҳи усули тарзи истифодаи он низ сухан ба миён овардем. Ин жанрҳои хурди фолклори тоҷик чунон дар «Маъвои дил» фаровон истифода гаштаанд, ки наметавонем, перомунӣ онҳо ибрази назар нанамоем, зеро онҳо дар ташаккули услуби ниғориши асар низ таъсири назаррас доранд. «Маъвои дил» аз ду қисм иборат буда, дар қисми якуми он 53 адад ва дар қисми дуюм 103 адад зарбулмасалу мақол истифода гаштаанд. Мушоҳида мешавад, ки натавонем теъдоди онҳо, балки аз ҷиҳати гуногунии мавзӯӣ ин анвои хурди шифоҳӣ дар қисми дуюм афзалият дошта, дар миёни онҳо зарбулмасалу мақолҳо дар мавзӯҳои панду ахлоқӣ бештаранд.

Аз жанрҳои эпикӣ фолклорӣ дар «Маъвои дил» латифа, аския, афсона ва ривоят истифода гаштаанд. Дар водии Фарғона дар баробари латифа аскиягӯӣ ҳам ривочу раванқ дошт. Зимни тасвири кӯчаҳои

пурлоӣи замони кӯҳна дар «Маъвои дил» аскияе бо истифодаи ифодаҳои халқӣ оварда шудааст. Аробае ба лой меғӯтад, мардуми самоворнишин онро ба берун бароварда, роҳгузарро ба берун мекашанд. Дар ҳамин ҳолат як мард аскияеро мутобиқи ҳол баён мекунад:

« – Муфт халос шудӣ, - шӯтқаригӣ мекард касе ба аробакаш, - як коса равған харида, ба деги мазор бурда рез. Дирӯз ана дар ҳамин ҷо бинам, дар рӯи лой як қулоҳи лабгардони намадӣ истодааст. Бардорам, дар тағаш кала. Аз гӯшаш гирифта берун кашадам. Вай бошад, ба ҷои хурсандӣ хунг-хунг мегирист. «Хӯй, авлиё, ҷаро гирия мекуни? Шукр кун, ки ғӯтида ба шоҳи гови тағи замин рафта овезон нашудӣ – гӯям, дар тағам шутурам буд, ба лой ғӯтид. Акнун мани бечора ҷӣ кунам гуфта нола мекард» [29, 40].

Дар ин аския ба назар мерасад, ки муболиға мутобиқи ҳол бо истифодаи маслиҳат, яъне ба деги мазор аз хурсандӣ рафта равған рехтан, ривоят дар бораи гови зери замин истифода гаштааст. Дар гузашта чунин таомуле буд, ки агар касе аз фалокате ҷон ба саломат барад ва ё баръакс, ба ҷанг ё ягон кори хавфнок рафтани бошад, ба масҷид равған мебурд, то дигарон истифода карда, дуои сикату саломат буданашро кунанд. Ин як навъи хайрот махсуб мешуд. Дар аския ба ҳамин таомули аҷдодӣ ишора шудааст. Дигар тибқи ривоятҳо замин дар болои гове қарор дорад, ки ҳамин ривоят мавриди таваҷҷуҳи адиб гардидааст. Нависанда дар ин матни хурд, ду навъи фолклори миллиро ҷой дода, аз як тараф ҳамеша дар тафаккури мардум ҷой доштани таомулҳои қадим ва ривоятҳои миллиро нишон медиҳад, аз тарафи дигар дониши фароҳи ҳуди ӯ доир ба боварҳову ривоеҳои қуҳан аён мегардад.

Яке аз мударрисони шаҳр, ки Муҳиддинхон писари Саховатхон буду дар байни халқ бо исми Тӯрадомулло шинохта мешуд, бо оқсақоли шаҳр Мирзо Баҳодур муносибати ҷандон хуб надошт. Боре дар тӯйе Тӯрадомулло омада мебинад, ки Мирзо Баҳодур оқсақол садрнишинӣ

дорад, ба хотири ниқор гирифтани ин аскияро мутобиқи ҳол иҷро мекунад: «Мударрис ба тӯе омада, дар рӯи суфаи шоҳона боз Мирзо Баҳодурро мебинад, ки бо карру фар така ба болиштҳои пари ку карда менишинад. Мударрис рӯ ба ошпази тӯй оварда, бонг мезанад:

– Ҳой ошпаз!

– Лаббай, тақсир.

– Як устухони сергӯштакак гирифта, ба Мирзо Баҳодури мо диҳед, - мударрис сари сағи калони гӯшу думаш буридашударо, ки аз қафояш меомад, молида қоҳ-қоҳ механдид» [19, 12].

Дар ин ҷо санъати иҷрои аския низ ба назар мерасад. Гӯянда сари сағро молида, суҳан карданаш нишони ба сағ ташбеҳ кардани рақибаш аст. Одатан аскиягӯйҳо одамони шӯху бозарофат мешаванд ва дар ҳолатҳои муносиб суҳанони таъсирбахшу хандаовар мегӯянд.

Муҳаққиқи ўзбек Ҳ.Ҳ.Дусматов иддао дорад, ки аския ҳамчун жанри фолклорӣ танҳо дар миёни ўзбекҳо ҷой дорад [148, 36 - 40]. Ба андешаи мо ин суҳанони ў асоснок нестанд, зеро ҷой доштани намунаи зиёди аскияҳо дар романи «Одамони ҷовид» ва қиссаи «Маъвои дил» шаҳодати онанд, ки ин анвои ҳаҷвӣ байни мардуми тоҷик мавҷуд буда, дар гардиши фаъл аст. Одатан аскиягӯӣ дар ҷойхонаҳо, нишастҳо, тӯю маъракаҳо ба амал меомаданд. Маҳаки асосии аския дар суҳанбозӣ, бо истифодаи лақабҳо ҳозирҷавобӣ кардан мебошад. Аз ҷониби фолклоршиносон С.Маҳдиев, Р.Муҳаммадиев, Р.Раҳмонов намунаҳои аскияҳои тоҷикӣ гирдоварӣ ва нашр гардидаанд [109, 65 – 66]. Вале бояд қайд кард, ки ҷамъовариву нашр ва омӯзиши хусусиятҳои ин анвои фолклорӣ то ба имрӯз пурра ба анҷом нарасида, дар ин росто корҳои муҳим зиёданд. Таваҷҷуҳи бевоситаи нависандагон ба ин навъи фолклор шаҳодат бар он медиҳад, ки аския аз маъмултарин анвои фолклорӣ аст.

Дигар аз жанрҳои ҳаҷвӣ, ки вориди матни «Маъвои дил» шудааст, латифаҳои халқӣ аст, ки аз забони қаҳрамонони асосӣ гуфта мешавад. Дар қисмати дуюми «Маъвои дил» ҷор латифа нақл шудааст, ки яке аз

онҳо латифа дар бораи оқсақолест, ки аз кор холӣ шудааст. Мавсуф аз бекорӣ дар хона нишаста натавониста, дар сари ҳавзи маҳалла баромада менишинаду ба обгирандагон аз ин ҷо ва ё аз он ҷо об гир гуфта, фармон меодааст ва хуморашро мешикастааст [31, 64].

Латифаи дигар сӯфӣ ва имоми камхуш аст. Онро худи нависанда нақл мекунад. Матни он дар «Маъвои дил» чунин омадааст: «Касе аз назди масҷид даргузар шуда мебинад, ки муаззин азон мегӯяду дар даст коғазе дорад ва дам ба дам ба он нигоҳ мекунад. Рахгузар аз афти кор ману шумо барин хангомаҷӯй будааст. Сабр кардасту баъди аз минбар фаромадани сӯфӣ пурсидааст, ки вақти азонгӯӣ дар даст чӣ коғаз доштед? Матни азон, мегӯяд сӯфӣ. Ба саволи чанд сол ин тараф сӯфигӣ мекунад, мегӯяд, ки ҳаждаҳ сол боз. Наход дар давоми ҳаждаҳ сол як азонро ёд накардед, гуфта пурсад, сӯфӣ хонақоҳи масҷидро ишора кардааст. Марди кунҷқоб ба хонақоҳ даромада мебинад, ки касе пушт ба меҳроб нишаста, ба муроқабаро рафтааст. Ё салом медиҳад. Мувоқиб сар боло карда, даст ба салла мебаряду коғазро гирифта, кушода пичир-пичир карда, ваалайкум ассалом гӯён ҷавоб медиҳад» [31, 120].

Дар қисса ишора ба рӯзгори нависандаи ҳаҷвнигор Қурбон Баҳлуллода ҳам шудааст ва як латифа аз забони вай оварда шудааст. Латифаи халқиро Қ. Баҳлуллода чунин баён кардааст:

«...шабе ба хонаи Афандӣ дузд омадааст. Зан шарфаи пой вайро шунида, Афандиро бедор карда, оҳиста гуфтааст, ки дар хона дузд. Афандӣ даст ба даҳони зан бурда фармудааст «Овозатро набарор, милтиқашро мегирем» [31, 220 - 221].

Латифаҳо дар «Маъвои дил» аз як тараф барои кушодани образи қахрамонҳо истифода гашта бошанд, аз тарафи дигар ҷанбаи қавии тарбиявӣ доранд. Гузашта аз ин, азбаски хусусияти ҳаҷвӣ доранд, ба хонанда завқ бахшида, асарро таъсирбахшу хонданӣ мегардонанд.

Ривоятҳо ҳам дар «Маъвои дил» ҷойгоҳи худро доранд. Аксари ривоятҳо дар бораи ин ё он мавзӯ ва таърихи пайдоиши онҳо нақл

карда, барои шарҳи топонимикӣ ва этимологии маҳалҳо аҳамияти вежа доранд. Деҳаҳои наздишаҳрии Унҷӣ ва Рӯмон аз давраҳои қадим бо корномаҳои сокинонашон ном бароварда буданд ва Раҳим Ҷалил наметавонист, ки чунин ривоятҳоро сарфи назар кунад. Аз ҷумла, ӯ доир ба пайдо гаштани номи Унҷӣ чунин ривоят кардааст:

«Ривояти халқӣ мегӯяд, ки дар канораи ин деҳа дар лаби дарёи Сир шайх Маслиҳатдин аз рӯи тахмини олимони ҳукмрони Хучанд – дар асри дувоздахум боғе дошта ва аксар вақти хешро дар он ҷо мегузаронидааст. Чун ҳар касе ӯро суроғ кунад, чи аҳли дарбор ва чи хонаводааш «ун ҷо» мегуфтаанд, ки рафта-рафта Унҷӣ ном гирифтааст» [31, 160].

Доир ба ноҳамвориҳои деҳаҳои Рӯмон, Кулангир, Ёва ва Ғозиён, ки дар наздикии шаҳри Хучанд қарор доранд, ривояте доир ба Искандар оварда шудааст. Мутобиқи он мавсуф ба аскаронаш супориш медиҳад, ки хок оварда, ӯрдари бунёд кунанд [31, 112].

Ривоят дар бораи парандагон дар фолклори тоҷик мавқеи муҳим дорад, ки ба андешаи мо аз устураҳои кӯҳан маншаъ гирифтааст. Дар фолклори мардуми Хучанд ривоятҳо дар бораи парандагон ва, бахусус, овоз баровардани онҳо зиёд аст. Дар байни мардум ривояти дар суфраи Бибӣ Фотимаи Заҳро нишастани мусича ва бо нонпар ба гардани он задани духтари пайғамбар ва то ҳол мондани доғи он, дар бораи «тут пухт» садо баровардани як навъ паранда ҳангоми тутпаз мавҷуд аст [4]. Дар порчаи зерин, ки дар тасвири зиндагии Тошхоҷа Асирӣ ва парандадӯстии ӯ оварда шудааст, дидан мумкин аст, ки ривоятҳои хучандӣ доир ба садои парандагон ба таври мухтасар оварда шудааст:

«Аз шохҳои дарахтони болои сар ва дуртар аз он ку-куи мусичаҳо, чиг-чиги гунчишкон, муртазоғӯии фохта ва чархресии чархресаку валфаҷрхонии парасту ба гӯш мерасид. Алалхусус хондани зардгулдор ҳоло ҷолиби диққат буд. Наринаи он аз дарахте «духтари суфӣ биё» - гӯён хитоб менамуд ва овози модаи он аз дарахти дигар меомад, ки «ту биё» мегуфт» [29, 199]. Тибқи ин ривоят фохта муртазо гӯён садо

мебаровардааст. Парасту бошад, валфачр мехонад. Сураи 89-уми Қуръон бо ибораи «валфачри» оғоз мегардад ва садои хониши он ба хамин ибора монанд аст. Ба назар мерасад, ки ривоятҳо дар бораи парандагон ба ин ё он суннати мазҳабӣ мутобиқ гардонида шудаанд. Ривоятҳои Хучанд дар бораи парандагон ба таври даркорӣ омӯхта нашудаанд ва ин ишорати Раҳим Ҷалил дар «Маъвои дил» метавонад, ки калид барои омӯзиши мукаммали ривоятҳо дар бораи ҷонварон гардад. Дар ин маврид асарҳои Н.М.Қурбонхонова, ки ривоятҳои мардумии Бадахшонро доир ба ҷонварону парандагон таҳқиқ кардааст, метавонем мисол орем [72; 152].

Ваҷҳи тасмияи гулу гиёҳҳо ҳам дар ривоятҳои халқии Хучанд ба назар мерасанд. Дар «Маъвои дил» аз забони қаҳрамони меҳнат Пӯлод Бобокалонов ривоят дар бораи «матинҷ» ном рустании беор оварда шудааст. Раиси колхозии номдор маънии онро чунин шарҳ медиҳад:

«—Маънияш ҳамин ки ба деҳқон тинҷӣ намедиҳад. Эҳтимол олимони илми наботот шумурда бошанд, ки як беҳи ин чӣ қадар тухм мекунад... - ба сари буттаи матинҷ омада қарор гирифт устои пахта. — Ба ҳазор-ҳазор мерасад. Тухми ин қариб тухми фарбеҳзод барин майда аст. Баъди чанд рӯзи дигар тухмашро пазонда мегирад. Сонӣ вой бар ҳоли деҳқон. Соли оянда дидед, ки аз тағи ҳар суми барзагов садтояш сабзида баромадааст. Ана он вақт ин алаф ба ману шумо «матинҷ» гуфта фармон медиҳад. Медонед, ки решаи вай аз қадаш дарозтар аст? То замин серӣ об нахӯрад, вайро бо решааш канда гирифта наметавонед. Аз рӯи хок канда гиред, боз сабзида баромадан мегирад» [29, 302]. Албатта, ин ривояти халқӣ доир ба номи матинҷ аст, ки нависанда онро бо обуранги бадеӣ хеле хунармандона истифода кардааст.

Шугунҳо ҳам дар қиссаи воқеии «Маъвои дил» ба кор рафтаанд ва то андозае халқияти онро таҳким бахшидаанд.

«—Падари раҳмати ман «Тори тортанак камбағалӣ мебиёрад» - мегуфтанду бурчаки девор, дуруни токчаҳоро худашон аз вай тоза

мекарданд. Албатта, тӯри вай камбағалӣ намеовардагист. Аммо баднамо. Ба болои ифлосӣ мурдорӣ ба тӯри сабили вай чанг мешинад. Пашшаю кунғузчаҳо дар мемонанд. Дидӣ, ки эзори лӯлӣ барин сип-сиёҳ овезон. Нағзаш ҳамин ки тортанакро дидан замон кушӣ. На тӯр мекашад, на дом мемонад» [29, 21 – 22].

Тори тортанак камбағалӣ меорад – шугун аст, ки байни халқ хеле паҳн шудааст. Азбаски дар сурати тоза накардани тори тортанак он хеле ифлос мешавад, шояд чихати риояи тозагӣ аз ҷониби инсонҳо ин шугунро бофтаву сохта бошанд. Дар бораи тори тортанак шугуни дигаре низ байни мардум роиҷ аст, ки агар дар хонаи духтардор пайдо шавад, духтари он хона бадбахт мешавад. Ин шугун ҷанбаи тарбиявӣ дошта, ишора ба он дорад, ки духтар бояд озода бошад, хонаро тозаву покиза нигоҳ дорад, дар сурати ба ифлосӣ роҳ додан дар хонадонаш ҷангу ҷидол мешавад ва рӯи хушбахтиро ҳаргиз намебинад. Тимсоли тортанак дар шугунҳои давлатҳои Аврупо хеле зиёд ба назар мерасад. Аз ҷумла, барои финиҳо тортанак муқаддас буд ва онҳо дандонҳои афтодашонро ба вай қурбонӣ мекарданд. Мардуми англис тортанакро дар чайби худ нигоҳ медоштанд, бар он бовар, ки кисаи онҳо серпул мешавад.

Ба андешаи мо, устод Раҳим Ҷалил махсус ҳамин шугунҳоро дар асар ҷой додааст, зеро ҷанбаи ахлоқиву тарбиявии онҳо хеле қавӣ буда, инсонро натавон ба эҳтиёт шудан, балки фикр карда, дуруст амал кардан водор мекунад. Ҷоиз ба қайд аст, ки як хусусияти тасвирҳои нависанда дар он зоҳир мешавад, ки ӯ шугунҳоро хеле моҳирона ва воқеъбинона ба кор бурда, хусусияти онҳоро бозгӯ карда, дар анҷом аксар вақт асос надоштани онҳоро шарҳу тавзеҳ менамояд.

Шугуни халқӣ дар бораи ҳосили зиёд пешгӯикунандаи ин ё он ходисаи нохуш будан дар «Маъвои дил» аз забони падари Қаҳрамони Иттифоқи Шӯравӣ Раҳимбой Раҳматов хангоми гусели фарзандаш ба майдони ҷанг истифода гаштааст. Соли гусел ба хидмати писар ангури

рӯи ҳавлии онҳо ҳосили зиёд дода буд, ки аз он падар фоли бад гирифтааст.

«Беҳуда намегӯянд, ки ҳосили аз ҳад мӯл ба ягон воқеаю ҳодисаи бад сабаб мешавад. Дар ёдам нест, ки ин тоқ ин қадар ҳосил карда бошад. Сарҳо, донаҳои ақиқ ва марворидвор шаффоф чӣ қадар бисёр ва калон! Дар ҳолате ки аз чашмҳояш ашк мешорид падар писарро боз як дам аз роҳ дошта, нардбон монда як сар ангури тағобиро канд ва аз он ғучумро чудо намуда ба дасти писар доду сари ангурро гузошта даст ба дуо бардошт:

– Илоҳо сихат раву саломат биё, биёю мавизи ҳамин сари ангурро худат хӯр, омин» [29, 328].

Як навъи шугунҳоро фолклоршинос Д.Раҳимӣ шугунҳои табиивоқеӣ номидааст [97, 31]. Дар «Маъвои дил» шугун доир ба ҳаракати парандагон ва обу ҳаво истифода гаштааст ва нависанда таъкид ҳам кардааст, ки онро аз падараш шунидааст. «Дар тирамоҳ зоғу калог баланд парида ояд, зимистон он қадар хунук намешавад. Лекин агар паст парида гузарад, дон, ки зимистон қаҳратун мешавад. Яъне ғами чомаи ғафсу сандалии гармро хӯрдан гир» [31, 76].

Ҷоиз ба қайд аст, ки шугунҳои тоҷикӣ асосан ба расму оинҳои миллӣ вобастагӣ дошта, боварҳоеро дар бар мегиранд, ки мардум асрҳои зиёд онро риоя менамуданду дар бархе минтақаҳо то ба ҳол риоя мекунанд.

Дар асар доир ба Олимямоқ ном сокини маҳаллаи Масчиди Сарв ҳам ишораҳо ҳаст, ки обу ҳаворо дуруст ва дақиқ пешгӯӣ мекард. Ин хел донандагони ҳодисаҳои табиат дар Хучанд кам набудаанд, аммо дар охир таассуф хӯрдааст, ки Олим илми ҳавосанҷиро ба касе ёд наода вафот кардааст. Донишҳои мардумиро ҳақиқатан одамон ниғаҳ медоранд ва насл ба насл интиқол медиҳанд. Муроди нависанда бо ин маълумоти аҷибаш нишон додани вазъи аз байн рафтани донандагони донишҳои халқӣ буда, мавсуф бар он андеша аст, ки новобаста ба рушди

илму техника, бояд донишу тачрибаҳои мардумӣ низ зинда ниғаҳ дошта шаванд.

Ҳамин тавр, тафаккури адабии нависанда, маълумоти комил доир ба қадимтарин эҷоди мардуми тоҷик, адабиёти шифоҳии халқ, боварҳову донишҳои мардумӣ имкон фароҳам овардаанд, ки ҷолибтарин ва судбахштарин анвои фолклорӣ вориди қиссаи «Маъвои дил» гардида, аз як самт ҷиҳати пурмуҳтаво гардидани асар ва аз ҷиҳати дигар боиси ҳифзу аз хотир нарафтани онҳо гарданд. Гузашта аз ин, анвои хурди фолклорӣ, ки зарбулмасалу мақолро ташкил медиҳад, натавонанд боиси ҷолибии сабки нависанда, балки муассирии забони персонажҳо ва афзудани ҷанбаҳои тарбиявии асар шудаанд.

2.2.2. Ҷойгоҳи фарҳанги хунармандӣ дар асар

Маълум аст, ки қиссаи «Маъвои дил» аз ду қисм иборат буда, қисмати дуюми он баъд аз даҳ соли нашри китоби аввал таълиф шудааст. Мо ба ин андеша мувофиқем, ки: «фикри таълифи қисмати дувуми асар, ки ба бузургтарин комбинати шоҳибобии Тоҷикистон алоқаманд аст, дертар, баъди ба таъби расидани қисмати аввал пайдо шудааст. Китоби аввал асари мустақилест, ки тамомияти он эҳсос мешавад. Он нуқта, ки дар нашри нахустини асар соли 1972 «китоби аввал» будани он зикр нашудааст, низ собит мекунад, ки коргоҳи абрешим тавачҷуҳи нависандаро дертар ба худ мекашад. Солҳои 70-80 садаи ХХ давраи рушду тавфиқи бемисли ин муассиса буд ва ин шаҳраки азими коргарӣ Раҳим Ҷалилро барои таълифи китоби махсус ангежа дод» [81, 42 – 43].

Таҳлилҳо нишон доданд, ки анвои фолклор дар ҳарду қисмати китоб хеле зиёд ба қор рафта, қисми дуюм бо фолклори хунармандӣ имтиёз дорад. Дар асар бештар ба ду хунари қадимаи хучандиён бофандагӣ ва пойафзолдӯзӣ тавачҷуҳ шудааст.

Хучанд аз давраҳои қадим макони ресандагон, бофандагон ва дӯзандагони моҳир будааст, ки ин дар асарҳои А.А.Кушакевич [153],

К.А.Шишов [174], Н.Турсунов [119], А. Мирбобо [79; 80] ва дахҳо нафари дигар инъикос ёфтааст. Навъҳои гуногуни матои абрешимин, пахтагин, омехтаи пахтаву абрешим дар Хучанд истехсол мегардид ва ин падида чандин аср идома карда, фарҳанги махсуси бофандагӣ, фолклори он ба вучуд омадааст. Аз лаҳзаи кирмакпарварӣ то бофтани абрешим, ба кор даромадани комбинати шоҳибофии Ленинобод ва фаъолияти бофандагони моҳир дар «Маъвои дил» ҷой дода шудааст.

Дар қисми якуми «Маъвои дил» бештар фолклор ва таомули ҳунари пойафзолдӯзӣ мақом дошта бошад, дар қисми дуюм фарҳанги ғайримоддии бофандагон пурраву возеҳ инъикос гаштааст.

Кирмакпарварӣ оғози абрешимбофӣ аст ва маълум аст, ки аз замони қадим дар шаҳри Хучанд бо машаққати зиёд пилларо парвариш мекарданд. Аслан, баровардани тухми кирмак маъмулан ба зиммаи занон буд. Кирмак барги тутро истеъмол мекунад ва пеш аз ҳама занони кирмакпарвар дарахтони тутро аз ҳавлии тутдор банд карда мемонданд. Доир ба кирмакпарварӣ дар байни занони шаҳр чунин гуфтор ба нияти ҳосили зиёди пилла паҳн гашта буд, ки нависанда онро аз суҳанони модараш овардааст: «Худо дихаду пилла шавад, навқони бармаҳали бечора» [31, 81]. Яъне даромади аввал ва ҳосили аввали сол ҳамин пилла аст. Одатан, бечорагон аз пули пилла сару либоси фарзандонашонро нав мекардаанд.

Дар мавриди кирмакпарварӣ ва фолклори он дар қисса маводи зиёд нест, аммо номи бемориҳои кирмак – шикамзард, сиёҳсон; истилоҳоти кирмакпарварӣ хоби мӯрчагӣ, мошубиринҷ, даҳаи хурд, даҳаи калон, ғанг, даста, ғов, ғоз, пилла ва монанди инҳо оварда шудаанд. Воқеаҳои дуздии барги тут, заҳматҳои харидани барг ва амсоли инҳо дар қисса ба таври мукамал оварда шудааст.

Кирмакпарварони Хучанд одат доштанд, ки баъди супоридани ҳосили пилла фарзандонашонро ҳамчун шодиёна ба бозор ва ё сайругашт баранд. Ин одат то кунун дар байни кирмакпарварон мавҷуд

аст. Раҳим Ҷалил ба хотир меорад, ки баъди супоридани пилла ва фурӯши он падараш вайро ба ошхонаи Мири ошпаз бурда, барояш кабоби ваъдагиро гирифта дода буд [29, 5].

Бофандагӣ яке аз хунарҳои суннатӣ аст ва табиист, ки дар Хучанд доир ба ин хунар зарбулмасалу мақолҳо ҳам ба вучуд омадаанд. Нависанда саргузашти Ҷамроҳ Тоҳироваро нақл мекунад ва воқеаҳои ба кор рафтани ӯро овардааст. Як мақоли марбут ба бофандагӣ аз забони модари Ҷамроҳ Тоҳирова оварда шудааст:

«-Гӯр ҳамин касби бофандагӣ шавад. Бехуда нагуфтаанд, ки бофанда нашав, ки зинда дар гӯр шавӣ. Ин касб барои мард зиндадаргӯрӣ бошад, барои духтар чӣ мешавад?» [29, 179].

Нависанда бо ин мақол ҳоли вазнин ва шароити нохуби кори бофандагонро дар гузашта ба хотир меоварад ва бо шароити нави комбинати абрешим муқоиса мекунад. Аз фолклори бофандагон суруди бофандагон, ки дар китобҳои дарсии хонандагони мактабҳо ҷой дода шуда буд, оварда шудааст [29, 180].

Ҷар табақа ва ё намояндагони касбу хунарҳо ривоят, қисса ва ё афсонаи соҳавии худро доштанд. Раҳим Ҷалил дар «Маъвои дил» қисса ва ривоятҳои халқиро доир ба хунари бофандагӣ ҷой дода, кӯшиш кардааст, ки вазъи рӯзгор, фаъолияти маҳорати бофандагонро таҷассум намояд.

Дар қисса дӯкони пиллакашии як хеши нависанда тасвир гаштааст. Соҳиби дӯкон марди фаҳшгӯй аст, ки ба модару ҳамсар ва бародараш бо лақабашон муроҷиат мекунад. Аммо бо вучуди дуруштсуханӣ ин мард қиссаҳои ҷолибро медонад ва нақл мекунад. Қиссаи «Ҷарири Хучанд» аз забони ҳамин устои пиллакаш оварда шудааст. Нависанда тарзи гуфтори гӯяндаро то андозае ниғаҳ доштааст. Қисса чунин аст:

«Ҷа, ана ҳамон чаноби пайғамбар (мурод Искандари Макдунӣ аст – М.Ю.), чи мегӯй, ки як рӯз як духтари pistaдаҳони мӯрчамиён, сарви равону офати ҷонро дида ошиқи шайдо шудааст. Духтар ба расидан розӣ

шудаасту лекин шарт мондааст, ки рост ба тарафи офтоббаро меравӣ. Агар савора равӣ, роҳи ҳафтмоҳа, пиёда равӣ, роҳи нӯҳмоҳа, ба як шаҳр расида меравӣ, ки номаш Хучанд. Ана дар ҳамон шаҳри лаби дарёю домани кӯҳ як атласбофи садубистсолаи хунарманд ҳаст. Вай аз абрешими алоҳида соли панҷ куртаворӣ атлас мебофаду кути лоямут мекунад. Аз ҳеч ҷои ҷаҳон монанди атласи вай бадосту пурчило ёфт намешавад. Номи атласаш «Ҳарири Хучанд». Агар ту ошиқи ҳақиқӣ бошӣ, азобу уқубат кашида худат меравию ба он шаҳр мерасӣ, ҳамон бофандаро меёбӣ, як куртавор «Ҳарири Хучанд» мехарию бо ду дасти адаб оварда ба ман месупорӣ... Ноз кун, бардорад боз кун гуфтани одамҳо бегап набудааст. Пайғамбар шуда истода ба шарту шароити як фотимачумчуқ гӯш кардааст, ки баъди ду-се зоидаи ӯғурмиёну дӯлпистон, таппа-тайёр намуди Худо мешавад. Ягон одами боақле ёфт нашудааст ба Искандари зулқарнайн гӯяд, ки, хӯй авлиё, ту соҳиби ин қадар ҷою ҷалол, фуқарою лашкар бошию девона шудӣ магар, ки ба гапи як фотимачумчуқ даромада барои овардани як куртавор шоҳӣ азобу машаққати роҳи дурро мекашӣ?...дар байни авлиёҳо ҳам Искандар барин гӯлҳо мешудаанд. Як галаи аскарҳои шӯрашон хушкидагири аз ақибаш гирифта аз қору борашон монанда одам овораю асп овора, кофта-кофта аз Юнон ба Хучанд омадааст...Хулласи калом, Искандар ба Хучанд омада аз маҳаллаи Ҷонбаҳорон мӯйсафедеро ёфта воқаро гуфтааст. «Хуб, ба ҷонам, гуфтааст мӯйсафед, ман ин қорро се моҳ баъд мебофам, боз андак сабр мекунад. Модом ки пайғамбари ҷаҳонгир шуда истода аз ҳамон қадар роҳи дур азоб кашида омадед, «Ҳарири Хучанд»-ро бепул медиҳам. Аммо шумо ҳам як қорӣ савоб кунед. Ҳар сол чанд бор ба Хучанди мо даштпаймою бодиянишинҳо тохтутоз ва мардумашро ғорат мекунанд. Мекушанд, мегиранд, мебаранд. Овозаи адлу инсофи шумо ба олам паҳн шудааст. Чӣ мешавад, ки ба аскарҳои бешуморатон фармоед, аз ҳар тараф хок биёранду лой кунанд,

похсазанҳои худамон як ўрда созанд, ки вақти душман омадагӣ дарвозаҳояшро баста пинҳон шаванд».

– Дар раҳи ишқу муҳаббат ба ин ҳам ман розӣ, - мегӯяд Искандару ба аскарҳояш мефармояд, ки аз Рӯмону Кулангир, Ёваю Ғозиён ҳар кадом ҳар рӯз якҷуволӣ хок биёранд.

Мегӯянд, ки ҷойҳои пасти Рӯмону Кулангир, Ёваю Ғозиён барои ҳамин паст шудаанд, ки хокашонро барои ўрда овардаанд...Хулласи калом...аскарони Искандар дар шаш моҳи расо хок кашонидаанду лой кардаанд, мардуми Хучанд хишт рехтаю покса зада ўрда сохтаанд. Искандар ба гирди шаҳр давр зада дар се баландӣ – хамгашти Дехмой, Занбарии Исфисор, Мирзоработи он тарафи кӯҳ се манораи қаровулхона сохтааст, ки қаровулӣ кунанду душманро аз дур дидан замон асп тозонда ба шаҳр биёянд ва хабар диҳанд, ки одамон чизу чораҳояшонро гирифта даруни ўрда руст шаванд... Аммо бечора Искандар ба муроди худаш нарасидааст. Дар роҳ қазо кардааст. Худо шояд ҷояшро ҷаннат карда бошад» [31, 110 - 113].

Зимни инъикоси ривоят, қонуниятҳои вижаи фолклор, нигоҳи доштани хусусиятҳои забони ҳамон маҳал риоя шудааст. Нависанда гӯё тарзи гуфтори гӯяндаро айнан нигоҳи доштааст, вале дар баробари ин тавсифҳои маъмули китобиро ба монанди «пистадахони мӯрчамиён, сарви равону офати ҷон» истифода карда, мутобиқ ба лаҳҷаи Хучанд тавсифҳои дигарро ҳам ба вучуд овардааст, ба монанди «ўғурмиёну дӯлпистон» мебошанд.

Таъбиру ибораҳои халқии Хучанд ба монанди «ду дасти адаб», «шӯрашон хушкидан», «хуб, ба ҷонам», «фотимачумчук» ва ғ. дар ин ривоят ҷой дода шудаанд, ки хоси лаҳҷаи мардуми ин шаҳр аст.

Дар ривоятҳои мақоли «Ноз кун, бардорад боз кун» ва ривояти паст шудани хоки Рӯмон, Кулангир, Ғозиён, Ёва оварда шудааст. Маълум мешавад, ки дар дохили ривоят, ривояти дигар ҷой дода шуда, дар баробари ин бархе аз хусусиятҳои афсона низ мушоҳида мешавад. Аз

чумла, «Агар савора равӣ, роҳи ҳафтмоҳа, пиёда равӣ, роҳи нӯҳмоҳа, ба як шаҳр расида меравӣ, ...» услуби нигориши афсона буда, пирамарди 120-сола низ бештар ба персонажи афсонаҳои халқӣ шабоҳат дорад. Ба ғайр аз ин, ривоят хусусияти топонимӣ ҳам дорад. Ин хусусият, яъне нишон додани номи чойҳои муайяну мушаххас ба он далолат мекунад, ки ҳақиқатан чунин ривоятро нависанда аз халқ гирифтааст ва бо коркарди адабӣ асосҳои фолклории асарашро таъмин кардааст.

Шахсияти Искандари Мақдунӣ барои хучандиён то кунун гоҳе ҳамчун бунёдгари шаҳр, гоҳе чун созандаи ӯрда ва амсоли инҳо боқӣ мондааст, ки аз давраҳои қадим ривоят дар бораи ӯ байни мардум зиёд аст. Раҳим Ҷалил барои нишон додани ҳунармандии аҷдоди тоҷик ривояти қадимеро аз рӯзгори Искандар овардааст, ки он далели моли қадими миллии тоҷикон будани матои атлас аст.

Ривояти дигар доир ба бофандагони Хучанд дар асар аз забони директори комбинати абрешим Ҳабиб Бақоевич Бобоев оварда шудааст. «Падарам як ҳикоя доштанд. Мумкин аст афсона бошад, аммо ба ҳақиқат наздик. Аскарони Қутайба муқобилияти саҳти мардуми Хучандро шикаста, ба шаҳр даромада, торочу қатли оро сар мекунанд. Ду нафар аз онҳо аз қафои касе тохта, ба дӯконхонае медароянду меҳоянд гурезаро бо як зарби шамшер сар аз тан ҷудо кунанд, пирамарде афтону хезон омада ӯро наҷот медиҳад. Бо имою ишора онҳоро сари дастгоҳи бофандагӣ мебарду зорӣ карда мефаҳмонад, ки «бофандаи ҳамин шоҳии хушобу ранг ва маҳин ҳамин ҷавон аст. Наход дилатон мешавад, ки чунин каси ҳунармандро кушад?» Ду нафари аз дидани ин гуна матои бемисл моту маҳбут ба мӯйсафед раҳм мекунанд. Чанд газ шоҳиро бурида мегиранду мераванд» [31, 288].

Ин ривояти халқӣ низ аз ҳунармандии мардуми Хучанд шаҳодат медиҳад. Аз таҳлили ин ду ривоят, ки бештар хусусияти таърихии маҳаллӣ доранд, маълум мешавад, ки бархе аз ривоятҳо обуранги ҷолиби фолклорӣ дошта, дар онҳо чанд аносири фолклориро мушоҳида

кардан мумкин аст, бархи дигар бидуни обуранги фолклорӣ ба қалам оварда шудаанд. Ҷоиз ба қайд аст, ки дар ин ривоятҳо ҳодисаҳои таърихии шаҳр инъикос ёфта, ба вучуд омадани онҳо ба ҳофизаи таърихии мардум рабт дорад.

Дар Хучанд намояндагони касбу кори гуногун маъмулан лақаб доштанд. Он лақабҳо ҳатто дар номи маҳаллаҳои шаҳр мондааст, масалан маҳаллаи Туппахурон, Қаллахурон ва монанди инҳо. Пиллакашонро – кирмхур ва ё кирми пиллахур мегуфтанд, ки ин як лақаби касбӣ будааст. Пойафзолдӯзонро аз сабаби он ки бо ширеш зиёд кор мекарданд, ширешхурон меномиданд [31, 82]. Бо лақаби касбӣ ҳангоми низоъ мардум ҳамдигарро таъна мезаданд. Лақабҳои тарошахур – барои дуредгарон, хокистархур – барои гӯлаҳиён, пуштакхур барои нонвоён ва ғайра мавҷуданд.

Нависанда дар «Маъвои дил» фарҳанги бофандагии қадим ва замони навро дар қиёс овардааст. Дар тасвири бофандагони замони қадим ӯ аз асарҳои фолклорӣ истифода мебарад, аммо зимни тасвири замони нав ва фаъолияти абрешимчиён ба фолклори онҳо таваҷҷуҳ накардааст. Дар истифодаи таронаҳои кормандони комбинати шоҳибобӣ, ки солҳои сиюму панҷоҳум дар сурати тарона паҳн гашта буданд, нисбатан сустиву номукамалӣ ба назар мерасад. Нависанда дар ин самт реализм ва шеъри китобиро афзал донистааст, аммо агар таронаҳо, мақолҳои коргарони комбинати абрешим ҳам инъикос мегардиданд, асосҳои фолклорӣ ва халқияти асар бештар мегардид.

Раҳим Ҷалил дар оилаи пойафзолдӯз ба воя расидааст, аз ин рӯ дар «Маъвои дил» суннатҳои ин касб ба таври васеъ инъикос гаштаанд. Маълум аст, ки дар гузашта ҳунарҳо бо усули устодиву шогирдӣ пеш мерафтанд. Раҳим Ҷалил аввал аз падараш ва баъдан аз Устоҳайдар ном ҳунарманд ин касбро аз худ кардааст.

Дар гузашта пайравони ин ё он пешаю ҳунарварӣ аз рӯи рисолаҳои касбу ҳунар амал мекарданд. Рисолаҳо оид ба деҳқонӣ, дуредгарӣ,

бофандагӣ, сартарошӣ ва оҳангарӣ, чойхонадорӣ ва амсоли инҳо дар байни халқ маъруф буданд. М.Гаврилов ҳанӯз соли 1912 чанд рисолаи марбут ба касбу ҳунархоро тарҷума карда буд [146], дар рисолаи Д. Раҳимӣ бошад, рисолаҳо оид касбу ҳунарҳо ҷой дода шудаанд [99].

Яке аз шартҳои ҳунармандӣ ин буд, ки аҳли ҳунар бояд ҳамеша дӯкони тозаву озода нигаҳ доранд. Нависанда ҳини тасвири дӯкони Устоҳайдар ҳамеша тоза будани онро таъкид менамояд.

Маълум аст, ки Раҳим Ҷалил дар овони хурдсолияш шогирди пойафзолдӯз – Устоҳайдар буд. Дар «Маъвои дил» як афсона доир ба пойафзолдӯзҳо аз забони ин усто оварда шудааст, ки хеле кӯтоҳ буда, аз бадеият оро менамояд. Нависанда онро чунин овардааст: «Як духтари соҳибчамолу нозукниҳоли савдогаре хостгорҳои бисёрро гардонида мефиристодааст. «Ман ба ҳамин хел ҷавон мерасам, ки ба сандалӣ шишта кор кунад» – мегуфтааст. Писари шоҳу вазир, савдогару мулло рафту ба курсӣ шинад ҳам, охир меҳнат намекунад. Ниҳоят кофта-кофта як кафшдӯзро ёфтаанд, ки ба сандалӣ шишта меҳнат мекунад. Рафта гуфтанд, ки ёфтем. Дар фалон кӯча, дар фалон дӯкон кор мекунад. Духтар шавҳаршавандашро дидани шуда, ба боми дӯкон мебарояду аз тобдон ӣигитро мебинад. Ё ба вай маъкул шуда, акнун рафтани будааст, ки ӣигити ғофили аз парида омадани мурғи бахт беҳабар, ширешкосаи гирдогирдаш қалоқбастаро гирифта ба вай лелак зада, аввал хуб аралаш карда, ба таки кафш молид. Табӣ ойим хира шуда ихлосашро аз сандалинишин гашта гирифта, лабонашро бурма кардааст. «Шумо, кӯрхаридорҳо, ба ман чӣ хел шӯй ёфтетон, ки девонаи таппа-тайёру гандагиашро ба коса андохта салоя карда нишастааст» – дӯғ задааст духтар» [31, 22 – 23]. Дар ин афсона воқеияти иҷтимоӣ тасвир гаштааст ва маълум мегардад, ки ҳунармандону касибон вобаста ба касбу пешаи худашон ҳикоя ва афсонаҳо доштаанд.

Дар баробари афсонаҳо, қиссаҳо ва гуфторҳои махсуси касбӣ нависанда дар қиссаи «Маъвои дил» шӯҳҳои ҳампешагонашро низ

овардааст. Яке аз чунин шӯхиҳо «шапотландоза» ном доштааст, ки дар байни пойафзолдӯзон маъмул будааст. Онро нависанда чунин тасвир кардааст:

«...баъзе халифаҳо – ёрдамчиёни устои дӯзанда, шогирди нав қабулшударо ба дӯкониҳои дигар мефиристонданд, ки рафта «шапотландоза» биёрад. Шогирди беҳабар аз ҳазл, ҳамин ки андозаи номдоштаву нишоннадоштаро мепурсид, ҳангоматалаби дигар силие ба баногӯши ӯ мезаду мегуфт:

- Ана ин, уқочон, шапотландоза! Раву боз оварда доданро аз ёдат набарор!» [29, 46].

Ин ҳазли косибон буд ва бо ҳамин роҳ шогирд бо дигар дӯкониҳо шинос гаштанаш мумкин буд. Аслан, ҳазли касбӣ дар байни нонвойҳо ва дигар ҳунармандон ҳам будааст. Аз рӯи мушоҳида ва нақли нонвойҳои собиқ маълум мегардад, ки барои шӯхӣ шогирдро ба дӯкониҳои дигар барои овардани «ҳаври танӯр» ҳам мефиристонданд [4]. Ин гуна одат то кунун гоҳ-гоҳ дар байни нонвойҳои Хуҷанд истифода мегардад.

Дар баробари ин дар асар таъкид мегардад, ки фарзандони устуро бо эҳтиром – «устозода» мегуфтаанд. Бино бар навиштаи нависанда, ин тарзи хитоб нисбати тамоми фарзандони косибон истифода мегаштааст. Бино бар навиштаи Б. Сафаралиев фарзандони кулолони Бухороро низ устозода ном мебардаанд [165, 78].

Насихатҳои усто ба шогирд ҳам дар қиссаи «Маъвои дил» ба назар мерасад. Нависанда, воқеаеро тасвир кардааст, ки як рӯй чарми амрикоиро беихтиёр ба назди бинӣ бурда, бӯй мекашад.

«– Бӯи амриконро нағз мебинӣ? – пурсид усто. – Агар аз ман пурсӣ, бӯи ширеш, мум, зок, лок ва гули хайриро ҳам нағз мебинам. Одам касбашро нағз бинад, ҳамин хел мешавад» [29, 22].

Дар ин порча ба назар мерасад, ки усто насихатро аз ҳаёти худаш мисол оварда нақл мекунад ва ҷумлаи охири ӯ насихати ҳикматнок аст.

Ҳамин тавр маълум мешавад, ки дар «Маъвои дил» бештар фолклору фарҳанги ду ҳунар – бофандагӣ ва пойафзолдӯзӣ нишон дода шудааст. Нависанда то ҳадди имкон зимни инъикоси ҷаҳолияти касбии ҳунармандон ривоятҳои қиссаҳои халқиро дар асар ҷой дода, муфассалан хусусияти ҳунархоро кушода, то андозае дар бозтоби фарҳанги ғайримоддӣ мардуми Хучанд дастбӯшудааст. Гузашта аз ин, истифодаи қиссаҳои ривоятҳои халқӣ дар муҳтавои асар ҷиҳати муайян гардидани таваҷҷуҳи ҳунармандони шаҳр ба адабиёти шиғоҳии халқ маълум шуда, ҷиҳати обуранги бадеии он таъсири мусбат расонидааст.

2.2.3. Инъикоси урфу одат ва расму ойинҳои мардумӣ дар «Маъвои дил»

Дар фолклоршиносии муосир урфу одат ва расму ойинҳои мардумӣ ҳамчун мероси фарҳанги ғайримоддӣ мавриди омӯзиш қарор мегирад. Дар замони шӯравӣ урфу одатҳои мардумӣ дар доираи илми мардумшиносӣ таҳқиқ мешуданд, аммо баъди таҳқиқот ва мушоҳидаҳои тӯлонӣ олимони ба ҳулоса омаданд, ки урфу одатҳо ва анъанаҳои мардумӣ гоҳо хусусиятҳои нақлӣ, иҷроӣ, эътиқодӣ доранд ва онҳо бояд дар доираи илми ҳамгироии этнофолклористика мавриди омӯзиш қарор бигиранд. Аз ин нуқтаи назар, агар ба «Маъвои дил» назар кунем, бисёр урфу одат ва анъанаҳоро метавонем дарёфт намоем. Урфу одатҳои оилавӣ, ки дар «Маъвои дил» оварда шудаанд, асосан, дар шаҳри Хучанд ва навоҳии атрофи он роҷ будаанд.

Хостгорӣ яке аз суннатҳои маъмули мардумӣ аст, ки қоидаҳои ба худ хос ва маросимҳои зиёд дорад. Суханони хостгориён бо санъатҳои маънавӣ ва лафзӣ оро меёбанд. Барои хостгорӣ то кунун қонини суҳандон ва суҳанпардозро ҷалб мекунанд. Дар қисса омадани хостгориён аз ҷониби Исҳоқхоҷа барои Мӯниса чунин тавсир гаштааст: «Рӯзи дигар панҷ-шаш зан боркаш бардошта меоянду меғоянд, ки хостгор шуда омадаанд. Онҳоро бои боён, нури ҷашми амалдорон Хоҷаисҳоқи ба ҳама

меҳрубон фиристодаанд. Он кас назаркардаи Хизранду аз сад гулашон гӯё як гулашон нашукуфтааст, дар қувват аз Рустами достон, дар хусну малоҳат аз Юсуфи Канъон монданӣ надоранд. Чорвояшон аз реги биёбон зиёду, боғу роғашон аз мулки Сулаймон васеъ. Ана ҳамин каси Хизр назаркарда ба Мӯниса харидору талабгор шудаанд. Мегӯянд, ки дер мондани кори хайр маслиҳат нест. Худи фардо фотиҳаю ноншиканон, фардояш тӯйбиёрон, пасфардояш оши наҳор дода бо карнаю сурнай, кӯбкорию базми каллакунчора шанбеи оянда арӯсбарон карданӣ ҳастанд. Духтаратон хушбахт будааст. Зани кистӣ, Хоҷаисҳок! Аз Яман то Ясор ҳама мешиносанду иззат мекунанд» [31, 329 - 330].

Аз ин порча як чизи муҳимми фолклорӣ аён мегардад, яъне хостгорон бояд домодшавандаро таърифу тавсиф кунанд. Азбаски хостгорон аз ҷониби амалдор Исҳокҳоча омадаанд, молу мулкаш ҳам таъриф шудааст. Ин порчаи мансур дорои санъати сачъ, талмеҳ ва муболиға мебошад. Маълум аст, ки нависанда ин суханонро аз худ эҷод накардааст ва барои таъсирбахш баромадани он аз ягон донандаи хостгорӣ онро шунида, обуранги бадеӣ зам кардааст.

Нависанда дар матн аз якчанд маросимҳо ба мисли фотиҳаю ноншиканон, тӯйбиёрон, оши наҳор, кӯбкорӣ, каллакунчора ва арӯсбарон ёд кардааст, ки воқеан то замони инқилоб ва аксари аз онҳо дар замони шӯравӣ низ маъмул буданд. Ҳарчанд дар замони муосир кӯбкорӣ, каллакунчора аз байн рафтааст, вале маросимҳои дигар то андозае нигоҳ дошта шудаанд.

Расму оини маъмули хостгорӣ ба хонаи арӯс бурдани ширинӣ бо нияти ширин шудани зиндагии арӯсу домод аст. Дар асар ба ҳамин расми маъмули тоҷикон ишора шудааст. Вақте хостгорон боркашро мекушоянд, аз ҳалво даҳон ширин карда, чунин дуо мекунанд: «Илоҳо домоду арӯс осоянд, меҳрубону мушфиқ бошанд. Қӯшапир шаванд. Зиндагияшон ана ҳамин ҳалво барин ширин бошад, омин!» [31, 330].

Дар ин порча таомули маъмул - дуо кардан ва ширинӣ бурдан оварда шудааст, ки солҳои сол давом дорад.

Яке аз одатҳои мардумӣ – гаҳворабахш кардани фарзандон аст. Дар «Маъвои дил» саргузашти Ҳалим тасвир гаштааст, ки ӯ бо холабачааш гаҳворабахш гашта буд. Вақте Ҳалим кӯдак буд, холааш духтардор мешавад. Ӯ бо модараш барои дидани кӯдак меояд ва духтарчаро навозиш мекунад. Бо забони кӯдакона инро «мегилам» мегӯяд. Модараш инро шунида аз хоҳараш мепурсад, ки ту розӣ ҳастӣ, ки даратро рӯбам? Нависанда раванди гаҳворабахшкуниро чунин тасвир кардааст: «Рисолатбибӣ тохта барҳост. Дари хонаро рӯфта ва ҳоке аз он оварда ба пешонии духтарча ва писарча молид ва бо ҳамин онҳо гаҳворабахш шуданд. Хоҳарон бошанд, якдигарро оғӯшу бӯсобӯс карданд. Ашки шодӣ рехтанд» [31, 150].

Аслан, гаҳворабахш кардан дар байни тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна ҷой дорад. Маросими гаҳворабахшӣ дар ҳама минтақаҳо ҳар хел аст. Яке аз он рӯфтани дарвозаи хонаи духтардор мебошад. Дар баъзе минтақаҳо он бо бари доман, нӯги остин рӯфта мешавад ва монанди инҳо [98, 204].

Шахсони гаҳворабахшкарда дар ҳар ид ба ҳамдигар идӣ мефиристонидаанд. Р.Ҷалил қайд кардааст, ки модари писар давоми 22 сол ба хоҳараш як лаганд ош меовард ва чор газ читро рӯи он мегузошт. Дар Наврӯз бошад, ба ҷои чит матои шоҳӣ мегузоштаанд [30, 150].

Дар «Маъвои дил» қоидаҳои гаҳворабахш тибқи суннати мардуми Хучанд тасвир гаштааст.

Номгузорӣ ба кӯдак қоидаҳои худашро дорад. Дар Хучанд анъанае ҳаст, ки барои кӯдаки таваллудгашта вобаста ба вақти таваллудшавияш дар рӯзи ҷумъа ба писар Саид ва ба духтар Саида, дар моҳи Рамазон ба писар Шариф ва ба духтар Шарифа ном мегузоранд. Дар гузашта агар чанд фарзанди таваллудгашта пасиҳам вафот карда бошанд, ба хоҳири зинда мондани фарзанди таваллудгашта – Сангин, Пӯлод, Тӯхта, Маҳкам,

Истат, Турсун ва монанди ин ном гузошта мешуд. Дар «Маъвои дил» Нурмуҳаммад ба писараш Ғулом ном монданастро шарҳ медиҳад: «Бача мешуду мемурд. Болои ҳам чортояш мурд. Очакалонаш маслиҳат доданд, ки ба ин Ғулом ном монанд. «Ғуломҳо ҷонсаҳт мешудаанд» мегӯяд. Розӣ шудем. Акнун пушаймон. Номи дар замони мо номувофику нозеб» [30, 54].

Нависанда кӯшиш намудааст дар баробари фарҳанги номгузорӣ, доир ба эътиқоду боварии мардумӣ вобаста ба номгузори кӯдакон маълумот диҳад. Воқеан, номҳои Пӯлод, Ғулом, Сангин, Маҳкам, Саид ва монанди инҳо хусусиятҳои худро доштанд ва имрӯз низ дар бархе аз хонаводаҳои Хучанд ин таомул пос дошта мешавад. Ин порча эътиқоди мардумиро доир ба ниғаҳ доштани кӯдак ифода мекунад.

Бӯрӯкӯбон маросими ба хонаи нав кӯчидан аст. Дар «Маъвои дил» лаҳзаи кӯтоҳи бӯрӯкӯбони як нафар абрешимбоф тасвир гаштааст. Доир ба маросими бӯрӯкӯбони Хучанд, чӣ тавр баргузор гаштани он, ба соҳибхона чӣ гуфтани меҳмонони даъватшуда равшан нест. Маълум аст, ки соҳиби хонаи нав ба меҳмонон зиёфат ташкил мекунад, онҳо дар навбати худ барои хонавода тӯҳфа мебаранд. Дар қисса аз суҳбати як ҳамсоя бо соҳиби хонаи нав аён мегардад, ки дар замони пеш маросими бӯрӯкӯбон аз пурсидани ҷою ҷалоли соҳибхона оғоз мегаштааст. Чунончи, дар ин муколама ба назар мерасад:

«– Пештар аз боғу роғ, ҷою ҷалол мепурсиданд. Акнун, ки давлати хар хонадон бача аст, аввал бачаатон чандто гуфта мепурсанд. Бачаҳо чанд нафар?»

– Аз ин хусус ман бадавлат, бародар, - ҷавоб дод абрешимрес – Кам не, ғам не, шукр, нӯҳ фарзанд ҳаст» [30, 69].

Доир ба бӯрӯкӯбон аз мақолаҳои Д.Раҳимӣ маълумоти мухтасар гирифтани мумкин аст [99, 96 – 97], аммо перомунӣ суннатҳо ва ҷузъиёти он кам иқтифо қарда шудааст. Дар бӯрӯкӯбон ба ҷуз хешутабор, ҳамсояҳои хонаи нав таклиф мешуданд, ки вазъи оилавӣ иқтисодии

соҳиби маъракаро намедонистанд. Ин маърака аз як самт табрики соҳибхона бошад, аз самти дигар, шиносӣ бо аҳли хонаводаи ӯ буд. Ин муколама метавонад чанд унсури фарҳангии маросими бӯрӯкӯбони Хучандро ошкор кунад:

1. Мақсади асосӣ аз наздик шинос гаштан бо соҳиби хона аст;
2. Вазъи моддии соҳибхона дақиқ карда мешавад;
3. Доир ба аҳли оила маълумот дода мешавад.

Ҳарчанд ин муколама роҷеъ ба маросими бӯрӯкӯбон маълумоти мукамал намедихад, вале бархе аз хусусиятҳои онро таъин мекунад.

Радди маърака кардан нисбати одамоне, ки бар зарари ҷамъият коре кардаанд ва ё ягон амали нисбатан ҷиддии нохуб аз онҳо содир гаштааст, ҳамчун ҷазо истифода мегаштааст. Дар «Маъвои дил» бепарвогии падар нисбати тарбияи фарзандаш, ба далолати пиронсолон нигоҳ накарда, писарашро тарбия карда натавоништанаш тасвир гаштааст. Падар ба хотири наранҷонидани ҳамсараш, ки ба писараш модари ӯгай буд, фарзандашро ба роҳи рост даровардан намехоҳад ва ӯ кисабур мешавад. Маълум мегардад, ки каси радди маърака гаштаро пиронсолон эълон мекардаанд. Нависанда ҷазои шахс ва ё оилаи радди маърака додашударо чунин тасвир кардааст: «Ба ягон лозим, тӯю азои маҳалла онҳоро хабар намекарданд, ба саломашон баъзеҳо ҳатто алейк намегирифтанд» [29, 138].

Раҳим Ҷалил бо овардани ин нақл хостааст, натиҷаи бепарвоӣ, бадбиниву худпарастии инсонро нишон диҳад. Гузашта аз ин, саҳми мардумро дар тарбияи ҳамдигар таъкид кардааст. Яъне, бархе аз расмҳои тоҷикона маҳз барои он ба миён омада буданд, ки ба инсонҳои бераҳма гашта ва зишту залил тавассути онҳо ҷазо дода шавад, то ба дигарон намуна бошад аз роҳи хато бозгарданд.

Ҷашнҳо ва одатҳои мардумӣ низ дар ин асар ҷойгоҳи хос доранд. Яке аз одатҳои мардуми Хучанд иштирок дар сайри лола будааст. Қиссаи воқеии «Маъвои дил» аз тасвири бо падараш ба сайргоҳ рафтани

қахрамони марказӣ, яъне ровии асар оғоз мегардад. Маълум мегардад, ки солҳои бистум мардуми шаҳр ба сайри лола мебаромадаанд ва он дар қафои кӯҳи Рухак дар соҳили сойи Хоҷабоқирғон доир мегаштааст. Аз тасвири Раҳим Ҷалил аён мегардад, ки мардум дар шипангҳо нишаста, хӯрок тайёр карда мехӯрдаанд ва баромадан ба сайри лола ба хотири раҳой аз зимистон ва рутубат доир мегаштааст. Аммо дар муқоиса бо тасвири «Сайри Ширбадан»-и Садриддин Айнӣ ин қисмат нисбатан ноқомил ба назар мерасад, зеро нависанда дар солҳои ба сайри лола рафтани 11-12 сола буд ва имкон дошт, ки чӣ тавр баргузор гаштани сайри лоларо беҳтар муфассалтар тасвир кунад [30, 3 – 4]. Дар «Маъвои дил» ишорае ҳаст, ки сайргоҳи хучандиён дар деҳаи Шайхон баргузор мегаштааст. Муаррих А.Мирбобоев ин макон ва тарзи сайргузaronиро чунин тасвир кардааст: «Дар деҳаи Шайхон ин ҷо ҳар маҳаллаи Хучанд суфанишастгоҳи махсус доштанд. Дар ин мавсим пуштаҳои сабзи ин ҷоро лолаҳасакҳо ба мисли қолини сурх пӯшида, ба табиати биҳиштафзои ин ҷо ҳусну таровати тоза мебахшиданд. Ҳоло ин манзараҳо аз байн рафтаанд» [79, 118].

Маъмулан, дар Хучанд иди Сари сол санаи 7-уми март чашн гирифта мешавад. Дар ин чашн маросими «ошалишакон» баргузор мегардад. Дар осори Раҳим Ҷалил дар ин бора танҳо ишорае ҳаст, ки он ҳам бошад, аз забони Ҳаким Карим гуфта шудааст:

«– Ошалишакони сарисолиамон аҷоиб нағз – завқ мекард ӯ. – Ҳар кас расм карда бошад, қандаша хӯрад! Чанд хел ош меояд. Аз яктааш як бурда гӯшти қоқ, аз дигараш як дона қабоби тоқӣ, аз сейӯмаш се-чор дона нахӯд ё кишмишero гирифта мечашию ҳузур мекунӣ» [29, 152].

То солҳои шастуми асри бист дар Хучанд дар мавзеи Истак чашни сари солро қайд мекарданд. Дар қиссаи воқеии «Маъвои дил» аз суханони ходими ҳизбӣ ва сиёсӣ Мастура Авезова доир ба идғоҳи Хучандиён маълумот дода шудааст. Гарчанд он маълумот мухтасар аст, аммо дар солҳои бистум чӣ тавр баргузор гаштани идро каме бошад ҳам

равшан мекунад. «То он вақт идҷои шахрамон дар лаби дарё дар ялангии мулки Молчанов ном русе буд. Ду ҳафта пеш аз Наврӯз дар он ҷо гӯштингирии паҳлавонҳои тамоми Туркистон сар мешуд. Самоворчиёну баққолони шаҳр ҷойхонаю дӯконҳои муваққатӣ мекушоданд. Сирк меомад, ки онро ҷодархаёл меномиданд. Дорбозчиён дори худро баланд рост мекарданд» [31, 189]. Нависанда воқеаи бори аввал бидуни фаранҷӣ ба идҷо омадани занонро ҳам тасвир кардааст [31, 190 - 193]. Аз тасвири ин воқеа ҳаминро дарк кардан мумкин аст, ки навғониҳои замон дар ҳамин мавзё ба намоиш мерасиданд.

Аз одатҳои каландарони шаҳри Хучанд пухтани оши омехта будааст, ки онро дар гӯлаҳии ҳаммом тайёр мекардаанд. Аз қисса бармеояд, ки Раҳим Ҷалил ва Муҳиддин Аминзода чунин таомро дар Чорроҳаи мардон чашидаанд. Дар қисса муҳимтарин чизе ки ба мероси фарҳанги ғайримоддӣ тааллуқ дорад, тасвир гаштани тарзи тайёркунии оши омехта аст. Онро нависанда чунин тасвир намудааст: «Гадоёни шаҳр рӯзи дароз гадоӣ мекарданд. Домани халқ васеъ мегӯянд. Ба косою тӯрбаи гадоӣ ҷиҳо намефаромад! Аз қассоб як бурда гӯшти шалха ва як порча равғани думба, аз бозори донаву ғалла як каф мош, гандум, биринҷ, арзан, ҷуворӣ, аз бозори сабзавот сабзӣ, пиёз, лаблабу гадоӣ мекарду оварда ба кӯзаҳои сафолӣ андохта об пур мекарданд ва ба дуруни хокистари гарм – кӯри гӯлаҳи ҳаммом мехалиданд. Дами гарме, ки дар кӯза мепухт, омехта ном дошт. Хӯрандагон ва талабгорони вай кам набуданд. Бегоҳӣ кӯза ба даст харидорони вай ба гӯлаҳ меомаданд» [29, 261]. Мутобиқи тасвири нависанда метавонем, ки оши омехтаро барқарор кунем ва аз сари нав дар фарҳанги мардумӣ ҷорӣ гардонем. Дар ин маврид ин порча метавонад, ки раҳнамо гардад.

Аз «Маъвои дил» маълум мегардад, ки дар Хучанд барои он ки мардум хатмкунандагони мадрасаҳоро шиносанд, дар бозор ва кӯчаҳои шаҳр вазъгӯии онҳо ташкил карда мешудааст. Дар миёнаҳои бозор ва ё дигар ҷои серодам сандалӣ монда, хатмкардаи мадраса суханронӣ

мекардааст. Танҳо баъди ин ҳокими шаҳр рухсат меодааст, ки мударрисӣ кунад [29, 16 – 17]. Дар «Маъвои дил» ҳолати латуқуб кардани як хатмкардаи мадраса ҳангоми вазъгӯиаш тасвир гаштааст.

Урфу одат, анъанаҳои халқӣ дар қиссаи «Маъвои дил» ба таври мухтасар ва ҳамчун ёддошти кӯтоҳ оварда шудаанд. Бо ҳамин ишораҳои кӯтоҳ ва қайдҳои начандон зиёд низ метавонем, ки лаҳзаҳои этнофолклори шаҳрро дарёбем.

В.Асрорӣ эҷодиёти адибони шӯравии тоҷик – Садриддин Айнӣ ва Абулқосим Лоҳутиро ба риштаи таҳқиқ кашида, се роҳи таъсири фолклорро ба эҷодиёти онҳо муайян кардааст.

1. Истифодаи сурудҳо, порчаҳои шеърӣ ва сюжетҳои образҳои фолклорӣ;
2. Эҷоди асарҳои асил дар асоси мотивҳои фолклорӣ;
3. Истифодаи забони гуфтугӯии мардум [139, 105].

Ин се роҳи таъсирпазирӣ аз фолклорро дар «Маъвои дил»-и Раҳим Ҷалил ҳам ба назар гирифтани мумкин аст. Дар повест сурудҳо, порчаҳои шеърӣ фолклорӣ барои ифодаи матлабҳои нависанда мавриди корбарӣ қарор гирифтааст. Истифодаи забони гуфтугӯӣ, аз лаҳҷаи Хучанд истифода кардани калимаҳои беҳтарин ҳамчун дурдонаҳо дар асари мавриди назари мо фаровон ба кор рафтааст. Зарбулмасалу мақол ва таъбиру ибораҳои рехтаро нависанда бомаврид истифода кардааст.

«Маъвои дил» асари ёддошти буда, бо назардошти талаботи ғоявии давр – ҳизбияти адабиёт ва ё реализми сотсиалистӣ таълиф гаштааст. Бо вучуди ин барои нишон додани вазъи иҷтимоии замони тасвиршаванда дар асар аз фолклор истифода гаштааст, ки бо хусусияти иҷтимоии фолклор рабт дорад.

Раҳим Ҷалил дар таълифи повести «Маъвои дил» урфу одат ва расму ойинҳои мардумро зимни тасвири воқеаҳои мухталифи Хучанд фаровон ба кор гирифта, дар заминаи онҳо рӯзгори халқ ва нигоҳи мардумро ба анъанаҳои суннати аҷдоди тоҷикон хеле ҷолиб инъикос

кардааст. Азбаски хусусияти асар низ дар он аст, ки ҳаводиси замон тавассути қаҳрамонони воқеӣ вориди асар шаванд, тамоми ҷузъиёти рӯзгори мардум бо таомулҳои ҷолибу хотирмон мавриди корбарӣ қарор гирифтаанд.

Хулосаҳои боби II

1. Ҳикояҳои Раҳим Ҷалил мавзӯҳои мухталифи замонро дар бар гирифта, ифодагари ҳаёти маънавӣ моддӣ халқ ҳастанд. Нависанда дар инъикоси рӯзгори халқ ба тамоми боварҳову расму оинҳо ва дигар эҷодиёти мардумӣ тавачҷуҳ намуда, вобаста ба ғоя ва муҳтавои асарҳо онҳоро ба кор гирифтааст. Фолклор дар ҳикояҳои Раҳим Ҷалил истифодаи вофир дорад. Дар ҳикояҳои давраи аввали эҷодиёти нависанда фолклор барои ифодаи ғояҳои замони нав ва танқиди унсурҳои замони гузашта ба кор рафтааст. Ҳикояҳои давраи ҷанг бештар зарбулмасалу мақолҳоеро дар бар гирифтаанд, ки характери тарғиботӣ доранд. Дар ҳикояҳои баъдиҷангӣ намунаҳо ва жанрҳои фолклор бештар ба мушоҳида меоянд, аз ҷумла расму оинҳо, зарбулмасалу мақолҳо, ашӯлаву дуоҳо, нақлу ривояту устураҳо барои ифодаи матлабҳои нависанда ба кор рафтаанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи анвои фолклор марҳила ба марҳила дар осори нависанда вусъат гирифта, навъу намудҳои зиёди он вобаста ба ташаккули маҳорати нависанда вориди ҳикояҳо гардидаанд.

2. Раҳим Ҷалил дар ҳикояҳои ҳаҷвӣ худ таркибу ибораҳои халқӣ, образҳои маъмули ҳаҷвиро бо маҳорати хос истифода бурда, дар онҳо муфтхӯронӣ ҳаннотон, хурофотпарастон ва фиребгаронро мазаммат мекунад. Тозакорӣ нависанда дар ин навъи ҳикояҳо дар он зоҳир мешавад, ки ҳаҷвӣ халқӣ бо аносири мухталифи фолклорӣ имтизоч ёфта, дар баррасии муҳимтарин масоили замон мусоидат мекунад.

3. Қиссаи воқеии «Маъвои дил», ки дар он урфу одат, расму оинҳо ва анъанаҳои халқии мардуми Хучанд инъикос ёфтаанд, ҳазинаи

бузурги фолклор ва фарҳанги мардумии шаҳр мебошад. Асар бо шумораи зиёди таронаву зарбулмасал, латифаву ривоят ва шугунҳои хурду бузург имтиёз дорад ва хонандаро бо ҷустуҷӯву эҷоди тафаккури халқ, бозёфтҳои фарҳангиву маданӣ ва ҷаҳони маънавии гузаштагон ошно менамояд. Дар қисса бештар ашӯлаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, ки маъмулан барои инъикоси воқеияти замон, ифодаи розу ниёзҳои мардум, дарду ғам ва ё шодиву нишоти мардум хидмат мекунанд, ҷой дода шудаанд. Гоҳе шоир барои бозтоби воқеият ашъори шоиронро низ истифода бурдааст, ки барои ифодаи матлаб моҳияти хос доранд. Чунончи, ашъори Тошхоҷа Асирӣ, Абулқосим Лоҳутӣ бо ҳамин мақсад ба қисса ворид карда шуда, фикри нависандаро тақвият медиҳанд ва ба асар руҳияи халқӣ мебахшанд.

4. Дар қисми аввали «Маъвои дил» 51 адад ва дар қисми дувум 99 адад зарбулмасалу мақол истифода шудаанд, ки ба такрор ба кор рафтани онҳо мушоҳида намешавад. Дар асар жанрҳои ҳамосии фолклорӣ – латифа, аския, афсона ва ривоят истифода шуда, дар ин миён аския ҷойгоҳи хос касб кардааст. Ривоятҳои ҷолибе дар бораи парандагон, тасмияи гулу гиёҳ низ решаҳои амиқи фолклорӣ дошта, дар ҷодаи ғаномандии муҳтавои воситаҳои бадеӣ ва инкишофи услубии насри ёддошти заминаи мусоид фароҳам меоранд.

5. Шугун жанри камтаҳқиқшудаи фолклор буда, дар «Маъвои дил» мавқеи хос дорад. Боварҳо, ки аз фаҳмиши иҷтимоиву фалсафии мардум ба миён омадаанд бо пешгӯиҳо роҷеъ ба ҷиддитарин масъалаҳои умуминисонии олами ҳастӣ ба ҳам омада, тавассути ягон воқеаву ҳодиса имкониятҳои бепоёни тафаккури мардумиро дар заминаи анъанаҳои миллӣ дар соҳаҳои мухталиф бозгӯ кардаанд.

6. Дар қисмати аввали «Маъвои дил» бештар муҳимтарин хусусияти фолклор, хосатан, таомули пойафзолдӯзӣ рӯшан зухур карда, дар қисми дувум – фарҳанги ғайримоддии бофандагон, истифодаи таъбиру ибораҳои халқӣ, лақаб ва лақабмонӣ, ҳазлу мутоибаҳои аҳли

хунар – пойафзолдӯзону нонвойҳо барои таъсирбахш кардани асар ва фардӣ кунонидани забони персонажҳо истифода шудаанд.

7. Дар «Маъвои дил» урфу одат ва расму ойинҳои мардумӣ ҳамчун мероси фарҳанги ғайримоддӣ тасвир ёфтаанд. Хостгорӣ, гаҳворабахш кардани фарзандон, номгузорӣ ба кӯдакон, бӯрӯкӯбон, чашнҳо ва одатҳои мардумӣ, сайри лола, иди сари сол, гӯштингирии паҳлавонон дар Наврӯз, пухтани оши омехта ва ғайра намунаҳои мероси ғайримоддӣ мардуми Хучанд мебошанд, ки Раҳим Ҷалил устодона ба қалам додааст. Умуман, дар асар кашфиёти бадеӣ ва ҳақиқати зиндагӣ ба ҳам омада, маҳсули тафаккури инсониро нисбат ба масоили рӯзгор ва андешаҳои умумиинсонӣ ба зуҳур меорад.

БОБИ 3. МАВҶЕИ УНСУРҶОИ ФОЛКЛОР ДАР РОМАНҶОИ РАҶИМ ҶАЛИЛ ВА ТАЪСИРИ ОН БА УСЛУБИ НИГОРИШИ ӯ

3.1. Истифодаи офаридаҳои бадеии халқ дар романи «Одамони ҷовид»

«Одамони ҷовид» романи нахустини Раҳим Ҷалил буда, қисми якуми он соли 1938 – 1939 ва қисми дуюмаш - солҳои 1947 – 1948 таълиф шудааст. Қисми якуми роман бо номи «Гулрӯ» соли 1940 чоп шуда буд ва соли 1949 ба муносибати Даҳаи адабиёти тоҷик дар Маскав ҳарду қисм якҷоя интишор ёфт [112, 200].

Мавзуи меҳвари қисми якуми роман масъалаи барқарор гаштани ҳокимияти шӯравӣ ва мубориза бо босмачиён ва қисми дуюм бошад, масъалаи ислоҳоти замин ва ташкили колхозҳоро дар бар мегирад.

Романи мазкур баъди романҳои «Дохунда» ва «Ғуломон»-и Садриддин Айнӣ дар баробари романи «Шодӣ»-и Ҷалол Иқромӣ арзи ҳастӣ намудааст. Табиист, ки романи «Одамони ҷовид» чанд маротиба аз ҷониби муаллиф таҳрир гаштааст.

Забоншинос Раззоқ Ғаффоров дар асоси маводи романи мазкур рисолаи «Забон ва услуби Раҳим Ҷалил»-ро таълиф кардааст.

Эҷодиёти даҳонакии халқ дар роман мавҷеи устувор дошта, барои истифодаи фикру андеша, инъикоси вазъияти мардум ба таври фаровон истифода карда шудааст. Агар аз лиҳози истифодаи жанрҳои фолклорӣ ин романро таҳқиқ кунем, маълум мегардад, ки мақол, зарбулмасал, дуо, тарона, рубоӣ, ривоят, нақлҳои халқӣ, таомулҳои мардумӣ дар он ба вофир мавриди истифода қарор гирифта, халқият ва ҷаззобии асарро таъмин намудаанд. Аз рӯи истифодаи жанрҳои фолклорӣ дар роман мавҷеи устуворро мақол ва зарбулмасал соҳибанд. Зарбулмасал ва мақолҳои дар роман истифодагаштаро аз рӯи баромадашон ба зарбулмасалу мақолҳои халқӣ ва адабӣ ҷудо кардан мумкин аст. Агар зарбулмасалу мақолҳои халқӣ дар доираи эҷодиёти халқ ба вучуд омада бошанд, пас зарбулмасалу мақолҳои адабӣ аз осори шоирону

нависандагон дар намуди байту мисраъ ва сатрҳои ҳақимона ба фолклор дохил гардидаанд.

Дар романи «Одамони ҷовид» зарбулмасалу мақолҳои зиёде мавриди қорбарӣ қарор гирифтаанд, ки қомилан маҳсули эҷодиёти халқанд. Аз ҷумла, мақолҳои «Аввал пурсиш, баъд кушиш [36, 24]», «Бо некон нек бошу бо бадон бад [36, 47]», «Ҳар амал ачрею ҳар карда ҷазое дорад [37, 47]», «Фалокат аз тағи по мебарояд [36, 53]», «Духтар – меваи ҷавпазак [36, 56]» ва ғайра бо мӯҷаз буданашон тафавут доранд.

Агар дар зарбулмасалҳо маҷоз аҳамияти вежа дошта бошад, дар мақол ин тавр нест, дар мақолҳо аксар вақт маънии аслии истифода мегарданд [63, 6]. Табиист, ки ҳам мақол ва ҳам зарбулмасал дар нутқ ва матн вазифа ва нақши ягона доранд. Дар мавриди мақолҳо ҳаминро гуфтаи месазад, ки онҳо дар алоҳидагӣ агар хонда шаванд, маъниашон фаҳмида мешавад ва дар матн бошад, бадеият ва халқияти асарро таъмин карда, онро бештар таъсирбахш мегардонанд.

Вақте истифодаи зарбулмасал ва мақолро дар осори адибе мавриди баррасӣ қарор медиҳем, зарур аст, ки онҳо дар баъди матн (контекст) дида шаванд. Масалан, мақоли «Аввал пурсиш баъд кушиш» дар асар аз забони Рустам-амак, ки дар ҳолати асирӣ ба дасти бек афтода буд, истифода гаштааст: «...аз пешонии Рустам амак хун мешорид. Хун рӯи чапи ӯро лолагун карда буд, ба яктаҳи даридаи қарбос ва ба гиребони ҷомаи алоҷааш мечакид. Акрам вайро аз пойгаҳ тела дод, ки рӯиноки ба болои палос афтоду нола қард ва оҳиста дузону шуда, ба Мавлон ва дигарон таъзим намуд.

– Аз сарат гардам, бек, ҷӣ гуноҳ қардам? «Аввал пурсиш, баъд кушиш» гуфтаанд, – бо дидагони ашқолуди пур аз илтиҷо ба домолло нигарист ӯ.

– Саросема нашав. Пурсидан бошад, ҳозир мепурсем, қуштан бошад, гурехта намеравад. Қанӣ гӯй, қофирон замини туро ҷаро шудгор қарда доданд? Вайҳо қу ба ту қолабаҷа намешаванд? [36, 24].

Мақоли «Духтар – меваи чавпазак» ба сифати сарлавҳаи боби ёздаҳуми роман истифода гаштааст. Дар ин мақол духтар ба меваи тезпаз, асосан як навъи зардолу, ки чавпазак мегӯянд, ташбеҳ гаштааст. Яъне духтар зуд ба мисоли меваи чавпазак ба балоғат мерасад.

Дар романи «Одамони ҷовид» ёздаҳ дуо ҷой дода шудааст, ки аз як ҷиҳат, онҳо барои инъикоси симои қаҳрамонони асар хидмат карда бошанд, аз тарафи дигар, гувоҳи онанд, ки нависанда ба ин жанри фолклор тавачҷуҳ зоҳир кардааст. Хусусияти истифодаи дуоҳо дар романи мазкур дар он аст, ки дуоҳои кӯтоҳ ва маъмули халқӣ аз забони қаҳрамонони мусбат садо медиҳанд, ки аксари гӯяндагони он намояндагони мардуми заҳматкаш мебошанд. Ағлаби дуоҳои истифодагашта дар байни мардум паҳн гаштаанд ва барои таъмини халқияти забони асар хидмат кардаанд.

Одатан, баъди таомхӯрӣ дуо мекунанд ва ин ҳолат дар контексти роман ифода гаштааст. Чунончи, Рустам-амак ба ҳаққи Пӯлод чунин дуо мекунад:

«Бо вучуди он, ки оши бегоҳиро хӯрда буданд, чаркӯв ҳам намонд. Рустам амак шоҳкосаро лесида, даст ба дуо бардошт:

– Илоҳӣ умри ҳамин бача дароз, ризқаш фаровон шавад ва кораш барор кунад, хокро гирад, зар гардад. – Ҳар се омин карданд» [36, 59].

Дар мисоли овардашуда шароити гуфтани дуо, ки баъди таомхӯрӣ аст, матни дуо ва омин кардани се нафар тасвир гаштааст.

Дар дуоҳои халқӣ, ки кӯтаҳӣ хоси онҳост, аз Парвардигор талаби умри дароз, ризқи фаровон, барои кор ба назар мерасад. Ин гуна дуоҳо дар роман зиёданд.

«– Худо умрашро зиёд кунад, аз чақ-чақи санги чахмоқу сӯхта халос шудам. Хузур кардам, - гуфт Саодатбибӣ» [36, 58].

Дуоҳои кӯтоҳ, ки асосан аз забони қаҳрамонони мусбат садо медиҳанд, бо калимаҳои Худо, Илоҳо ва монанди инҳо оғоз мегарданд, ки як навъ ниёишро ба хотир меоранд.

- Хайр, илоҳӣ аз мо не, аз Худо бинад. [36, 59];
- Илоҳӣ, умратон об барин дароз шавад, духтарам [36, 153].
- Илоҳӣ, ҳамин тавр шавад, бачагонам, сихат омадетон, саломат раветон! [36, 212];

Худоё-худовандо, - гуфт Саодатбибӣ, - ба одамони мо қувват ато кун. Дар қатори онҳо ба фарзандам Пӯлод ҳам мадад деҳ ва аз офатҳо дар амон ниғаҳ дор... [36, 140].;

Сихат раветону саломат биёетон [36, 188];

Бар падарат ҳазор бор раҳмат, писарам, илоҳӣ умрат дарозу ризқат фаровон шавад, аз илми гирифтаат баҳраманд шавӣ! [36, 256].

Дуоҳои нисбатан дарозтар аз забони қаҳрамонони манфӣ ва муллоҳою мутаассибон садо медиҳанд. Дар ин дуоҳо мақсадҳои нопоки босмачиёну руҳониён, симои манфури онҳо ифода гаштаанд:

Ҳангоми дар меҳмонхонаи Нуъмонҳочӣ нишастан Ҳодихонтӯра даст ба дуо бардошта чунин дуо мекунад:

– Худоё – худовандо, - гуфт вай, - ҷоҳу ҷалол, давлату камоли Нуъмонҳочӣ ба худашон насибу рӯзӣ кунад, парвардигори олам, шумо, хидоятгари дини ислом, чаноби Исломбек қӯрбошӣ ва дигаронро дар паноҳаш нигоҳ дорад, касе, ки ба шумоён қасд кунад, паст шавад, пой ба пеш гузоштааш ба ақиб афтад. Бойчабойҳоро замин фуру барад. – Вай дастҳои хушкшудаашро ба рӯяш кашида омин кард [36, 21].

Калимаи бойчабойҳо шакли тағйирёфта ва дар забони мардум паҳншудаи болшевик аст. Дар ин дуо намояндагони руҳониён дуои дароз, дуои дорои сачъро истифода кардаанд. Маҳорати адиб дар он зоҳир мешавад, ки дуоро дар ҷойи воқеа барои тасвири ҳолати қаҳрамонони манфӣ ба кор бурдааст.

Ҳангоми ба назди Ислом қӯрбошӣ омадан домолло чунин дуо мехонад:

– Дини ислом тавоно, теғи шариат бурро, лашкари ислом ҷаҳонгир шавад, омин, оллоҳу акбар [36, 74].

Дар роман ҳолат ва тарзи хондани дуо, ки фолклоршиносии муосир инро талаб мекунад, ба хубӣ тасвир гаштааст. «Домулло дар пойгах нишаста, даст бардошт» [36, 74].

Дар роман инчунин зимни дуо таманноӣ қаҳрамон низ ҷой дорад. Комилҷӯтур, ки ба дастаи босмаҷиён ҳамроҳ аст, ноаҳлии онҳоро дида, таманно мекунад, ки: «Кошкӣ, ҳамаи ин ноаҳлон аҳл мешуданд, ки корашон сахл мешуд...» [36, 21].

Дуои бад ва ё нафрин нисбати Шарифшағол, ки амини маҳалла аст, аз забони Қамархола ҳамчун ҷумлаи туфайлӣ ифода гаштааст:

«Парешаб ҳамон кас омаданду аз қафояшон эллиқбошӣ, Шарифшағол ҳам омад (рӯи вайро ҳамаи мурдашӯҳои дунё шӯянд, боз амин шудагӣ!)» [36, 262].

Рӯи вайро ҳамаи мурдашӯҳои дунё шӯянд – дуои бад ва ё нафрин мебошад.

Дар илми фолклоршиносӣ дуоҳо дар замони шӯравӣ ба таври бояду шояд омӯхта нашудаанд ва танҳо баъди солҳои навадуми асри гузашта ба ин навъи осори фолклорӣ тавачҷуҳи олимони равона гашт. Дуоҳое, ки дар романи «Одамони ҷовид» оварда шудаанд, ҷанбаи халқӣ дошта, нависанда онҳоро аз байни халқ гирдоварӣ карда, гоҳо ба таври мустақим ва гоҳо бо коркарди адабӣ дар асар ҷой додааст.

Ба ин монанд жанри дигари фолклорӣ, ки маслиҳат аст, дар роман ҷой дода шудааст. Одатан, маслиҳат намуди ҳикматро дошта, дар ҳолати даркорӣ аз ҷониби шахси донишманд ва ё пири рӯзгор гуфта мешавад. Дар роман як маслиҳат аз забони домуллои пир оварда шудааст:

– Се чиз ба ҷашм қувват медиҳад, гуфтаанд азизон. Аввалаш, марғзори сабзу хуррам, дуйумаш, хусни хат, сейӯмаш, хусни соҳибҷамолон [36, 22].

Гарчанд дар роман гӯянда ба истехзо ва хандаҳариши аҳли нишаст гирифтӣ мегардад, лекин суҳанони ӯ ҳикмат доранд ва ба тариқи маслиҳат гуфта шудаанд.

Дар романи «Одамони ҷовид» як ашӯла истифода гаштааст, ки он маҳсули эҷоди давраи мубориза бо босмачихо аст ва онро Раҳим Ҷалил аз забони Салимбой нақл кардааст. Худи Салимбой дар роман марди хамакора, чорагар ва дар баробари ин донандаи зиндагии мардум тасвир шудааст. Матни ашӯла, ки дар боби 12-уми роман ба кор рафтааст, ин аст:

*Аз мӯрӣ дуд баромад,
Ба қишлоқ шайка омад.
Аз тири партизанҳо,
Ҷони душман баромад [36, 61].*

Рубоии навоҳии Масчоҳ бошад, ҳангоми тасвири ағбаи Оббурдон ва роҳи тангу борики он истифода гаштааст. Дар рубоӣ ҳолати роҳи ағбаи мазкур тасвир гаштааст:

*Эй роҳаки қач-мақач, ҳалокам кардӣ,
Бемор намудӣ, синачокам кардӣ.
Борик туй мисли сироти арасот,
Ғалтондию сӯзондию хокам кардӣ [36, 222].*

Қисмати дуюми роман ба масъалаи ислоҳоти замин ва ташкили колхозҳо бахшида шудааст. Дар роман сухан дар бораи он меравад, ки оид ба тақсими замин дар Хучанд конференсия баргузор мешавад, ки бо хушию хурсандӣ мегузарад. Нависанда ин навиди хушро чунин ба қалам додааст:

«Аз ҳар тараф таронаҳои дилнишини ҷавонон ва мактаббачагон ба гӯш мерасиданд. Дастаи муғанниёни Работ ба аробаи дучархаи баланде баромада нишаста, рубоии ба ислоҳоти замин бахшидаи кадом як хофизи халқиро ба мақоми шӯхе дароварда, тараннум менамуд:

*Чӣ хуш рӯзест, ёрон, мо ҳама шод!
Макону манзили мо гаит обод.
Ҳазорон бор раҳматҳо ба давлат,
Ба моён ин ҳама обу замин дод» [36, 408].*

Гарчанд ки нависанда ин шеърро рубоӣ номидааст, аммо дар асл он дубайтӣ мебошад, зеро мисраъҳояш бо ҳиҷои кӯтоҳ оғоз гаштаанд. Ба андешаи мо, ин порчаи овардашуда, махсули эҷоди ҳофизони халқӣ мебошад, ки аз онҳо нависанда дар мавриди зарурӣ ҳадафмандона истифода кардааст.

Ривоят, ки аз жанрҳои пуркорбурд дар эҷодиёти Раҳим Ҷалил аст, дар романи «Одамони ҷовид» низ ҷой дорад. Ҳарчанд ки шумораи ривоятҳо дар асар зиёд нест, вале ривоятҳои ҷолиб вобаста ба мавзӯи матраҳшаванда ба қор гирифта шудаанд. Аз ҷумла, дар асари мазкур ривояти аҷиб дар бораи об оварда шудааст.

Дар илми фолклоршиносӣ ривоятҳо дар бораи маконҳои муқаддас, шахсони таърихӣ ва амсоли инҳо хеле кам омӯхта шудаанд. Ба андешаи А.Аминов, сабаби ин ҳолат дар замони Шӯравӣ мазмуни динӣ доштани ривоятҳо пиндошта мешуд. Мавсуф қонеъ аз он аст, ки дар замони истиқлол мардумшиносон ва фолклоршиносон ба омӯзиши васеи ривоятҳо пардохтаанд [55, 269].

Дар бораи тафовути ривоят аз нақл андешаи ронда, А.Аминов менависад: «Ривоят жанри насрии фолклорӣ мебошад, ки дар он дар бораи шахсиятҳои таърихӣ, мавзӯҳо, ашёву ҷисмҳои ғайриоддӣ, ҷонварон сухан меравад. Ривоят аз рӯи банду баст ба нақл монандӣ дорад. Аммо мавзӯи матни ривоятҳо нисбатан дақиқ буда, дар онҳо то як андоза ҳодисаҳои ғайрироддӣ ҷой дода шудаанд» [55, 268]. Ҳамзамон муҳаққиқи номбурда қайд мекунад, ки ривоятҳо таърихи қадима доранд.

Фолклоршиноси маъруф Д. Обидов ба ривоят чунин таъриф додааст: «Ривоят – ҳикояти даҳонакии халқист, ки дар асоси он образи ҳаёли (фантастикӣ) ва тасаввурот қарор доранд; аз тарафи гӯянда ва шунаванда он ҳақиқӣ шуморида мешавад. Дар ривоятҳо аз рӯйдодҳову воқеоти гузашта, имрӯза ва оянда сухан меравад» [91, 359].

Р. Раҳмонӣ зимни таҳқиқи насри гуфтории тоҷикони Бухоро ба масъалаи жанри ривоят тавачҷуҳ зоҳир карда, онро бо қисса муқоиса

кардааст. Ў андеша дорад, ки азбаски хусусиятҳои ин жанрҳо то ҳол пурра омӯхта нашудаанд, худудҳои ин жанрро муайян намудан душвор аст: «То он замоне, ки муҳаққиқон бо мисолҳо фарқи ин жанрҳоро нишон надиханд, қавонин ва хусусияти жанрии онҳоро муайян нақунанд, ҳарфҳои тахминӣ беҳуда аст» [105, 38].

Бояд тазаққур намуд, ки то ба имрӯз баъзе хусусиятҳои ривоят ва фарқи он аз ҳикояҳои асотирӣ муайян гаштааст.

Дар байни мардуми тоҷик ривоятҳои фаровон доир ба мавзӯҳои марбут ба об мавҷуданд, ки дар маҷмӯи онҳо намунаи боризи фолклорро доир ба об ташкил медиҳанд. То кунун мавзӯҳои марбут ба об ба мисоли чашмаи шифобахш дар деҳаи Деҳмоӣ ноҳияи Ҷаббор Расулов, Бобои Об дар ноҳияи Ашт, сарғаҳи оби Овчиқалъача дар ноҳияи Бобочон Ғафуров, Ойкӯл дар ноҳияи Шаҳристон, Искандаркӯл, кӯли Сарез [55, 281 - 293] бо ривоятҳои ибратбахш фаро гирифта шудаанд. Дар ин ривоятҳо муъҷизанок будани оби он макон ва ё хавфу хатар доштани онҳо баён мегарданд. Масалан, дар ноҳияи Масчоҳ чашмаи шифобахше мавҷуд аст, ки ба санги гурда шифобахш аст. Воқеан, аксари ривоятҳои доир ба об руҳияи қавии динӣ дошта, роҷеъ ба муқаддас будани онҳо маълумот дода мешавад.

Раҳим Ҷалил нависандаест, ки дар ҳикояҳои ривоятҳо ва ба ҳақиқат наздик набудани онҳоро собит мекунад, ки ин, албатта, ба талаботи замон ва ба руҳияи динситезии замони Шӯравӣ хос буд. Аммо агар бодикқат таваҷҷуҳ кунем, ба назар аён мегардад, ки нависанда бо услуби ба худ хос барои ниғаҳ доштани мазмуни асосии ривоятҳои динӣ хидмат кардааст. Ҳикояҳо доир ба маконҳои муқаддас дар руҳияи атеистӣ таълиф гаштаанд, аммо дар онҳо моҳият ва сужети ривоятҳо ҷой гирифтаанд.

Дар боби ёздаҳуми романи «Одамони ҷовид» суҳан дар бораи оби калоне меравад, ки он беҳуда ба зерӣ замин мерезад ва дар наздикии он гунбази мазори Хоҷаи Об ҷойгир гаштааст. Дар дараи Галаоҳу

шаршараи об чорӣ буд, ки оби он ба ҳавз мерехт ва аз он зери замин мерафт. Нависанда онро чунин тасвир кардааст: «Як чӯй оби шишавор соф аз баландии тақрибан понздаҳ метр ба ҳавз мерехт ва зарраҳои пошхӯрдааш ҳавои атрофро хунук карда меистоданд. Ҳубобу кублаҳои беҳисоб рӯи оби ҳавзро ба деги пиллакашии пиллаҳояш нӯғдода монанд мекарданд» [36, 319].

Дар роман Пӯлод ва Салимбой – раиси ҷамоат ба дараи Галаоҳу рафта ин ҷойро тамошо мекунанд ва ба хулоса меоянд, ки оби зери замин равандаро барои обёрии заминҳои бекорхобида истифода баранд. Дар роман ба таври мухтасар ривоят дар бораи мазори Ҳоҷаи Об аз забони Салимбой баён мегардад:

« – Ҳо, вай гунбаз мазори Ҳоҷаи Об. Дар қишлоқ мегӯянд, ки ин одам «авлиё» будааст. Ҳикоя мекунанд, ки як корвон дар ҳавои сӯзони тобистон аз кадом як биёбони беоб гузашта истода, аз ташнагӣ қариб будааст, ки ҳамаи одамон ҳалок шаванд. Ин аҳвол ба Ҳоҷаи Об «аз ғайб аён» шудааст ва аз ҳамин ҷо истода, ба оби чӯй гӯё фармуда бошад, ки ба замин дарояду аз пеши корвон барояд... Ана аз ҳамон вақт ин тараф ин об аз ин ҷо ба замин даромада, аз ҳамон биёбони ҳамонвақта, ҷои ободи инвақта мебаромадааст» [36, 320].

Дар идома мехонем, ки мардум ба ин ривоят бовар доранд. Ҳуди нависанда онро на ривоят, балки афсона номидааст. «Аммо дар қишлоқ хурду калон ба ҳамин афсона бовар мекунанд ва аз дигар кардани роҳи об гап кушоед, шунидан намехоҳанд. Мегӯянд, ки ин гуноҳ» [36, 320 - 321].

Бо назардошти ин ду иқтибос аз романи «Одамони ҷовид» дарк кардан мумкин аст, ки Раҳим Ҷалил ба таври мухтасар ривоятро дар бораи Ҳоҷаи Об зикр кардааст. Ҷӣ тавр ба зери замин рафтани оби шаршара дар ривоят зикр гаштааст.

Дар идомаи матн бо суханони Пӯлод андешаи нависанда доир ба афсонаи Ҳоҷаи Об баён мегардад. Он гарчанд ки дар суханронии Пӯлод

оварда шудааст, ба фикри мо, андешаҳои худи Раҳим Ҷалил аст, ки перомуни масъалаи ривоятҳо доир ба об баён гаштаанд: «Об аз қадим мавзӯи калони афсонаҳои мост. Ташнағони об дар хусуси муғҳо, фарҳодҳо, ки кӯҳхоро кандаву кофта, пеши дарёхоро баста, ба ҷойҳои беоб об баровардаанд, ниҳоят аз хусуси «хоҷаҳои об», ки гӯё бо қаромат ба дарди ташнагон марҳам шудаанд, афсонаҳои бисёр гуфтаанд. Инҳо афсонаҳои одамонеанд, ки дар лаби дарёҳо менишастанду лабашон аз ташнагӣ хушк буд. Онҳо «об дар кӯзаю мо ташналабон мегардем» – гуфтагӣ барин ташналаб буданд. Дар ин афсонаҳо орзуҳои онҳо ифода ёфтаанд» [36, 323].

Ривоятро афсона гуфтани нависанда бесабаб нест, аз як тараф, нисбати ривоят калимаи афсона ба хонанда фаҳмотар аст ва аз тарафи дигар бошад, замони таълифи роман дар фолклоршиносии тоҷик хусусиятҳои жанри ривоят ба таври мукамал омӯхта нашуда буд.

Дар ҳикояи «Ҳоҷаи борон» ҳам ривояте ҳаст, ки ба ривояти романи «Одамони ҷовид» хеле монанд мебошад. Ривояти ин ҳикоя нисбат ба роман хубтару фаҳмотар оварда шудааст. Зимни муқоиса маълум мешавад, ки дар ҳикоя ба ҷои «Ҳоҷаи Об» Ҳоҷаи Борон оварда шудааст. Ба назар мерасад, ки ин ҳикоя низ дар таъсири руҳияи атеистӣ навишта шуда, шайхи мазор Домулломирҳалим мавриди мазаммат қарор гирифтааст. Аммо нависанда мушаххасоти мазори Ҳоҷаи Боронро ба пуррагӣ тасвир кардааст: «Дар таҳти гунбаз сағонаи ним қадди одам баланд ва дарозе буд, ки онро ғайр аз шохҳои бисёри чамбарпечи буз ва қўчқор, сангҳои миёнаборик ва қачқўлмонанди ранг ба ранг, тахтасанги суфтаи мраммарин ҳам оро меод, ки дар рӯи он бо хатти шикастаи арабӣ аз авлоди «Ҳоҷаи Борони валӣ» бо чандин калимаҳои болохонадор «исбот карда шуда буд» [33, с. 380]. Аз ин порча муайян карда мешавад, ки мавҷуд будани шоҳи чамбарпеч дар мазор ифодагари ба тотими қадимаи тоисломӣ дахлдор будани ин макон аст. Барои хонандаи муқаррарӣ шояд шохҳои бузу қўчқор як чизи муқаррарӣ наояд, аммо

дақиқан тасвири нависанда онро собит месозад, ки ин макон воқеан як мавзеи таърихии эътиқодии пешазисломӣ аст.

Ривоятҳои динии тоисломӣ дар давраи паҳншавии дини ислом таҳаввул мепазиранд, маконҳои муқаддас раванди исломишавиро аз сар мегузаронанд. Инро нависанда бо як ҷумла аз забони шайхи мазор нақл мекунад: «Ин гунбази дакаданг кай, аз тарафи кӣ бунёд карда шудааст, касе намедонист. Аммо фақат ҳаминашро аз шайхон шунида буданд, ки дар ин ҷо «Ҳоҷаи Борони валӣ, ки аз абераҳои абераи Алӣ аст, дафн карда шудааст» [31, 380]. Аз ин порча маълум мегардад, ки воқеан гунбаз дар давраҳои қадим бунёд гаштааст, аммо номи шахси дар он дафншуда ба абераи Алӣ – домоди Муҳаммад (с) нисбат дода шудааст, ки ин ҳамоно раванди исломишавии ривояти тоисломӣ мебошад.

Худи ривоят дар бораи Ҳоҷаи Борон бошад, аз забони Домулломирҳалим чунин оварда шудааст: «Рӯзе аз рӯзҳои гарму сӯзони тобистон гузори Ҳоҷаи Борон ба ҳамин ҷо афтода мемонад. Он вақт дар ин атрофу ҷониб ягон қишлоқ, ягон ҷои одамнишине набуда, биёбони хушку ҳолӣ будааст, ки одам гузарад пояш, пашша пар занад, параш месӯхтааст. Ҳоҷа дар ин ҷо як корвони аз камоли ташнагӣ ба ҳалокат наздикрасидаро мебинаду аз зӯри каромат филвафр мефаҳмад, ки ташнагӣ аҳли корвонро ба ин ҳолат расонидааст. Ҳоҷа даст ба сӯи осмон бардошта дуо мехонад ва нӯки асои худро ана ба ҳамин тахтасанг мезанад, санг мекафад, аз он обе баромада корвонро сероб мекунад...

Аҳли корвон ба зери пой Ҳоҷа худро партофта, тавалло карда, хоҳиш менамоянд, ки он шахс дуо хонда, ҳамин атрофро ҳам сероб намоянд, то ки қишлоқҳои обод ба вучуд оянд. Ҳоҷа дуо мекунад, аз кӯҳҳо ҷӯи об равон шуда меояд ва боронҳо меборанд. Биёбони хорзор ба чаманзор табдил мешавад.

Ана баъд аз ин каромати Ҳоҷа дар ин атроф қишлоқҳо пайдо мешаванд. Худи Ҳоҷа обу ҳавои ин ҷойро писандида дар ҳамин ҷо мемонанд ва вафот мекунад. Аз рӯи васияти он кас бобокалонҳои мо

Хочаро дар ҳамин чо дафн карда, гунбаз мебардоранд. Назар ба қавли падари раҳматиам, – мегуфт Домулломирҳалим нақли худро ба охир расонида ва оҳе кашида, – ин воқеа панҷсаду наваду нӯҳ сол муқаддам содир шудааст» [31, 380 – 381].

Ин ривоят, ки аз забони Домулломирҳалим дар ҳикоя оварда шудааст, муҳтавои асосии ҳикояро фаро гирифтааст.

Доир ба равшан рехтан ба деги мазор ва шамъ афрӯхтан дар назди мазор низ нависанда ишора дорад, ки ин боз андешаи моро доир ба маъбад ва ё парастигӯҳи тоисломӣ будани мазори дар ин ҳикоя тасвиршуда медиҳад.

Боз як масъалаи муҳим, ки дар шинохти ривояти Хоҷаи Борон мадад мерасонад, тасвири ҷойи қароргирифтаи он буд, ки нависанда онро чунин нигоштааст: «Мазори «Хоҷаи Борон» дар беруни деҳа, ки дар зери як бех чинори пӯсидатанаи бешоҳу барг воқеъ буд. Азбаски гунбази мазор дар болои теппае буд, вай аз масофаи хеле дур намуда меистод. Баъзе роҳгузарон аз роҳҳои ним фарсанг дур даргузар шаванд ҳам, дар сари роҳ истода, рӯ ба гунбаз оварда, омин карда, баъд ба роҳ мебароманд» [31, 380].

Дар ин тасвир дар беруни деҳа ҷойгир гаштани мазор боз як ишораест барои дарки он, ки дар ҳар деҳа дар гузашта макони талаби об ва борон, сайргӯҳи ҷашни об мавҷуд буд. Дар ҳикояи номбурда ба ин масъала ишора нагаштааст, аммо муҳаққиқон дар бораи мавҷуд будани ҷашмаҳои муқаддасу ривоятӣ маълумот додаанд. Д. Раҳимӣ доир ба мавҷуд будани «Иди ҷашма» дар ноҳияи Муъминобод ва шугунҳо доир ба об маълумот додааст [96, 69]. И. Раҳимов бошад, доир ба ҷашни Хурдодғони бостонӣ иттилоъ дода, қайд мекунад, ки дар рустои Деҳмои ноҳияи Ҷаббор Расулов, Ҷашмаи Арзанаки назди шаҳри Хучанд, назди сойи Хоҷабоқирғон дар деҳаи Овчиқалъаи ноҳияи Бобочон Ғафуров, Бобои Оби ноҳияи Ашт ҷашнҳои марбут ба об

баргузор мегаштаанд ва то кунун дар ин мавзеъҳо сайрҳо доир мешаванд [103, 739 - 740].

Аз ҳикоя маълум мешавад, ки мазори тасвиршуда яке аз обидаҳои марбут ба об будааст. Махсусан, дег доштани он маросими «деги дарвешон»-ро ба хотир меоварад, ки то кунун дар деҳаҳои Панҷакент ҷой дорад. Ҳангоми сар задани хушксолӣ мардум маросими «деги дарвешон»-ро баргузор мекарданд, ки мақсад аз он талаби борон буд ва дар деги калон аҳли маҳалла ғизои махсус омода мекарданд [102, 49].

Ҳочаи Борон ва мазори он ҳамонро ҷойи парастии эзодбонуи қадимаи ориёӣ Ардивисура Аноҳита ва ё фариштаи борон – Тиштар (Тир) аст. Аммо дар ривояти зикргашта перомунӣ ин масъала чизе гуфта нашудааст.

Дар анҷоми ҳикоя воқеа чунин мешавад, ки муҳандиси обшинос – Зарифзода аз зери гунбази Ҳочаи Борон оби калони зеризаминиро меёбад ва бо роҳи тарконидаи аз зери санг ғаввораи калонро берун мекунад.

Ҳикояи номбура соли 1937 навишта шудааст. Х. Отахонова вазъи нависандагонӣ он замонро дуруст қайд кардааст: «Баъд аз ғалабаи Инқилоби Октябр» душманонӣ синфӣ динро бар зидди Ҳукумати ҷавонӣ Шӯравӣ ҳаматарафа истифода мебарданд. Рӯҳониёнӣ мутаассиб ҳаёти навро дар байни халқ ҳамчун зухуроти даҳшатоваре вонамуд карда, ҳар гуна афсонаҳо паҳн менамуданд. Дар чунин шароит ба нависандагонӣ тоҷик лозим меомад, ки дар асарҳои худ рӯҳониён, макру ҳилаи онҳоро ғош намоянд ва ҳамон дигаргуниҳоро, ки дар ҳаёт ва шуури халқ ба амал омадааст, нишон диҳанд» [93, 45].

Дар ҳикояи «Ҳочаи Борон» муаллиф хурофотро танқид карда, пайдо шудани қосахонаи сари харро баъди тарконидаи мазор тасвир мекунад, ки ба андешаи мо, маҳсули таҳайюлотӣ бадеии ҳуди нависанда буда, барои нишон додани бартарияти ҳаёти нави шӯравӣ истифода шудааст.

Ҳам дар романи «Одамони ҷовид» ва ҳам дар ҳикояи «Ҳочаи Борон», ба андешаи мо, вариантҳои гуногуни як ривоят мавриди истифодаи адиб қарор гирифтааст.

Ривоятҳо дар осори Раҳим Ҷалил дар суҳанрониҳои қаҳрамонони асар инъикос гаштаанд ва нависанда кӯшиш ба харҷ додааст, ки онҳоро комилан тасвир намояд. Тасвирҳои нависанда имрӯз ҳам метавонанд, ки ҳамчун маводи фолклорӣ ва этнографӣ барои мушаххас кардани хусусияти мазорҳо мавриди истифода қарор гиранд.

Ривоятҳоро нависанда дар коргоҳи эҷодияш қорқард карда, баъд манзури хонандагон гардонидаст ва забони маҳаллии гӯянда ба забони адабӣ табдил ёфтааст, ки ин дар фолклоршиносӣ мавриди қабул нест. Зеро маводи фолклорӣ ба он тарзе, ки аз забони гӯянда садо медиҳад, бояд ҳамон навъ навишта ва нашр карда шавад (ва ё дар матн истифода гардад – М.Ю.), то ин ки хусусияти маҳаллии он нигоҳ дошта шавад. Ин муҳимтарин талаботи ҷамъоварӣ ва наشري маводи фолклорӣ маҳсуб мешавад. Аммо азбаски ин асар асари фолклорӣ набуда, балки асари бадеӣ аст, чунин муносибат ба моли фолклор, яъне тағйир додани он дар коргоҳи тахайюл қобили қабул аст.

Нависанда соли 1938 ба ноҳияҳои шимолӣ Тоҷикистон рафта, доир ба иштирокчиёни шӯриши соли 1916, доир ба муборизони соҳти шӯравӣ ва амсоли инҳо мавод ҷамъоварӣ мекунад [93, 34]. Табиист, ки дар деҳаҳои дурдаст адиб ривоятҳоеро ҳам шунидааст, ки баъзеи онҳо дар ҳикояҳои ва, бахусус, дар ҳикояҳои ҳаҷвияш истифода гаштаанд.

Гарчанд ки Раҳим Ҷалил худаш ривоятро афсона ном бурдааст ва дар руҳияи атеистӣ асарҳо офаридааст, маводи ҳикояву дигар асарҳои нависанда метавонанд, ки барои барқарор кардани чандин ривоятҳо хидмат кунанд.

Аскиягӯӣ низ дар роман истифода гаштааст ва он дар қисмати дуюми роман ба назар мерасад. Аскиягӯӣ бо назардошти лақаби қаҳрамонони асар, ки Зоғ ва Кал будаанд, ба амал омадааст, аммо он

барчааст нест. Салимбой, ки раиси деҳшӯро аст, аскиягӯиро қатъ кунонида, баргузоркунии маҷлисро авлотар медонад [36, 291].

Лақабмонӣ ва лақабгузорӣ ҳам як унсури фарҳанги миллий ба шумор меравад. Доир ба лақаби Бароти Гов, ки дар асар номи ӯ истифода гаштааст, ҳикоя ва ё таърихчаи лақабмонӣ оварда шудааст. Тибқи он Барот, ки ҷавони пурқувват буд, барзагови аз банд раҳошударо бозмедорад ва ба замин меғалтонад. Барои ин кораш ба ӯ лақаби Бароти Говкуш дода шуд, аммо рафта-рафта говкушро кӯтоҳ карда, Гов гуфтанд [36, 295].

Ҳамин тавр, метавон гуфт, ки азбаски романи «Одамони ҷовид» аз лиҳози ҳаҷм калон буда, силсилавоқеаҳо дар бар мегирад, нависанда имконоти бештари истифодаи эҷодиёти мардумиро пайдо кардааст. Тафаккури адабии нависанда имкон додааст, ки натавонанд анвои хурд ва ё манзуми фолклорӣ, балки беҳтарин намунаҳои ривоёти қадимро, ки дар худ аносири дини ислом ва аносири асотири қадимро таҷассум кардаанд, ба кор гирад. Маълум мешавад, ки адиби номвар хусусиятҳои ҷойҳои муқаддасу таърихро хуб омӯхта, дар заминаи шунидаҳову дидаҳояш ибрази ақида намудааст. Гузашта аз ин, истифодаи анвои мухталифи фолклорӣ боиси ҷолибиву муассирии муҳтавои асар гардида, дар вусъати воқеаҳо ва инъикоси тафаккуру дониши қаҳрамонон замина фароҳам овардаанд.

3.2. Инъикоси фарҳанги мардумии халқҳои шӯравӣ дар романи «Шӯроб»

Романи «Шӯроб», воқеан, аз беҳтарин асарҳои Раҳим Ҷалил ба шумор рафта, дар адабиёти тоҷик ҷойгоҳи хосаро бархурдор аст. Нисбат ба романи «Одамони ҷовид» дар асари мазкур таъсири фолклор бештар аст. Дар ин асар на танҳо фолклори тоҷик, балки намунаҳо аз фолклори халқҳои дигар, хосатан, мардуми араб, қирғиз, қазоқ ва рус истифода гаштааст, ки ба яке аз муҳимтарин талаботи замони шӯравӣ, тарғиби дӯстии халқҳо мутобиқат мекунад.

Романи мазкур аз се қисм иборат буда, қисми якум солҳои 1953 – 1958, қисмҳои дуюм ва сеюми он солҳои 1961 – 1966 таълиф гаштаанд. Дар қисми якум ҳаёти пурмашаққати ангиштканони кони Шӯроб то Инқилоби Октябр ва муборизаҳои синфӣ, дар қисми дуюм ташаккули синфи коргар ва мубориза бо босмачиён, дар қисми сеюм бошад, вазъи кони ангишти Шӯроб дар замони Шӯравӣ то солҳои 60-уми асри бист тасвир ёфтааст.

Гуфтан мумкин аст, ки ҳини таълифи романи «Шӯроб» маҳорати нависанда боз ҳам сайқалу такомил ёфтааст, ки инро аз муносибати ӯ ба эҷодиёти лафзии халқ низ метавон мушоҳида кард. Дар ин асар нависанда бештар аз жанрҳои хурди фолклори тоҷик суд чустааст. Дар асар зарбулмасалу мақол ҳамчун донаҳои марворид дар ришта кашида шудаанд ва муҳим аз ҳама дар мавриди зарурӣ нишонрас ва мақсаднок аз забони қаҳрамонони асар истифода гардидаанд. Ба ҳамин монанд латифа, афсонаву ривоятҳои халқӣ, фолклори замони нави шӯравӣ, фолклори ангиштканон дар асар мавқеи махсус доранд.

Ба андешаи мо, образи Холи ворухӣ дар асар типӣ кунонида шуда, дар шахси ӯ симои чамъбастии марди асили тоҷик ба қалам омадааст, ки дар ҳар суҳанаш ба хазинаи бузурги халқ рӯ оварда, шеърӯ зарбулмасалу мақолро берун мекашад ва моҳирона ба кор мебарад. Зарбулмасалу мақолҳое, ки аз забони Холи ворухӣ дар асар гуфта мешаванд, симои ӯро ҳамчун донандаи хуби ин жанрҳои фолклор таҷассум мекунанд. Албатта, тасвири чунин як образи барҷаста аз нависанда тақозо дорад, ки мушоҳидакор, донандаи забони халқ бошад ва муҳим аз ҳама зарбулмасалу мақолҳоро дар ёд доштаву дуруст ба кор гирад.

Агар барои муҳаққиқ ва ё хонанда зарур бошад, аз фарҳанги зарбулмасалу мақолҳо ҳазорҳо мисолро метавонад пайдо кунад. Аммо вақте ки суҳан дар бораи таъбиру ибораҳои рехтаи халқӣ, зарбулмасалу мақолҳо дар асарҳои бадеӣ меравад, маҳорати нависанда ва ё шоирро на

аз назари миқдори ин унсурҳо, балки аз назари то чӣ андоза бомавқеъ ва мохируна истифода гаштани онҳо бояд санҷид.

Зарбулмасалу мақол дар роман. Раҳим Ҷалил ҳамчун нависандаи забардасту бомаҳорат дар романҳои худ ба миқдори зиёд зарбулмасалу мақолҳоро рӯ овардааст, ки Р.Ғаффоров дар ин хусус чунин навишта буд: «Дар асарҳои Раҳим Ҷалил бештар аз 300 мақол ва зарбулмасалҳо кор фармуда шудааст. Муқоиса ва мутолиаи асарҳои нависанда нишон медиҳад, ки ӯ ба ин воситаи «бурро ва беҳато ба нишон расидани сухан» торафт бештар эътибор дода истодааст. Чунончи, агар дар ду қисми романи «Одамони ҷовид» 86 зарбулмасалу мақол ва афоризмҳо кор фармуда шуда бошад, фақат дар як қисми романи охиринаи ӯ «Шӯроб» қариб 100 мақолу зарбулмасал ба кор бурда шудааст» [66, 90].

Аз иқтибоси боло аён мегардад, ки ҳанӯз дар замони нашри қисми якуми романи «Шӯроб» олимон ва донишмандон ба истифодаи зарбулмасалу мақол дар асарҳои Р.Ҷалил тавачҷуҳ намудаанд. Ин як амри табиӣ буд, зеро муҳаққиқ бо омӯзиши забон ва услуби нависанда саруқор дошт, вале қисмҳои дуҷум ва сеюми «Шӯроб» ба нашр нарасида буданд.

Шумори зарбулмасалу мақолҳо дар романи «Шӯроб» фаровон буда, барои мушаххас ва муъҷаз баён кардани фикр хидмат кардаанд. Фолклоршиносони маъруф В.Асрорӣ ва Р.Амонов дуруст қайд кардаанд: «Гарчанде ки зарбулмасал ва мақолҳо дар алоҳидагӣ ҳам фикри расо ва маъноӣ муайянеро ифода мекунанд, вале аҳамияти онҳо, моҳият ва қимати онҳо дар нутқи гӯянда ва ё матни нависанда бештар ва барҷастатар аён мегардад. Бинобар ин зарбулмасал ва мақолҳоро аз фазилати забон ва боигарию образнокии он ҳисоб кардан мумкин аст» [65, 79].

Асадулло Сӯфиев мақоми фолклорро дар романи мазкур мавриди таҳлил қарор дода, навиштааст: «Зарбулмасал ва сурудҳои халқие, ки дар романи «Шӯроб»-и Раҳим Ҷалил зикр ёфтаанд, аз як тараф, соҳаҳои

мухталифи ҳаёт, зиндагӣ, феълӣ атвор, қору кирдор, ҳолатҳои рӯҳии табақаҳои иҷтимоии ҷамъиятро дар назари хонанда ҷилвагар созанд, аз тарафи дигар, қимати бадеӣ, нафосат ва зарофати забони асарро афзун гардониданд» [113, 67].

Зарбулмасалу мақолҳо дар ҳар се қисми романи «Шӯроб» фаровон ба қор рафтаанд. Агар қорбурди зарбулмасал ва мақолҳоро дар қисмати якуми романи «Шӯроб» ба таҳқиқ гирем, баъзе нуқтаҳои ҷолиб ба мушоҳида меоянд.

Зарбулмасалу мақолҳои «Хирс мулло мешавад аз зарби ҷӯб» [17, 74], «Олим оламо медонад» [17, 75], «Дер ояду дуруст ояд» (Шакли дурусташ «Дер ояду шер ояд» мебошад) [17, 81], ва «Оҳиста равӣ, дур меравӣ» [17, 81] дар матни қисми якуми романи «Шӯроб», ки соли 1988 ба ҷоп расидааст, мавҷуд нест, аммо дар порча аз романи «Шӯроб», ки дар маҷмӯаи «Табиби ман» оварда шудааст, мавҷуд аст. Ба андешаи мо, сабаби дар маҷмӯа ҷой доштани ин зарбулмасалҳо ва аз роман афтодан ва ё истифода нагаштани онҳо дар таҳрири нав ба нашр расонидани роман мебошад.

Баъди нашр романи «Шӯроб» аз ҷониби муҳаққиқон ва мунаққидон баҳои мусбат мегирад, аммо нависанда Сотим Улуғзода изҳори назар намуда, муаллифи романро дар қашол додани баъзе қисматҳои он гунаҳкор медонад. Дар баҳс бо Сотим Улуғзода Раҳим Ҷалил чунин посух медиҳад: «Агар фарз кардему роман дар баъзе мавридҳо қашол ёфта бошад, усул дар дасти нақоранавоз аст. Он қас, ки ин асарро навиштааст, онро ихтисор намуда, аз будаш беҳтар ҳам қарда метавонад» [112, 394].

Дар идомаи андешаҳои муаллифони «Ахтари тобони адабиёт» таъкид мекунанд, ки барои то ҷи андоза ваъдаашро иҷро қардани нависанда таҳқиқоти матншиносӣ гузаронидан лозим аст [112, 395]. Мо муқаррар қардем, ки дар масъалаи истифодаи зарбулмасал ва мақолҳо воқеан баъзе тағйирот ва таҳрирҳо аз ҷониби адиб ба сомон расидааст.

Мо барои муайян кардани вазъи истифодаи зарбулмасалу мақолҳо хар се қисми романро муқоиса кардем. Дар натиҷа маълум шуд, ки миқдори онҳо батадриҷ дар қисматҳои дуҷумо сеҷум зиёд шудаанд. Маълум мешавад, ки нависанда марҳила ба марҳила бештар ба омӯзиши фолклор ва забони халқ машғул гардида, зарбулмасалу мақолҳоро ҳамчун дурдонаҳои суҳан барои обуранги бадеии асараш истифода кардааст.

Зарбулмасалу мақолҳои тоҷикиро аз рӯи мавзӯ ва мундариҷаашон ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст. Гурӯҳи якум зарбулмасалу мақолҳое, ки хусусияти танқидӣ ва ҳаҷвӣ доранд, гурӯҳи дуюм – зарбулмасалу мақолҳое, ки мазмунашон аз панду ҳикмат иборат аст [65, 83].

Дар зарбулмасалу мақолҳои гурӯҳи аввал золимон, сарватмандон, руҳониён ва муллоҳое, ки саводи кофӣ надоштанд, мавриди танқид қарор дода мешаванд.

Зарбулмасалу мақол дар матн ва ё гуфтори гӯянда бештар бо тобишҳои маъноияшон ба назар зухур мекунад. Дар қисми якуми роман, хангоме ки волостной ва дигар амалдорон барои ҷустуҷӯи «балвогарони кони Шӯроб» меоянд, Эсанпай барои пинҳон кардани Даря, ки чанде пеш падараш вафот карда буд, аз мекунад. Дар нутқи ӯ зарбулмасали «Шиками гург сер шавад ҳам, чашмаш гурусна» истифода гаштааст, ки оҳанги танқидӣ дорад.

« – Оё шумо ҳаёл намекунед, ки ба ин ҳама чанҷол вафоти падаратон сабаб шуд? То аз ин ҷойҳо гум шуда рафтани онҳо ба назарашон нанамудан беҳтар аст. *Шиками гург сер шавад ҳам, чашмаш гурусна*, мегӯянд. Гардед, тезтар бошед, имшабро нағзаш дар ӯтови модарарӯси ман гузаронед...» [17, 106].

Зарбулмасали дигар бошад, аз забони қаҳрамони манфӣ – Ҷӯрабошӣ гуфта шудааст. Ӯ ба саволи кучо бурдани Петр ва дигар ҷавонон, сабаби ба даст афтодани онҳо ба мулло чунин ҷавоб медихад:

– Инҳо, тӯрам, бандаҳои ношукри Худо, – писханд зад аспакӣ. – Мардуми ҳасадхӯр, нотавонбин. *Саҳӣ хайр кунад, бахилро дарди сар мегирад* гуфтагӣ барин, Худо давлати ягон бандаашро зиёд карда монад, хоби инҳо намебарад [17, 132].

Дар роман варианти дигари ин, ки бинобар тамсил ва маҷоз истифода гаштанаш ба зарбулмасал табдил ёфтааст ба назар мерасад, ки он чунин аст: *Хар ҳангоҳ занад, сагро дарди сар мегирад* [17, 170]. Дар роман варианти дуюм дар тасвири табиат оварда шудаасту дар контекст ҳукми мақолро дорад, гарчанде ки онро зарбулмасал ҳисоб кардан мумкин аст. Чунин ба назар мерасад, ки дар мисоли аввал мақол хусусияти китобиро дорад ва дар варианти дуюм бошад, он хусусияти халқиро гирифтааст.

Дар таърих савдогароне, ки ба мардумфиребӣ ва қаллобӣ даст мезаданд, кам набуданд. Азбаски дар замони шӯравӣ шугли савдогарӣ мамнуъ буд ва савдогарон бештар пинҳонӣ фаъолият менамуданд, аксари нависандагон ба ин мавзӯ рӯчӯ мекарданд. Дар романи «Шӯроб» дар мавриди Низомиддини қоқчаллоб, ки бо қарру фарри зиёд ба қаландарон садақа медиҳад тасвир гаштааст ва ин қирдори ӯ аз забони пирамарде бо истифодаи мақол мазаммат гаштааст:

- Савдогар гӯй, писарам, - абрӯвони сермӯяшро маънидор боло кашид пирамард. – *Сад қасро месӯзадӯ як қасро месозад* [17, 200].

Нисбати нафароне, ки зоҳиран зебо ҳастанду ботинан сияҳдил мақоли «*Берунаш ҳой-ҳойу дарунаш вой-вой*» истифода мегардид. Ҳой-ҳой дар ин ҷо нидои ҳайрату таҳсин ва вой-вой бошад, надомату афсӯс аст.

Танқиди муллоҳо ва рӯҳониён ҳам дар зарбулмасалу мақолҳои «Шӯроб» ҷой дорад. Аз ҷумла, мақоли «*Панҷ вақт намоз тарк не, ҳарому ҳариш фарқ не*», барои фош кардани ҳислатҳои бади зоҳиран диндорон ва танқиди онҳо мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Варианти дигари ин мақол – панҷ вақт намоз тарк не, ҳарому ҳалол фарқ не ҳам дар байни халқ ҷой дорад.

Зарбулмасалу мақолҳои танқидиву ҳаҷвӣ камбудӣ ва нуқсонҳои аъзои ҷомеаро аз ягон ҷиҳат фош мекунанд. Нависанда маҳз бо назардошти ҳамин хусусияти мақолҳо онҳоро аз забони қаҳрамонони асар истифода кардааст.

Қисмати дигари зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ аз лиҳози мазмуну муҳтаво ба панду ҳикмат монанд мебошанд. Ин гуна зарбулмасалу мақолҳо «қариб ҳамаи масъалаҳои зиндагию амалиёти инсонро дарбар мегиранд. Дар ҳар кадоми ин мавзӯҳо нуқтаи назари фалсафӣ, ахлоқӣ, эстетикӣ, иҷтимоӣ ва дидактикии халқ инъикос ёфтааст» [65, 84].

Табиист, ки байтҳо, мисраъҳои шеърӣ ва гуфтори шоирону адибон дар байни халқ паҳн гашта, ба ҳукми зарбулмасалу мақол даромадаанд. Он байту мисраъҳо хазинаи фолклори халқиро ғанӣ мекунанд. Дар романи «Шӯроб» низ байту ҳикматҳои китобӣ, ки ба қалами шоирони классикӣ тааллуқ доранд, қорбаст гаштаанд. Масалан, ин байт аслан ҳикмат ва моли шоир аст, аммо ҳукми мақолро гирифтааст:

Аз ноҳуни паланг чӣ нуқсон ба пои фил?

Тоҷи хурӯсро чӣ гам аз нӯли мокиён? [17, 200].

Дар мисоли болоӣ дида метавонем, ки байт дар алоҳидагӣ мазмуну маъноӣ мушаххас дорад ва дар байни халқ гоҳо мисраи якумаш бештар ба қор меравад.

Дар романи «Шӯроб» зарбулмасалу мақолҳо, ки аслан аз осори адибон ба фолклор роҳ ёфтаанд, истифода гаштаанд, ки бадеият ва зебоии тасвири нависандаро таъмин кардаанд. Барои мисол чанд намунаи мисраъҳои шоиронро, ки вирди забонҳо шуда, ба зарбулмасалу мақолҳои халқӣ наздик шудаанд, меоварем:

Дардо, ки рози пинҳон хоҳад шуд ошкоро [17, 38]. – мисраъ моли Ҳофизӣ Шерозӣ аст.

Дурӯғи маслиҳатомез беҳ зи ростӣ фитнаангез [18, 168]. – ин ҳикмат аз «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ мебошад.

Рӯ ба Ҳинд овардани соҳибдилон аз баҳри чист?

Рӯзгор ойинаро муҳтоҷи хокистар кунад [17, 70].

Душманат гар паиша бошад, камтар аз филаш мадон [17, 96]. –
мисраъ моли Чалолиддини Балхӣ аст.

Зарбулмасалу мақолҳои «*Об агар сад пора гардад, боз бо ҳам ошноӣ*» [17, 109] ва «*Асал бошад, мағас бешубҳа аз Бағдод меояд*» низ моли шоирон буда, ба фолклор роҳ ёфтаанд.

Ин гуна мисолҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки мисраъҳои таъсирбахши ахлоқии шоирон ба мақолу зарбулмасалҳои пурмазмунӣ тарбиявӣ мубаддал мешаванд. Халқ мисраъҳои бехтаринро сара карда мечинад ва дар ҷойи даркорӣ истифода бурда, суҳанаширо бо онҳо тақвият мебахшад. Нависанда низ айнан ҳамин корро дар офаридани симои бадеӣ иҷро мекунад.

Дар роман зарбулмасалу мақолҳое, ки мазмунӣ панду ахлоқӣ ва омӯзанда доранд, нисбат ба танқидиву ҳаҷвӣ зиёдтар истифода карда шудаанд ва намунаҳои зерин муште аз хирворанд:

Заҳми тири камон мераваду заҳми забон не [20, 31].

Сабр дар дили ошиқ ба ҳукми об дар гирбол [20, 90]

Панди нағз – қанди нағз [20, 217].

Ҷомаи бамаслиҳат қӯтоҳ намеояд [20, 252].

Ин навъи зарбулмасалҳо ҷанбаҳои ахлоқии матнро пурқувват карда, таъсирбахшии бештари онро таъмин менамоянд. Гузашта аз ин, суҳанронии қахрамон нишонрас шуда, барои муассирии нутқи гӯянда таъсир мерасонанд. Нависанда бо як масъулияти баланд ва маҳорати хос навъҳои зиёди зарбулмасалу мақолҳоро ба кор гирифта, ба ин васила дар фардӣ кунонидани образҳо ва нишон додани дараҷаи тафаккур ва хунару истеъдоди суҳанварии персонажҳо муваффақ шудааст.

Азбаски ғояи асосии романи «Шӯроб» ташаккули синфи коргар дар шимоли Тоҷикистон ва тарбияи меҳнатдӯстӣ буд, барҳи зиёди зарбулмасалу мақолҳои истифодашуда ба масъалаи меҳнат ва меҳнатдӯстӣ марбут мебошанд. Нависанда дар баробари нишон додани

моҳияти меҳнатдӯстии қаҳрамонон, дар тарғибу ташвиқи он байни хонандагон кӯшиш намудааст. Зарбулмасалу мақолҳои «*Ба як мард чил хунар кам*» [17, 22], «*Кори ҳар кас ба қадри химмати ӯст*» [20, 89], «*Аз ту ҳаракат аз ман баракат, гуфт парвардигор*» [20, 109], «*Кори нагоҳӣ бобаракат мешавад*» [20, 202], «*Ёр аҳлу кор саҳл*» [20, 220], «*Дар Бухоро табарзан як тангаю ин ҷо бизан даҳ танга*» [20, 221], «*Кори некӯ кардан аз пур кардан аст*» [20, 223] ва ғайра аз замонҳои қадим барои тарғиби касбу кор ва хунару хунармандӣ баён мегардиданд. Аммо, ба андешаи мо, бархе аз мақолҳо дар замони шӯравӣ пайдо шуда, хусусияти замонавӣ низ касб кардаанд. Чунончи: «*Шӯҳрат аз меҳнат*» ва «*Умр кӯтоҳ асту шӯҳрат безавол*» аз ҳамин қабиланд. Нависандаи мушоҳидакор ин хусусияти мақолҳоро санчида, дарк кардааст, ки онҳо дар гуфтугӯи коргарони Шӯроб ба ҳукми мақол ба кор рафтаанд:

«Тамомкунандаи мактаби кӯҳшиносӣ Шодиев чун ангишткан шӯҳрат ёфта, сардори бригада таъин шуд ва дере нагузашта бригадаро ҳам машҳур гардонд. *Шӯҳрат аз меҳнат мегӯянд, ки дуруст*» [20, 436].

Зарбулмасалу мақолҳои иҷтимоӣ, ки ифодакунандаи зиндагии одамон ҳастанд, дар қисматҳои гуногуни романи «*Шӯроб*» ба назар мерасанд. Ин гуна зарбулмасалу мақолҳо барои инъикоси ҳаёти мардум, барои таҳкими образҳо фаровон ба кор рафтаанд, ки бешубҳа, ба ҳиссиёти хонанда таъсир мерасонанд ва ӯро ба умқи воқеаҳои тасвиршаванда дохил карда, водор месозанд, ки дар баробари персонажҳои асар мушкилотро таҳаммул кунанд. Дар баробари ин зарбулмасалу мақолҳои иҷтимоӣ барои инъикоси ҳаёти воқеӣ мусоидат мекунанд.

Дар қисмҳои якум ва сеюми роман, ки ҳаёти пешазинқилобӣ ва давраи шӯравӣ тасвир гаштааст, мебинем, ки зарбулмасалу мақолҳои иҷтимоӣ нисбат ба қисмати дуум зиёдтар ба кор рафтаанд ва зоҳиран ин ба он хотир аст, ки нависанда бо истифодаи зарбулмасалу мақолҳои иҷтимоӣ мехоҳад, ки ҳаёту зиндагӣ ва рӯзгори пурмашаққати мардумро

то Инкилоби Октябр ва таҳаввули онро дар даврони Шӯравӣ нишон диҳад. Зарбулмасалу мақолҳои «Кулол дар мундӣ об мехӯраду бофанда кафангадо» [17, 22], «Об ба сой менигараду пул ба бой» [17, 74], «Агар бедона барои дона ба дом намеафтод, ба вай ҳеҷ кас бедона ном намениҳод» [17, 81], «Сари бечора – хонаи хаёл» [17, 158], «Гушина ба шер мезанад» [17, 179], «Ҳар рӯз ид нест, ки кулча хурӣ» [17, 192], «Худи муш чист, ки каллапачааш бошад» [17, 237], «Камбагалро аз болои шутур саг мезазад» [17, 253], «Гапи бепул – дуои номақбул» [17, 257], «Дар ҳама ҷо хурӯс як хел ҷег мезанад» [17, 261], «То табар омадан кунда осуда аст» [17, 264], «Хор агар лозим шавад, уштур кунда гардан дароз» [17, 264] аз ҳамин қабиланд.

Холи ворухӣ аз зиндагӣ шикоят карда, мутобиқи холи худаш мақоли «Об ба сой менигараду пул ба бой»-ро ба забон меоварад [17, 74].

Мақоли «Гапи бепул – дуои номақбул» [17, 257] дар нутқи ангишткани чароҳатбардоштаи қаротегинӣ Файзулло истифода гаштааст. Вай бо вучуди маҷрӯҳ буданаш бо асобағали дастисохт ба кор мебарояд. Вақте ки Холи ворухӣ ба ӯ таклифи ба шикастабанд бурданро мекунад, чунин посух мешунавад:

«–Ман мегӯям, ки ба хӯрдан нонам несту ту маро ба пеши табиб бурданӣ, - гиряолуд табассум намуд Файзулло, – гапи бепул дуои номақбул мегӯянд. Бепул кадом табиб ба дардат даво мекунаду ба чароҳатат марҳам?» [17, 257].

Посбони идораи кони Шӯроб дар маҷлиси кушодаи коргоҳ суханронӣ намуда, шикоят мекунад, ки аз роҳбар мехоҳад, ки сухани хуб шунавад. Ӯ мегӯяд: «Ду сол боз ҳамин идораро мепояму ду даҳан гапи ширини роҳбарамонро нашунидаам. Дили гурба чӣ мечӯяд? Шири қаймоғдор» [20, 363].

Нависанда махсус зарбулмасали «Дили гурба чӣ мечӯяд? Шири қаймоғдор»-ро ба тарзи талаффузи лаҳча ба ҷои қаймоқ – қаймоғ

нагуфтааст. Бо ин роҳ вай ишора кардан мецоҳад, ки зарбулмасали мазкур моли маҳалли воқеаҳои тасвиршаванда аст.

Дар фолклори миллатҳои гуногун зарбулмасалҳои ба ҳам монанд вомерӯранд. Дар роман зарбулмасалу мақолҳо ба забонҳои қирғизӣ, казоқӣ, ўзбекӣ истифода шудаанд, аммо зарбулмасалҳои русӣ ба тоҷикӣ тарҷума шудаанд.

Табиист, ки дар тўли таърих халқҳои тоҷику ўзбек дар канори ҳам зистаанд ва як қатор зарбулмасалу мақолҳои аз лиҳози маъно муштарак ва тарҷумашуда ҳам доранд. Бино бар андешаи фолклоршиносон, дар водии Фарғона робитаи фолклори тоҷик ва ўзбек бениҳоят қавист. Муҳаққиқ Нурулло Азимов дуруст қайд кардааст, ки «робитаҳои эҷодиёти даҳонакии ўзбекон ва тоҷикони водии Фарғона дар тамоми жанрҳо – афсона, латифа, нақлу ривоят, байт, рубоӣ, суруду бадеҳа, ашўла, зарбулмасалу мақол, чистон равшан зоҳир мегардад» [52, 148].

Аз ин лиҳоз, дар романи «Шўроб» нависанда аз зарбулмасалу мақолҳои ўзбекӣ бештар истифода кардааст. Одатан, зарбулмасалу мақолҳои ўзбекӣ бо забони асл ва ё тавре ки дар лаҳча истифода мегардад, оварда шудаанд.

Дар роман вақте ки муллои дарвозиро шахтёри работӣ тарсонид, нисфи пулашро мегирад, мақоли ўзбекиро дар нутқи ин мард истифода кардааст:

«Акнун туро ба роҳи калони аробагузар бароварда мемонам. Ба кучо, ки хоҳӣ, меравӣ. Ба пеш даро, натарс. Тўй медиҳӣ ё барои кафану манаҳбандат нигоҳ медорӣ, кори ту. Мондагияш азони худат... *Баъзе кунларни қурбони булай*, гуфтааст ўзбак» [20, 353]. Тарҷумаи ин мақол – қурбони баъзе рўзҳо шавам мебошад. Ба ҳамин мазмун, дар Хучанд мақоле ҳаст, ки эквиваленти мақоли номбурда мебошад – *баъзе рўзҳова гардам, баъзе рўзҳоя занам, баъзе рўзҳоба мурам*.

Дар мисоли зерин бошад, як қисми мақол тоҷикӣ, қисми дигараш ўзбекӣ аст. Чунин ҳолат барои водии Фарғона амри муқаррарӣ аст, ки

дар романи «Шӯроб» истифода гаштааст. Инро дар мисоли зерин мебинем: «Беҳуда намегӯянд, ки «замона зӯрникию тамошо кӯрникӣ» [17, 136]. Бо забони асл овардани зарбулмасалу мақолҳои ўзбекӣ воқеияти забониро инъикос кардаанд, вале ин қабил мисолҳо зиёд нестанд.

Мақоли ўзбекии «*Йӯл азобӣ – гӯр азобӣ*» дар роман ба забони асл оварда шудааст, ки ҳар тоҷикистонӣ метавонад онро бидуни тарҷумон фаҳмад, яъне *азоби роҳ – азоби гӯр* аст.

Аммо дар баробари ин ҳаминро ҳам бояд кайд кард, ки аксари мақолу зарбулмасалҳои тоҷикӣ ба ўзбекӣ ҳам тарҷума гардида, фолклори ин халқро ғанӣ гардониданд. Барои мисол, мақоли «*Ҳар кас кунад ба худ кунад, ба дигарон чӣ суд кунад?*» [20, 458] ба ўзбекӣ – *ҳар ки қилсан узинга* тарҷума гаштааст.

Дар қисмати сеюми роман як мақоли қазоқӣ бо забони асл дар нутқи Пашахола оварда шудааст:

« – Шӯхӣ карда бошӣ, ин қадар помидор барин сурх нашав. Якум бор нест, ки гапҳои хомро гуфта, пухтаяшро шунида нагирӣ, – тасаллибахшӣ намуд Пашахола ва ногоҳ ба қазоқӣ гузашт: « – *Туяни ўлкани купирдан таёқ жийди*» – мегӯянд қазоқон. *Калонишавандаҳоро ҳамин тавр огоҳ карда истодан беҳтар аст, ки аз худ нараванд*» [20, 410].

Нависанда тарҷумаи ин мақолро дар поварақ овардааст, ки маънояш шутури калон аз кӯпруки хурд заҳмат мекашад, аст. Чунин хулоса кардан мумкин аст, ки шахсони мансабашон паст низ метавонанд, ки мансабдорони боломақомро азият диҳанд.

Як мақоли арабӣ ҳам дар асар оварда шудааст, ки «*Кулли ҷадидун лазиз*» мебошад. Нависанда тарҷумаи онро дар асар «*ҳамаи навиҳо ширинанд*» [20, 233] тарҷума кардааст.

Мебинем, ки дар роман зарбулмасалу мақолҳои ўзбекӣ, арабӣ ва қазоқӣ яктогӣ бошанд ҳам, ба забони аслашон оварда шудаанд, аммо қирғизию русӣ бошанд, бештар дар шакли тарҷума ба забони тоҷикӣ оварда шудаанд. Зарбулмасалу мақолҳои халқҳои гуногун муносиби

тарзи зисти онҳо гуфта мешаванд. Чунончи, мақоли қирғизии «Одами хушрӯй ҳамазеб мешавад» аз забони модари Арслоналӣ садо медиҳад. [20, 214].

Вақте ки Эсанпай Даря ва Давлатро ба ўтови модарарӯсаш меорад, ба пиразан мухтасар дар бораи омадагон маълумот доданӣ мешавад:

«– Салом, тинҷӣ. Шаб ҳам дарозу қисса ҳам, – бо масали қирғизӣ ҷавоб гардонд Эсанпай, – гуфта медиҳам, ки кистанд...» [17, 118].

«*Шаб ҳам дарозу қисса ҳам*» - тарҷумаи мақоли қирғизӣ аст. Аммо нависанда дар ҳамин маврид варианти тоҷикии ин мақолро аз забони Холи ворухӣ дар варианти «*Ин қисса дароз асту вале шаб кӯтоҳ*» [20, 283] овардааст. Бо ин роҳ нависанда хушдор медиҳад, ки дар забони тоҷикӣ бо ин мазмун мақол ҳаст.

Чунонки гуфта шуд, зарбулмасалу мақолҳои русӣ дар роман ба тоҷикӣ тарҷума гаштаанд. Ба андешаи мо, даст задан ба чунин усули таълиф, аз як тараф, намоишгари ғурури миллии нависанда буд ва, аз тарафи дигар, нишон додани назокат ва иқтидори забони тоҷикӣ.

Дар симои Пётр Данилов нависанда марди русеро, ки дӯстдори фарҳангу маданияти тоҷикон ва забони тоҷикӣ аст, нишон медиҳад.

Масалан, мақоли русии «*Любопытство — свойство детей*» дар нутқи Пётр Данилов ба тоҷикӣ «*Кунҷқовӣ ба бачагон хос аст*» [17, 46] оварда шудааст.

Дар роман мақолҳои низ оварда мешаванд, ки ҳарчанд аз забони қаҳрамони рус садо медиҳанд, вале шаклҳои ҳаммонанди он дар байни халқи тоҷик низ мавҷуд аст. Масалан, дар гуфтугӯи байни Даря ва Давлат як мақолро яке бо русӣ гӯяд, дигаре шакли ба он наздики тоҷикиашро баён мекунад:

«... Аммо ту, балоча, маро ба гапҳои дигар гирифтӣю нагуфтӣ, ки он қадар босмачихоро зерӣ сангу хор карданат рост ё не? Охир, оташ набошад, дуд намешавад гуфтаанду...»

– Шамол набошад, шохи дарахт намечунбад мегӯем мо, – Давлат ҳам аз худ мақоле зам намуд [20, 156].

Оташ набошад, дуд намешавад тарҷумаи тоҷикии зарбулмасали «*Не бывает дыма без огня*» аст.

Ба ин монанд ба ҳам омадани ду зарбулмасал: «*Харбуза аз полакаш дур намешад*» ва «*Яблоко от яблони далеко не падает*» нишони он аст, нусхаҳои мухталифи ин зарбулмасалҳои русиро метавон аз фолклори тоҷик пайдо кард. Ин зарбулмасалҳо дар нутқи Холи воруҳӣ чунин оварда шудаанд:

«Нафсуламри гап, харбуза аз полаку себ аз дарахташ дур намефарояд, хислати халқи худаширо дорад: ба таърифи дигарҳо гузарад булбули гӯё аз худаши, ки сухан шуд, мани бечора гунгам, ягон-ягон меғунгам» [20, 234].

Мақоли русии «*Начальники не опаздывают, а задерживаются*» аз тарафи нависанда айнан: «*Роҳбарон дер намемонанд, ба ягон кор банд шуда мемонанд*» [20, 305]. тарҷума шудааст.

Агар бодикқат нигоҳ кунем, аксари зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ дар нутқи Холи воруҳӣ истифода мегарданд. А.Сайфуллоев ва М.Файзуллоева чунин меҳисобанд, ки «Холи воруҳӣ образи типӣ ва реалистии як қатор коргарони маҳаллӣ мебошад, ки дар ҷаҳаннами кони ангишт, заводҳои пахта ва роҳҳои оҳан меҳнат мекарданду роҳат намедиданд» [112, 270]. Ба фикри мо, Холи воруҳӣ на танҳо образи типӣ ва реалистии коргарону ангиштканон, балки образи типикунонидашудаи тоҷикони водии Фарғона аст, ки донандаи зарбулмасалу мақолҳои бепоён, байту сурудҳои халқию китобӣ аст. Нависанда забони ӯро чунон фардӣ ва типӣ гардонидаст, ки аз хондани матнҳо бидуни душворӣ нутқи Холи воруҳиро аз нутқи қаҳрамонони дигар имтиёз додан мумкин аст. Раҳим Ҷалил тавассути ин персонаж забондонию бохабарии мардуми тоҷикро аз адабиёти шифоҳӣ ва гузашта аз ин, фарҳангдӯстии ин миллати куҳанро нишон медиҳад.

Вақте хонанда қисми якуми романи «Шӯроб»-ро нахонда, аз қисмати дуюм хонданро оғоз мекунад, ба шубҳа мефарояд, ки чӣ тавр дар нутқи як ангишткани оддӣ, ки қашшоқона умр ба сар мебарад, ин қадар мақолу зарбулмасал ва шеъру ҳикматҳои зиёд аз кучо омадааст? Кас гумон мекунад, ки Холи ворухӣ хатмкардаи ягон муассисаи олии таълимӣ аст. Аммо ин тавр нест.

Раҳим Чалил бо офаридани симои Холи ворухӣ – мардони асили водии Фарғона – хучандихо, конибодомиҳо, қистакӯзиҳо, исфарагиҳо, овчигиҳо, қалъагиҳо ва амсоли инҳоро тасвир кардааст. Имрӯз ҳам мушоҳида мекунем, ки дар нутқи мардуми шаҳрҳои Хучанд, Исфара, Конибодом зиёдтар зарбулмасалу мақол истифода мегарданд, ки ин хоси мардуми ин минтақа мебошад. Ҳол он ки дар водии Зарафшон ва водихои ҷануби кишвар бештар байту рубоӣ истифода мегарданд.

Сабаби байтдону мақолдон шудани худро Холи ворухӣ ба устои ҷӯбкораш Устоҳайдар марбут медонад. Устоҳайдар кони байту ғазал ва мадрасадидаи Бухоро буд. Вай марди босавод буда, шуғли асосиаш баъд аз имомӣ ва муллоғӣ дуредгарӣ буд. Падараш Холи 7-8-соларо ба Устоҳайдар ба шогирдӣ медиҳад ва ба қавли худӣ ӯ «Ҳеч як гапи усто бемақолу ҳеч як далелу исботаш бебайту ғазал набуд. Ӯ маро ба иморатсозии мардум мебурд. Ман, ки ошиқи гапҳои мулоиму ширин ва насихатхояш будам, аз ҳунараш дида, гуфтахоҷашро тезтару хубтар ёд мегирифтам. Нағзии усто ҳамин буд, ки ҳар байту ғазали хондашро маънидод мекард. Кӣ, кай навиштагӣ мегуфт. Дуредгариро чалачулпа ёд гирифтаму байту ғазалҳоро бошад, як дунё» [17, 283].

Ин ҷо паёми нависанда дар чизи дигар ниҳон аст. Вай гуфтад мехоҳад, ки миллати тоҷик ҳаргиз бесавод набуда, як дуредгари мадрасанадидааш ҳам марди суҳандону донишманд аст.

Гоҳе баъзе зарбулмасалҳо такрор шудаанд, аммо ҳар кадом дар мавриди мувофиқ ва муносиби ҳол ба кор рафтаанд.

Яке аз хусусиятҳои услуби эҷодии Раҳим Ҷалил он аст, ки ӯ ба сифати номи баъзе бобҳо зарбулмасал ва ё мақолро пазируфтааст, ки чунин тарзи гузинуши сарлавҳа дар шарҳи муҳтавои боб низ мусоидат мекунад. Ин усул дар романи «Одамони ҷовид» низ ба кор рафтааст. Дар романи «Шӯроб» чунин бобҳо бо зарбулмасалу мақол номгузорӣ шудаанд:

Қисми якуми роман

Боби 2. Дар олам чӣ одамони нек ҳастанд

Боби 7. Атола дандон шиканад

Қисми дуюми роман

Боби 21. Зарур бошад, раво бошад

Қисми сеюми роман:

Боби 1. Ҷомаи бомаслиҳат кӯтоҳ намеояд

Боби 12. Аз одами ганда дарди дил мемонад

Боби 14. Илмро ба амал, ки пайвасти...

Унвони боби 2-юми қисми якуми роман ба мақоли русии «Мир не без добрых людей» монандӣ дорад.

Дар сарлавҳагузорӣ гоҳо як қисми зарбулмасал оварда шудааст. Атола дандон шиканад, аслан як қисми масали «Аз номади кор атола дандон шиканад, аз омади кор шиша сандон шиканад» мебошад.

Дар дохили бобе, ки дар он зарбулмасал ва ё мақол ҳамчун унвон интихоб шудааст, ҳатман шакли пурраи зарбулмасал ва мақол оварда мешавад.

Мақоли «Кулол дар мундӣ об мехӯраду бофанда кафангадо» [17, 22] дар байни мардум дар шакли кӯтоҳи «кулол дар мундӣ об мехурад», ки қисми якуми мақоли пурра аст, паҳн гаштааст. Ҳамчунин қисми дуюми он ҳам дар шакли «бофанда - кафангадо» паҳн шудааст. Нависанда шакли пурраи онро дар роман бомаврид дар тасвири зиндагии Ҳакимшоҳ – падари Давлат истифода кардааст, ки ба таври мушаххас зиндагии устои камбағалро равшан кардааст: «Даромадаш ҳам кам

набуд. Лекин аз тори ин даромад амалдор мезаду аз пудаш мулло. Ин буд, ки ин одами панҷ панҷааш ҳунари ҳочатбарори мардум, бо мӯҳточӣ умр ба сар мебурд. Чунончи дар зарбулмасали он замон гуфта мешуд: «кулол дар мундӣ об мехӯраду бофанда кафангадо», хонаи ӯ ҳатто аз чизу чораҳое, ки худӣ ӯ месохт, таъмин набуд» [17, 21].

Мақоли «*Гӯши ман девори қиёмату пушти ман – кундаи қассоб*», ки маънои аҳамият надодан, ба эътибор нагирифтани мебошад, варианти дигаре ҳам дорад, ки дар шакли кӯтоҳи «Пушти ману табари қассоб» дар байни мардум паҳн гаштааст. Дар роман пиразане тасвир ёфтааст, ки ҳангоми бо об пур кардани обанбори Қайроқум намехост, ки манзили қадимаашро тарк кунад. Дар шарҳи ҳоли он кампир нависанда чунин тасвирро овардааст: «Аммо пиразани якрав, ба ибораи «*гӯши ман девори қиёмату пушти ман – кундаи қассоб*», ба гапи ҳеҷ кас надаромада, менишаст» [20, 455]. Ин варианти пурраи мақол ва саҳеҳи он мебошад. Нависанда тавонистааст фаҳмонад, ки варианти дар байни халқ паҳншудаи «пушти ману табари қассоб» нодуруст аст ва аслан он бояд кундаи қассоб бошад.

Хусусияти дигари зарбулмасалу мақолҳо, ки дар романи «Шӯроб» истифода гаштаанд, кам такрор гаштани онҳо аст. Маълум аст, ки Раҳим Ҷалил аз мактаби эҷодии Ҳаким Карим гузаштааст. Вай ҳам мисли Ҳаким Карим дар асарҳояш кӯшиш мекард, ки зарбулмасалу мақолҳоро такрор накунад, балки дар ҳар лаҳзаи муносиб мувофиқтару таъсирбахштарашро интихоб намояд.

Фолклори гурӯҳҳои иҷтимоӣ. Гурӯҳҳои муайяни иҷтимоӣ дар натиҷаи дурудароз бо ҳам омадан ва ҳамкорӣ доштан низоми фолклори худашонро ташкил медиҳанд. Як хусусияти фолклор ташаккули муҳити иҷтимоӣ аст ва дар муҳити иҷтимоӣ офаридаҳои эҷодиёти лафзии халқ арзи ҳастӣ мекунанд. Маҳз тавассути романи «Шӯроб» хонандагони сершумор бо фолклори ангиштканони ин кон шинос мегарданд.

Табиист, ки тӯли солиёни зиёд ангиштканони кони Шӯроб якҷоя кор карда, дарду мушкилоти фаровонро аз сар гузаронидаанд, ки ин ҳолатҳо дар қисмати якуми роман бештар инъикос гаштааст. Мушкилӣ, дард, ғаму андӯҳ ва шодиву нишот, ки ин гурӯҳҳои муайяни иҷтимоиро ба ҳам мепайванданд, ба ташаккули анвои муштаракӣ фолклор мусоидат мекунанд.

Конканҳо гурӯҳи муайян ва ё худ дорандаи касби муайян ҳастанд ва барои рӯзгузаронӣ якҷоя фаъолият мекоранд. Бино бар андешаи Е.Р. Ярская-Смирнова ва П.В. Романов ин гуна гурӯҳҳои касбӣ дар фолклори худ – «донишҳои пинҳонӣ»-и соҳавиро ҷой медиҳанд, ки он танҳо барои дорандагони ҳамин касб хос мекӯшанд [176, 33]. Дар така ба «донишҳои пинҳонӣ» ҳаминро гуфта намон мумкин аст, ки дар фолклори ангиштканони Шӯроб дар қисмати якуми роман дониши пинҳонӣ ҳамонро тоқатфарсо будани шароити кор, даромади ночиз гирифтани ангиштканон ва монанди инҳо аст.

Бинобар таҳқиқоти олимони мазкур дар муҳити касбӣ ҳамон вақт осори фолклорӣ ба вуҷуд меояд, ки намояндагони касб фарҳанг ва ё маданияти худро дошта бошанд [176, 34]. Таҳти доштани маданият ва ё фарҳанг ҳамон чиз фаҳмида мешавад, ки намояндагони гурӯҳҳои иҷтимоӣ маънии суханони ҳамдигарро дарк кунанд, ба он тавачҷух намоянд, барои гузаштан аз таҷрибаҳои талхи зиндагӣ онҳоро истифода баранд ва барои ноил гаштан ба ягонагӣ ва якдилӣ кӯшиш намоянд [176, 34]. Аз ин нуқтаи назар гуфтан мумкин аст, ки дар романи «Шӯроб» фолклори ангиштканон бо риояи ҳамаи ин гуфтаҳо оварда шудааст. Маълум нест, ки Раҳим Ҷалил аз ин назария огоҳ буд ё не, аммо тавонист рӯзгори пурмашаққати ангиштканонро бо шебу фарозхояш, фарҳангу маданияташ дарк кунад ва ба риштаи тасвир кашад. Муқоисаҳо маълум намуданд, ки фолклори ангиштканон танҳо дар муҳити худашон мавриди истифода қарор дода мешавад.

Вақте ки фолклори ангиштканони романи «Шӯроб»-ро бодикқат мутолиа мекунем, маълум мегардад, ки нависанда барои гирдоварии фолклори шахтёрон заҳмати фаровон кашидааст ва мумкин аст, ки аз байни ҳазорҳо намунаи ҷамъоварда муносибтаринашро дар асар истифода бурдааст.

Фолклори ангиштканони конҳои калон, ба монанди Донбас, дар намуди китобҳои алоҳида ҷамъоварӣ гаштаанд ва дар мавриди онҳо таҳқиқот ҳам гузаронида шудааст, аммо, ба андешаи мо, доир ба фолклори кони ангишти Шӯроб танҳо навиштаҳои Раҳим Ҷалил ҳастанду ҳалос.

Дар қисмати якуми романи «Шӯроб» фолклори ангиштканон шароити тангу вазнини кони ангишт, масъалаи маъҷубу маслуқ гаштани кормандон тасвир шудааст ва табиист, ки дар эҷодиёти даҳонакии конканҳо ин чиз инъикос ёфтааст. Масалан, дар бораи шароити вазнини кон ин шеърро нависанда аз забони коргарон овардааст:

*Ҷои қорам тираю танг асту дуд,
Меканам ангишт бо ангушти худ.
Мисли ангишт аст баҳти ман сиёҳ,
Эй Худо, охир гуноҳи ман чӣ буд? [17, 69].*

Дар тасвири нависанда ангиштканон ҳангоми машғул будан ба кор аз сӯзи дил байтҳои мутобиқи ҳолашонро мехонанд. Яке аз ин шеърҳо чунин аст:

*Модарам аввал ҷаро зодӣ маро,
То намирам, шир ҳам додӣ маро.
Чун қалон қардӣ сабаб охир чӣ буд
Бар лаби маргам ту бинҳодӣ маро [17, 76].*

Торикӣ ва намиву тарии конҳои ангишт ҳам дар ҳасратномаҳои ангиштканон ба назар мерасад:

*Ин магар қон аст? Не! – Зиндон, қафас,
Аз уфунат танг мегардад нафас.*

Устухонам аз машаққат шуд сафед,

Ку барои мо каси фарёдрас? [17, 77].

Аз шеърҳои овардашуда маълум аст, ки дар онҳо вазъияти танг ва шароити вазнини кон ва зиндагии одамон инъикос ёфтааст.

Боби 8-уми қисми якуми романи «Шӯроб» «Дар шахтаи «Чаҳаннам» ном дорад. Сабаби «Чаҳаннам» ном гирифтани конро нависанда дар вазнин ва тоқатфарсо будани шароити кор медонад. Зеро, ба андешаи ангиштканон, ба кон даромадан мумкин буду аз он берун омадан амри маҳол. Дар шугуни ангиштканон дар хоб дидани шайтон маргро пешгӯӣ мекард. Аз ҳамин сабаб шахтёре, ки шайтонро дар хоб медид, намегузостанд, ки ба шахта дарояд [161, 33]. Ба андешаи мо, чунин шугунро ангиштканони Шӯроб ҳам доштанд ва конро «чаҳаннам» номиданашон ба ин рабт дорад. Коргарони азиятдида мехостанд, ки зуд аз ин чаҳаннам халос шаванд ва дар фольклори онҳо ин масъала низ инъикос гаштааст:

Ин чаҳаннам кошки мешуд хароб,

Мешуд ангишташ ҳама хоку туроб.

Пора аз ҳар пораи ангишт дил,

Оташи он карда қисмамро хароб [20, 216].

Дар нутқи Холи ворухӣ чунин суҳанонро вомехӯрем, ки далолат ба фольклори ангиштканон дорад:

«Шахтёр гӯри худро ҳар рӯз чуқуртар кофта, охираш – ягон рӯз, падарлаънат, аз он берун баромада натавониста, нафасаш ба дарунаш афтида мемурад» [17, 74].

Дар корхонаҳои ҳудуди Империяи Россия корпартоиҳо ва ошӯбҳо зидди хӯҷаинон рух медоданд. Ин гуна ҳодисаҳо дар конҳои водии Фарғона дар кони Сулукта ва Қизилкия низ рух дода буд. Доир ба корпартоиҳо ва шахсоне, ки барои мардум некӣ карда, дар ин роҳ ҷон нисор кардаанд, дар байни ангиштканон ривоятҳои бисёр паҳн гашта буд. Яке аз ин гуна ривоятҳо дар бораи Шубин ном шахс аст, ки дар

кони ангишти Донбасс кор карда, бар зидди маоши ками ангиштканон мубориза бурда буд. Шубин ташкилкунандаи корпартоӣ буд. Полис ва роҳбарияти кон ба пойҳояш завлонаи тахтагин зада, ба ҷое пинҳон мекунанд. Баъди чанд рӯз барои гирифтани ҷасади Ғавтида меоянд, аммо мебинанд, ки завлона маҳкам асту касе дар он нест. Баъд аз ин дар кон овоза мешавад, ки арвоҳи Шубини нақӯкор ба ҳама ангиштканон мадад мерасонад [161, 33].

Табиист, ки Раҳим Ҷалил ба чунин ривоятҳо бовар намекард ва гарчанд ки чунин нақлу ривоятҳоро шунида бошад ҳам, дар роман онҳоро ҷой надодааст.

Аммо ҳам Шубин ва ҳам ангиштканони Шӯроб бо роҳи корпартоӣ талаб доштанд, ки музди меҳнаташон зиёд гардонида шавад, ба оилаи нафарони Ғавтида кӯмакпулӣ дода шавад.

Баҳои ангиштканон ба худашон ҳам шоистаи таҳсин аст. Ин гуфтаҳоро бешак метавонем, ки ба фолклори ангиштканони Шӯроб ворид намоем: «Ангишткан аз гӯлаҳии ҳаммом бадҳайбаттар. Аммо дили ӯ аз оби чашма ҳам соф» [20, 220].

Доир ба шеърҳое, ки вазъи рӯзгор ва меҳнати душвори шахтёронро ифода мекунанд, А.Набиев фикри худро баён карда, чунин навиштааст: «Шеър дар асарҳои насрӣ ва драматии Раҳим Ҷалил низ мақоми маҳсусро ишғол менамояд. Бисёре аз он порчаҳо ба қалами худи адиб тааллуқ дорад» [86, 126]. Мо ба ин нуқтаи назар, ки қисме аз порчаҳои назмӣ ба қалами худи адиб мансуб буда, қисми дигар аз забони русӣ тарҷума шудаанд розӣ ҳастем. Табиист, ки дар кони Шӯроб намояндагони миллатҳои гуногун ва аз ҷумла русҳо ғайриҷаҳонӣ мебуданд. Бино бар таҳқиқоти П. М. Соболев, ки фолклори коргарони заводу фабрикаҳоро мавриди омӯзиш қарор додааст, зикр мегардад, ки дар фолклори коргарони инқилобии рус суруду тарона мавқеи калон дошта, дар онҳо афсонаву ривоятҳо кам ба назар мерасиданд. Дар матни сурудҳои коргарони заводу фабрикаҳо мазмуни суҳанони коргар

Моисеенко (1885), ки дар нутқаш чунин иброз дошта буд, ифода гаштааст: «Ты работай, как хошь, от нужды не уйдешь, а как век доживешь, как собака помрешь. Что за лютый злодей, за лихою чародей наши деньги берет, кровь мужицкую пьет» [171, 8]. Дар шеърҳои ангиштканон ҳамин ифодаҳо – хуни мардонро хӯрдан, зиндон будани кон, ҷаҳаннам будани даруни кон – мазмун ва мотивҳои ҳастанд, ки аз русӣ гирифта шудаанд. Дар ҳамин маврид гуфта метавонем, ки таронаҳо ва ё ашъори русии конканони русро Раҳим Ҷалил ба тоҷикӣ тарҷума ва коркарди адабӣ кардааст. Дар мисоли тарҷумаи зарбулмасалҳо дар роман ҳам ин ҳолро мушоҳида карда будем. Аз ин рӯ, гуфта метавонем, ки адиб маҳорати хуби тарҷумонӣ ва шоирӣ дошта, асарҳои фолклори коргарони кони ангиштро дар тарҷумаи тоҷикӣ дар роман ҷой додааст.

Дар фолклори ангиштканон нақл мавқеи калон дорад. Аслан, аксарияти бобҳо ва лаҳзаҳои романи Шӯроб аз нақли ангиштканон ба вучуд омадааст. Нависанда аз забони Давлат баён кардааст, ки устодаш Буров нақлу ҳикояҳои зиёди хандаовар мегӯяд. Ҷамчун намуна нақле аз забони Боқибобо дар роман оварда шудааст:

«Як ангишткан ба ҳафтад расидагӣ будааст, аз Дарвоз гуфтани ҷое. Пеш вай дар заводҳои пахтаи Хучанд борбардор шуда кор мекардасту сонӣ аз он ҷо ба ин ҷо омада ба ангишткани даромадааст. Усто мегӯянд, ки одами меҳнатдӯст буд, ба ман нисбати устогӣ дошт. Номаш наход, аз ёдам баромад-а? Ҳа, ҳама ӯро Боқибобо мегуфтаанд. Як рӯз дар шахта чанаро кашолакунон бурда истода аз усто пурсидааст: «Кани Буров, ба ман гӯй, одам аз ҳамин кори лаънатӣ кай халос мешавад?». Ҳафтае як бор дар рӯзи дамгирӣ, - гуфтаанд устоям. «Не ту гапи маро нафаҳмидӣ, - гуфтааст Боқибобо. – Ман мегӯям, ки аз ин кори лаънатӣ одам кай халос мешавад?» Аз ин қору аз ин дунёи пурғам то намурӣ, халос намешавӣ, – гуфтаанд устою баъд пушаймон шудаанд. «Ин тавр бошад, мурдам» гуфтаасту мӯйсафед хомути чанаро аз гарданаш берун овардани шуда, натавониста ғалтидааст. – «Ҳой, ба ту чӣ шуд, Боқибобо, ба ман нигар»,

гуфта фарёд зананд, мӯйсафед дигар ҷавоб надодааст. Чароғро оварда нигоҳ кардаанд, ки дар ҳақиқат мурдааст... Ҳа, дар вақти мурда истодан Бобо гуфтааст: «Ними чонамро хӯчаини зовути пахта гирифта буд, ними дигарашро хӯчаинҳои ин ҷо мегиранд...» [17, 218].

Ин нақли пурандӯхест, ки баробари марг қарор доштани кори душвори ангиштканонро ифода кардааст. Чунин нақлҳои таъсирбахш дар роман ҷиҳати инъикоси вазъи коргарони кон оварда шуда, ҷанбаи воқеии асарро таҳким бахшидаанд.

Фолклори бачагонаи замони шӯравӣ дар бораи кони ангишти Шӯроб низ дар роман ба назар мерасад. Кӯдакони Шӯроб дар боғча дар баробари хори «Ленин-бобо», «Ман калон мешавам» таронаи хоси ҳамин маконро мехонданд, ки ин буд:

Ҳар рӯз зина-зина,

Меравам то хазина.

Сарвати он беҳисоб,

Номаи ангишти Шӯроб [20, 423].

Дар давраи нави шӯравӣ фолклори ангиштканони Шӯроб наздик ба шеърӣ адабӣ мегардад ва дар он акнун шикоят аз мушкилоти даврон нест, балки ишқу муҳаббату самимият ҷой дорад. Барои Хол-бобо шеърҳои ҷавони ошиқ ҳаловат мебахшад, ӯ ин манзараро бо кунҷи ҷашм мушоҳида мекунаду завқ мебарад.

Доир ба фолклори ангиштканон дар романи «Шӯроб» ба тарзи хулоса гуфтан лозим аст, ки дар муҳити Шӯроб фолклор бо забонҳои русӣ ва маҳаллӣ рушд мекард, зеро дар баробари мардуми тоҷик намояндагони миллати рус бештар бо қор машғул буданд. Раҳим Ҷалил фолклори русизабонро дар асар дар шакли тарҷумаи тоҷикӣ ворид кардааст. Ҳадафи нависанда гирдоварӣ ва наشري фолклори ангиштканон набуд, аз ин хотир, дар баробари намунаи нодири фолклори хоси ангиштканон, анвои фолклори дигар низ ба назар мерасад.

Мавқеи фолклори ангиштканон дар қисми якуми роман барҷаста буда, нависанда барои таъсирнокии суҳан, тасвири образҳо ва бадеият бахшидан ба асараш онро моҳирона истифода кардааст.

Фолклори қаландарон. То солҳои сиюми асри ХХ дар шаҳру деҳаҳои Осиёи Марказӣ гурӯҳҳои дарвешон – қаландаронро дидан мумкин буд. Ин қишри аҳолии пайравони равияҳои мухталифи тасаввуф буданд. Қаландарон бо хондани қиссаҳои ривоятҳои динӣ машғул буданд. Доир ба маъракаи қаландарон дар шаҳри Хучанд Раҳим Чалил дар «Маъвои дил» муфассал суҳан кардааст. Дар романи «Шӯроб» ҳам чунин маърака тасвир ёфтааст, ки аз лиҳози фолклоршиносӣ ва мардумшиносӣ аҳамият дорад. Боби 20-уми қисми якуми роман «Қаландарони кӯқандӣ» ном дорад, ки дар он фолклори ин тоифа муфассал ба қалам меояд. Суҳан дар бораи дар солҳои Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ ба мардикорӣ ҷалб кардани аҳолии маҳаллӣ меравад. Қаландарони мадҳхон ба шаҳрҳо рафта, мардумро барои ёри кардан ба оқпошшо тарғиб мекарданд. Дар роман сафари Арслонӣ ба Исфара тасвир гаштааст, ки дар бозор ӯ маъракаи қаландаронро бо чашмони худ дидааст. Нависанда таъкид кардааст, ки қаландарон ба забони ўзбекӣ суҳан мекарданд ва пеш аз мадҳхонӣ дуохонӣ карда, ба самоъ мерафтанд. Дуои онҳо моли фолклор буда, ба мардум нигаронида шуда аз тарафи гурӯҳи муайяни одамон иҷро мегардид.

Сардори қаландарон дасти худро боло бардошта, дуохонӣ мекунад, ки ин дуо ва ҳам хитоб аст: «Ҳой, мусулмонон, ҳой бандагони Худою умматони Мустафо!... Ҳар кас ба ин ҷо даст ба дуо бардорад, аз болоҳои осмонӣ ва офатҳои заминӣ дар амон бошад!» [17, 198].

Вақте ки сардори қаландарон ин дуоро мехонад, қаландарони дигар «Омин» гӯён фарёд заданд. Чун пиру ҷавон даст ба дуо бардоштанд, сардори қаландарон боз дуояшро идома медиҳад: «Дуо кунед, ки тахту бахти оқподшоҳи одил бардавом, ҷоҳу ҷалолашон афзун, дӯстонашон шоду душманонашон барбод шавад, омин!» [17, 198]. Саркардаи

қаландарон дар идома боз чунин дуо мекунад: «Поко, парвардигоро! ... Дар ин чанг ба сипоҳи одили мо зафарро ёр гардон! Омин!» [17, 198].

Дар ин дуоҳо дида метавонем, ки хитоб ва дуои қаландарон ба мардуми оддӣ чӣ гуна будааст. Дар маърақаҳо як кас дуохон ва дигарон омингӯӣ буда, нидои «ё ху, ё манху» хоси қаландарон аст, ки дар маърақаҳо ва ҳангоми самоъ истифода мекунанд.

Дар роман симои қаландарон ҳамчун симои манфӣ ва мададгорони истилогарони халқ тасвир ёфтаанд. Аммо ҳаминро ҳам қайд кардан лозим аст, ки фолклор ҳам дар байни табақаи золим ва ҳам дар байни мазлумон вучуд дошта, маҳсули эҷодии ҳарду гурӯҳ маҳсуб мешавад. Қаландарон барои ба халқ расонидани моҳияти сиёсати ҳукумати подшоҳии Русия шеърҳо эҷод мекарданд, ки дар онҳо мухотабонашон мардуми оддӣ буданд. Хусусияти фолклор новобаста ба пайрави кадом гурӯҳ будани эҷодкоронаш инъикоси воқеияти замон аст. Дар шеъри қаландарон, ки аз се банди алоҳидаи чормисрағӣ иборат асту ба забони ўзбекӣ мебошад, вазъи бо немисҳо чангидани оқпошшо, ҳолати чанг дар Маҷористон тасвир мегардад. Дар банди охирон чунин оварда шудааст:

*Келин эй аҳли Туркистон, келингиз ақчалар исор,
Садоқат кўрсатингиз то, ки меҳрингиз аён ўлсин.
Ҳукумат отаянглигедур раият анга чун фарзанд,
Ки ҳар фарзанд истар отаси доим амон ўлсин [17, 199].*

Тарҷумаи мисраъҳо ба забони тоҷикӣ:

*Биёед, эй аҳли Туркистон, биёед тангаҳо нисор кунед,
Садоқатро нишон диҳед, то ки меҳратон аён гардад.
Ҳукумат мисли падар асту раият ҳамчу фарзанд,
Ки ҳар фарзанд меҳоҳад, ки падараш доим амон бошад.*

Бешак, ин шеър муаллифи худро дорад ва тавассути қаландарон дар байни халқ паҳн мешавад. Муҳим он аст, ки қаландарон баъди аз тарафи

саркарда хонда шудани банди шеър, чун нақарот: «Ё оллоҳ, ё оллоҳ, Муҳаммад расулуллоҳ» гӯён фарёд мезаданд.

Тибки гуфтаҳои калонсолони Хучанд қаландарон ҳангоми гаштугузорашон дар кӯчаҳои шаҳр ин сатрро баланд-баланд мехондаанд: «*Дар хонаи қаландар шоҳу гадо баробар*», аммо ин шеър дар осори Раҳим Ҷалил ба назар намерасад. Бо вучуди ин гуфтан мумкин аст, ки дар ибтидои асри бист қаландарон ва ё худ мадххонон барои ҷалби мардум шеърхоро бо забони ўзбекӣ ҳам мехондаанд. Дар роман ишора гаштааст, ки қаландарон аз Қўқанд омадаанд ва табиист, ки онҳо пайравони равияи нақшбандӣ будаанд ва дуоҳояшон ҳам ба ин далолат мекунад, ки ба ҳақи Баҳоваддини балогардон садақа мепурсиданд.

Гарчанд ки дар тасвири фаъолияти қаландарон шеъри тоҷикӣ ба назар намерасад, лекин маълум мешавад, ки ин табақаи иҷтимоӣ дар байни мардум мегаштаанд ва то андозае барои тарғиби сиёсати ҳукуматдорон кӯшиш мекардаанд.

Фолклори минтақаҳои мухталифи Тоҷикистон дар романи «Шўроб».

Романи «Шўроб» аз саргузашти Давлатшоҳи наврас, ки дар Шугнони Бадахшон зиндагӣ мекард, оғоз гардида, бо бозгашти ҳамин шахс аз кони ангишти Қарагандаи Ҷумҳурии Қазоқистон ба охир мерасад, яъне як умри инсон дар он тасвир гаштааст. Фолклори Бадахшон мисли фолклори дигар минтақаҳои Тоҷикистон хусусияти ба худ хос дорад. Дар роман афсонаву ҳикоя, нақлу рубоӣ ва зарбулмасалу мақолҳо оварда шудаанд, ки ҳар кадоми онҳо барои кушодани ҳислату хусусияти персонажҳои асар истифода гаштаанд.

Табиист, ки баъзе зарбулмасалу мақол ва латифаҳо дар тамоми минтақаҳои Тоҷикистон роичанд, аммо дар ин ҷо онҳоро дар таъя ба романи «Шўроб» ва нутқи сокинони Бадахшон дида мебароем.

Масалан, Саломатшоҳ ҳангоми бори аввал бо Давлат вохўрдан чунин як мақолро муносиби ҳол ба забон меорад: «– Барои рафиқонат

хам худочӯёни дигар ёфт мешудагистанд... – Замини Худо аз одамони нек холӣ нест. Онҳо, умрашон дароз боқӣ бошад, ризқашонро чида хӯрда калон мешаванд» [17, 28].

Муллои деҳа вақте аз падари Давлат – Ҳақимшоҳ номи писарашро мепурсад, ба ҳайрат меояд ва таъна ҳам мезанад, ки камбағалбачае ҳам давлату ҳам шоҳ ном дорад ва суҳанаширо бо мақол ба поён мерасонад:

«– Дар ҳеч ҷои олам, ҳеч халқе шоҳро монанди мо, бадахшониҳо ба ин дараҷа хору зору безътибор накардааст. Шоҳ ҳам шоҳу гадо ҳам шоҳ! – писханд зад мактабдор. – Калимаи шоҳро, ки мисли номи азизу авлиёҳо муқаддас аст, аз қуллаи кӯҳҳо гирифтему ба зери чарию чуқуриҳо, аз авҷи моҳ гирифта ба қаъри ҷоҳ андохтем. «Аввал бубин ҷои худ, баъд бимон пойи худ» - мегӯянд. Мо бошем...» [17, 32].

Вақте пирамард Саломатшоҳ, Пётр ва Давлатро аз Бадахшон ба тарафи водии Фарғона гусел мекунад, ба Давлат болғаи бобояш сохта ва падараш таъмиркардаро ҳадя мекунад ва бо истифодаи мақол таъкид мекунад: «Бори мусофир дар кӯча наместонад, гуфтаанд», - дилдорӣ дод пирамард [17, 43]. Табиист, ки нависанда мақоли ба забони адабӣ наздикро дар ин ҷо истифода бурдааст, аммо варианти дигари ин мақол дар Бадахшон ҷой дорад: «*Ҳар ба мурдануш бошад, боруш да раҳ наместона*».

Табиист, ки дар офаридаҳои халқ зарбулмасалу мақолҳо вобаста ба муҳити зист ва табиат низ ҷой доранд. Баҳусус ағбаҳои тангу пайроҳаҳои касногузари Бадахшон, ки дар гузашта дар чор фасли сол ба худ хос инчиқӣ дошт, боиси пайдо шудани мақолҳо гаштаанд, ки намунаи онро дар нутқи пирамарди ҳамсафари Пётр ва Давлат диданамон мумкин аст:

« – Ту соддаӣ, бачем, – ҷавоб дод пирамард. – Ҳарчанд ба қавли худат, бисёр вақт дар диёри мо будаӣ, аммо боду ҳавои ин чоро хуб фаҳмида нагирифтаӣ. Бечиз нест, ки тут дар мушту пӯстин дар пушт гуфтаанд... Нисфи рӯз тобистону нисфаш зимистон ҳам мешавад. Дар вақти гули қамар, ях шикастем бо табар, гуфтаанд... [17, 53].

Дар Бадахшон ривояту афсонаҳо ҳам густариш доранд ва дар романи «Шӯроб» нависанда бо овардани чанде аз он афсонаҳо мақсадашро мефаҳмононад. Шароити душвори сангистон маҷбур мекунад, ки мардум ҳар порча заминро босамар кор фармоянд. Афсонаи гум шудани як порча замин дар роман оварда шудааст, ки он ҳам дар нутқи пирамарди раҳгузар ҷой дода шудааст:

«Будааст-набудааст як деҳқон будаасту се порча замин доштааст. Деҳқон ба як порча гандум, ба дигараш бокило, ба порчаи сеюм сабзию пиёз мекоштааст. Аввали баҳор – вақти шудгор деҳқон ба сари заминҳояш омадаасту ду бўлак замини санглохро бо каланд шудгор карда, барои нафасросткунӣ дароз кашида, ба ғанаб рафтааст. Як фурсат баъд бедор шуда, ба атрофаш нигоҳ кунад, ки порчаи замин худ аз худ нест. Вай аз ин воқеа ҳайрон шуда, гиребонашро дошта, «ё тавба» - гуён нишаста будааст, ки аз он ҷо муллои деҳа раҳгузар шуда пурсидааст:

- Ҳой деҳқони пошнопахн, чаро ин қадар ғамгин ҳастӣ, ки аз қавакат барфу борон меборад?

- Як бўлак заминам нохост гум шуд, тақсир, ҷавоб додааст деҳқон.

- Ин кори шайтони лаъин аст, - гуфтааст мулло дар дилаш хандида.

- Садқаи саратон шаваму балоятонро гирам, тақсир, бигӯй ҷӣ кунам, ки заминамро гашта диҳад?

- Нарзу ниёз диҳӣ, дуо мехонаму замини ғойбшудаатро ҳозир мекунам.

- Аз хоки поят гардам, сабр кун, давида рафта аз хона ба ту ягон чиз ёфта биёрам, – гуфта деҳқон чакмани ба тагаш паҳн кардашударо мебардорад, ки парчаи сеюми заминаш дар таҳти вай будааст...

Ин афсона ба таври мухтасар ва бо коркарди адабӣ ба романи «Шӯроб» роҳ ёфтааст. Дар шакли адабӣ бошад ҳам, он намунае аз афсонаҳои Бадахшон аст.

Дар роман ҳамчунин афсонаи Исфандамин ва Сикандар ба таври мухтасар оварда шудааст ва аввалу охири он маълум нест. Исфандамин,

бино бар шарҳи нависанда – Спитамен будааст [20, 151]. Дар роман танҳо қисмати савганд хӯрдани Исфандамин оварда шудааст, ки ба талаботи роман мувофиқ нақл шудааст.

Аслан, барои мардуми Бадахшон доштани шамшери аҷдодӣ ифтихори бузург ба шумор меравад. Исфандамин, ки афсонаи ўро Давлат аз модараш чандин маротиба шунида буд, пеш аз он ки шамшерро аз ғилоф берун кашад, савганд мехӯрад, ки танҳо бар зидди душман онро истифода мебарад. Ин порча ҳам ба коркарди адабӣ дучор гаштааст ва маълум мешавад, ки муаллиф бо матни пурраи афсона шинос буда, танҳо як пораи онро барои роман интихоб кардааст.

Фолклори Бадахшонро бидуни рубоию дубайтиҳо тасаввур кардан номумкин аст. Рубоихо ва дубайтиҳои ғарибӣ, ошиқона ва амсоли инҳо дар роман истифода гаштаанд. Аксари чунин дубайтиву рубоихо дар нутқи Давлат ҷой дода шуда, симои тоҷикписари куҳистонӣ ва Бадахшониро таҷассум кардаанд. Агар дар нутқи Холи воруҳӣ бештар зарбулмасалу мақол, ки хоси мардуми водии Фарғона аст, ба мушоҳида ояд, дар нутқи Давлати ҷавон рубоихо ва дубайтиҳо дар ҳолати маҳзунӣ ва ошиқӣ садо медиҳанд. Аммо аз ҷӣ бошад, ки Давлат Назаров хангоми калонсолияш дар роман аз хондани дубайтию рубоихо хеле дур гаштааст. Баъди вафоти падару модар Давлат ба кӯйи гадоӣ меафтад. Он бачае, ки ҳам «Давлат»-у ҳам «шоҳ» ном дошт, акнун дар ҳоли гадоӣ бисёр байту ғазалҳои ифодагари аҳволи ятимону ғарибони дар ба дарро ҷунон ҳазин мехонд, ки дили ҳар ғамзадаву аламдида об мешуд.

Дар ғарибӣ гашта-гашта ранги зард овардаам,

Ранги зардамо ба пеши аҳли дард овардаам.

Боз мепурсӣ: ҷӣ овардӣ ба ман аз роҳи дур,

Кафши бетаг, чандаи пурхоку гард овардаам [40, 24].

Фолклоршинос М. Неъматов дар бораи ин суруди халқӣ менависад: «Дар роман ба нусхаи нисбатан мукаммали суруди халқии «Ранги зард овардаам» вомахӯрем, ки ҷолиби диққат аст» [89, 28 - 29].

Аз ин гуфтаҳо боз як бори дигар собит мегардад, ки Раҳим Ҷалил дар омӯзиши фолклор, ҷамъоварӣ ва дар асарҳои худ истифода кардани онҳо кӯшиши зиёд кардааст. Агар порчаи дар роман ва дар ҳикояи «Аҳди бародарӣ» овардашударо якҷоя кунем, дурустии суханони М. Неъматов исбот мегардад. Перомуни истифодаи рубоии мазкур А. Сӯфиев ибрази назар карда навиштааст: «Дар асл ду мисраи охири рубоии мазкури халқӣ ба тарзи зайл шуҳрат дорад:

Ранги зардамро бубину аз хазонам ёд кун,

Бар сари қабрам нишину як даме фарёд кун.

Раҳим Ҷалил бо мақсади равшантар ифода намудани матлаб ва шарҳи амиқи ҳаёти вазнини Давлати бепарастор рубоии халқиро тағйир додааст» [113, 75].

Дар ин маврид андешаи мо чунин мебошад, ки нависанда эҳтимол, ба варианти дигари ин рубоӣ рӯ ба рӯ гашта, онро истифода кардааст. Дигар ин ки дар сурати тағйир ворид кардан ӯ як амали хоси фолклорро ба ҷой овардааст. Бинобар ин мо ҷонибдори андешаи А.Сӯфиев нестем.

Дар Бадахшон одатан, хангоми видоъ ва хайрухуш раванда «Дам ғанимат» ва гуселкунанда «Нафас муборак» мегӯянд, ки ин дар қисми якуми роман инъикос гаштааст [17, 54]. Айнан таманниёти дигар хангоми машғул шудан ба коре гуфта мешавад. Одами пешвозгиранда «Қуввати кор!» мегӯяд ва шахси омада «Ҳиммати ёр» гуфта ҷавоб мегардонад. Маҳз бо ҳамин анъанаи бадахшониҳо сатрҳои охири роман ба поён мерасад, ки он ҳам марбут ба Давлат Назарови шуғнонӣ мебошад [20, 464].

Ҳадафи нависанда аз таълифи романи «Шӯроб» таҳқиқи урфу одат ва ё фолклори Бадахшон набуд, аммо барои таъсирбахш кардани образҳо вай эҷодиёти даҳонакии халқи ин минтақаро омӯхта дар асараш ҷой додааст ва бо ин роҳ ҷанбаи ҳиссии тасвирро ба маротиб тақвият бахшидааст.

Фолклори водии Қаротегин бошад, дар симои ангишткани чабрдида ва маҷрӯҳ – Файзулло таҷассум гаштааст, ки ин марди ғариб дар кони Шӯроб бо думбраи худ рубоиёти ғарибиро мехонд. Шунавандагон аз шунидани рубоиҳои ӯ гоҳе маҳзун ва гоҳе мафтун мегаштанд.

«Вақти хуфтан ҳар се аз пеши ғори ангишткани қаротегинӣ мегузаштанд, ки садои думбра ва овози ҳазини ӯ аранг-аранг ба гӯш мерасид:

Касе намонд дар олам, к-аз ӯ нахӯрдам чӯб,

Раҳе намонд, ки миҷғони ман нашуд чӯроб.

Дар ин замона чу мо ҳеч кас нашуд саркӯб,

Ба чаими ақл нигар бар ҷаҳони пурошӯб» [17, 171].

Зиндагии Файзуллои қаротегинӣ ҳам як намунаи зиндагии мардуми маҳаллӣ буд ва ӯ дарди худро бо сурудхонӣ ва думбранавозияш берун мекард.

Фолклори лӯлиён. Дар қисматҳои якум ва дуҷуми роман симои ҷӯғиҳо тасвир нагаштааст, аммо тадриҷан дар қисми сеюм ҷӯғизан пайдо мешавад. Нависанда онҳоро лӯлӣ навиштааст, ки мантиқан дуруст аст ва ҳамин калимаро дар яке аз ғазалҳои Шерозӣ (фигон к-ин лӯлиёни шӯхи ширинкори шахрошӯб...) истифода кардааст.

Ҳасан мехоҳад, ки бо ҳиллаву фитна лӯлизанро дар бозори Исфара ба доми худ фарорад, ба ӯ пул пешниҳод мекунад, то ин ки шабе дар канораш бошад. Дар роман бо овардани як мақоли лӯлиён дар нутқи як зан симо ва хусусияти ин мардум, ки ба шавҳаронашон содиқанд, нишон дода мешавад. Лӯлизан дар мусоҳиба бо Ҳусейн, ки ӯро ба мулоқоти маҳрамона даъват мекунад, дар васфи шавҳари худ мегӯяд: «Қўтур буду чўтур буду шавҳарам буд, лангам буду гунгам буду дилбарам буд [20, 330].

Ин мақол дар байни лӯлиёни тоҷикзабон паҳн шудааст ва тавассути он нависанда нишон додан мехоҳад, ки дар фолклори лӯлиён низ мақолу

зарбулмасалҳои дилнишин чой доранд. Бурди нависанда ҳам дар ҳамин аст, ки онро ёфта тавонистааст.

Дар идомаи ин суҳбат лӯлизан боз як зарбулмасалро дар мавридаш истифода мебарад, ки ба доираи фолклори лӯлиён шомил аст:

«- Хобатро ба об гӯй, чавони хушрӯй! Ба оҳу одами пиёда расонида наметавонад. Ту бечора мебинам, ки луҳкабой надорӣ» [20, 330].

Дар ин ҷо «*Ба оҳу одами пиёда расонида наметавонад*» зарбулмасали тоҷикӣ аст, ки он дар доираи лӯлиён мавриди истифода қарор мегирад. Гуфтан ҷоиз аст, ки ҳарчанд хеле кам аст, вале фолклоре, ки мавриди гардиши фаъл байни лӯлиён буд, ворида асар шуда, дар бозгӯи муносибати мардум ба лӯлиён, инъикоси тафаккуру андешаи лӯлиён ва муносибатҳои оилавии онҳо нақши мунир дорад.

Фолклори қирғиз дар роман. Доир ба зарбулмасалу мақолҳо зикр кардем, ки мақолу зарбулмасалҳои қирғизӣ бо тарҷумаи тоҷикияшон оварда шудаанд, аммо дар роман тавсирҳои фаровоне ҳастанд, ки фолклори қирғизҳоро инъикос мекунанд. Масалан, тӯйи арӯсии Даря ва Арслоналӣ тасвир гаштааст, ки дар он ба модари домод «эҷаи азиз» гуён мурочиат мекардаанд. Одати аз тарафи домод як нафар зан пандномаҳои карданаш хеле хуб тасвир ёфтааст. Хоҳари Арслоналӣ – Ойқиз ҳангоми пешвози арӯс – Даря бо забони қирғизӣ мехонад:

Келин-келин келингиз,

Кӯрдумдегин берингиз.

Ала-қула демингиз

Яғлон айтиб қўймангиз [20, 182].

Нависанда дар ҳошия тарҷумаи ин шеъри қирғизиро чунин овардааст:

«Арӯс-арӯс биёед,

Рӯбиниҳои биёред.

Ин тавр он тавр нагӯед,

Дурӯғ гуфта намонед» [20, 184].

Нависанда суруди қирғизиро пурра дар роман наоварда, танҳо бо хамин порча иктифо кардааст. Маълум мешавад, ки дар фолклори халқи қирғиз низ ба мисли халқи тоҷик сурудҳои тӯйӣ ҷойгоҳи хоса доранд ва дар маросимҳо ба қор мераванд. Нависанда дар баробари тасвири рӯзгори ҷаҳолияти якҷанд нафар қирғизҳо, ба осори шиғоҳӣ ва расму оинҳои миллии онҳо таваҷҷуҳ намуда, лаҳзаҳои аҷибӣ ҳаёти онҳоро ба тасвир гирифтааст.

Дар роман ишораҳо ба афсонаи қирғизӣ ҳам ҷой дорад, ки мутобиқи мухтавои он парҳо дар кӯле оббозӣ мекарданд ва ҷавоне куртаи як париро гирифта ба ӯ ошиқ гашта буд. Ин афсонаи қирғизиро Арслонӣ бисёр ёд мекард ва бо зиндагии худ муқоиса қарор меод. Ҳарчанд афсона пурра оварда нашудааст, вале унсурҳои муҳими он дар тасвирсозиву инъикоси андешаҳои қаҳрамон ба қор рафтаанд.

Жанрҳои ҳамосии фолклорӣ дар романи «Шӯроб». Аз жанрҳои ҳамосӣ дар роман латифа, нақлу ривоят ва афсона дар асар ба қор рафтааст. Дар оғози қисми дуюми роман латифае дар бораи қарзгирии Афандӣ оварда шудааст. Мазмуни латифа чунин аст, ки Афандӣ аз қасе қарз гирифта будааст ва барои баргардонидани қарз имкон надоштааст. Барои дур шудан аз хиҷолат ва надидани қарзҳои ӯ ҳар саҳарӣ барвақт ва бегаҳӣ бевақт ба хонааш баргашта меомадааст. Боре занаш гила мекунад, ки қарзҳои ҳама суҳанони нораворо ба ӯ мегуяд. Афандӣ ба занаш чӣ гуфтадро ёд медиҳад, ки ҳам занаш ва ҳам худаш аз қарзҳои халос мешавад. Мисли ҳарвақта қарзҳои омада, Афандиро меурсад:

« – Афандӣ нестанд, ба бозор рафтанд, - ҷавоб медиҳад аз ҳавли зан.

– Ба бозор барои чӣ рафт?

– Тухми хор харида меоянд.

– Тухми хор? Тухми хорро чӣ мекардааст? – тааҷҷуб намуда, меурсад қарзҳои.

– Бурда ба дашт мекоштаанд, - мегуяд зан, худро аз ханда базӯр дошта. – Агар Худо борон диҳаду хорҳои баромада қалон шаванд, агар аз

байни онҳо бузу гӯсфандҳо гузаранду пашмашон агар ба хор дармонад, онҳоро ғундошта, ришта тофта, шолчаҳо бофта ба бозор мебурдаанд. Агар Худо як харидори чазбманд расонад, фурӯхта пулашро ба карзашон дода халос мешудаанд» [20, 7].

Табиист, ки дар роман латифа дар нутқи персонажҳо садо медиҳад ва бо обуранги нависанда оро меёбад.

Латифаи дигар, ки дар роман мавриди истифода қарор гирифтааст, доир ба аспдуздии лӯлӣ будааст. Мухтасари мазмунаш чунин аст, ки лӯлие бо аспи дӯздӣ ба даст афтадааст. Ёро ба пеши қозӣ мебаранд. Дар ҷавоб ба саволи қозӣ, ки чӣ тавр асп ба дасташ фаромад, ҷавоби лӯлӣ чунин будааст:

«Ман мерафтам. Сари роҳро гирифта як асп хоб карда буд, тақсир. Аз қафояш гузарам гӯям, баногаҳ лагад назанад гуфта тарсидам. Аз тарафи сараш гузарам гӯям, аз газиданаш хавф бурдам. Охир аз рӯятон гардам, эшони қозӣ, худатон ба ҷои ман мебудед, чӣ кор мекардед? Албатта, аз болояш хез карда мегузаштед. Ҳамту не? Аз болояш хез карда мегузаштам, ки зормонда рамида аз ҷояш хесту мани бечораро гирифта гурехт. Аз тарси ҷон, тақсир, ба гарданаш часпида гирифтаам, ки наафтам. Як вақт ба ақиб нигоҳ карда бинам, ки аспакиҳо тохта меоянд. Хурсанд шудам. Гумон кардам, ки аспро дошта мани бечораро халос мекунад, тақсир. Аммо инҳо маро кашон-кашон ин ҷо оварданд» [20, 71].

Нависанда латифаро дар тасвири ҳаёти мардуми азияткашида, дар мазаммати қозӣ ва амсоли инҳо моҳирона истифода кардааст. Қорӣ дар вагон саворбуда ин латифаро нисбати қозӣ таҳқир меҳисобад, нафари дигар бошад, муҳокима мекунад, ки агар нисфи эзорро лӯлӣ ба қозӣ медод «*дами табарро пахта мегурифт*». Бо як латифа масъалаҳои иҷтимоии ҷомеа мавриди баррасӣ қарор мегиранд.

Дар романи «Шӯроб» афсона низ ба кор рафтааст, аммо аксар вақт мазмуни пуррашон нақл нашуда, муаллиф танҳо бо ишораҳо иктифо

мекунад. Чунин намунаро дар мисоли афсонаи Искандар ва Исфандамин хини баррасии фолклори Бадахшон дида баромада будем. Мазмуни мухтасари афсонаҳо хини рӯчуъ ба фолклори миллатҳои дигар ҳам ба мушоҳида меояд.

Нависанда дар инъикоси вазъи носолими зиндагии мардуми дехот гоҳе ба ҳикояҳои мардумӣ ҳам муроҷиат мекунад. Дар қисми якуми роман Хол аз ҳоли марде нақл мекунад, ки хеле камбағалона умр ба сар мебардаст: «Дар Ворух як ҳамсоияи камбағал доштем... одами аёлманд буд. Як рӯз аз кор гашта меояд, ки занаш гиря карда нишастааст. Сабабашро пурсед, бачаҳои гушна будаанду барои хӯрок ҳеҷ чиз набудааст. Чӣ кунад, ҳаёл карда нишастаасту коғазу қалам гирифта ба ҳамсоияш навиштааст:

Бачагонам аз гуруснагӣ ҳар шаб ба вақти ош,

Мошу биринҷ гуфта ришамро кунанд талош.

Риши маро зи панҷаи онҳо халос кун,

Яъне карам намой каме ту биринҷу мош.

Ҳамсоия ин байтро хонда хандидаасту ҳимматаш чӯш зада як сатил мошу биринҷ фиристодааст» [17, 235 – 236].

Ин нақли воқеӣ аст, ки аз сухани Холи ворухӣ гуфта шудааст, аммо шеър моли шоир Гулханӣ мебошад.

Дар ҳикояти дигари халқӣ, ки онро ҳам Холи ворухӣ нақл кардааст, меҳри падару модар ситоиш гаштааст. Ҳикояи мазкур чунин аст: «Як бой, як камбағалро қарорӣ карда гирифтаасту ҳуди ҳамон рӯз ду нони гарми чаззадор дода фармудааст, ки ба мактаб бурда ба писарам деҳ. Ман, хӯчаин, ҳоло писаратонро надидааму намешиносам, гуфтааст қарорӣ... – Рав ба мактаб даромада, аз як сар нигоҳ кун, кадом бача, ки хушрӯй бошад, нонро ба ҳамон дода омадан гир, гуфтааст бой. Қарорӣ нонро гирифта, ба мактаб рафтаасту аз ҳама пеш чашмаш ба писари ҳудаш афтадааст, ки тифоқо дар ҳамон мактаб мехондааст. Вай ба назараш аз ҳама бачаҳо хушрӯйтар намудаасту нонро ба вай дода

омадан гирифтааст. Бойбача аз мактаб, лабҳояш аз гуруснагӣ парсинг баста омадасту аз дари кӯча додгӯён даромадааст, ки нони гарм нафиристодед. Бой қарориро ҷеғ зада пурсидааст, ки нонро ба кӣ додӣ? Ба мактаб дароям, аз ҳама хушрӯйтар ба назарам писарам намуд, нонро ба ҳамон дода омадан гирифтам. Чунки худи шумо ҳамин хел гуфта будед, гуфтааст қарорӣ. Бой дар қаҳр шуда гуфтааст, ки канӣ офтоби тобонатро ин ҷо биёр, бинам! Қарорӣ писарашро овардааст, ки як бачаи бенуракак. Бой хандида-хандида гуфтааст, ки «Наход ҳамин аз писари ман хушрӯй бошад?». Қарорӣ дар ҷавоб гуфтааст:

Ҳарчанд ки тифл зишт бошад,

Дар пеши падар бихишт бошад [17, 245].

Дар қисмати сеюми роман, ки воқеаҳои баъди солҳои панҷоҳуми асри бист тасвир гаштааст, низ ҳикояти халқӣ мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар роман он корро қаҳрамони манфӣ Хусен иҷро кардааст ва табиист, ки манбаи он ҳикояи халқӣ аст. Хусен барои ифторкунон се муллоро даъват мекунад ва худаш баъди лаҳзае назди онҳо маст меояд. Аз эроди гуноҳ будани ин кораш ба қаҳр омада, ду шиша арақро ба се коса мерезад ва бо таҳдиди корд мачбуран онро ба қорихо менӯшонад. Сахарӣ бошад, ҳарсе қориро аз милисахона меёбанд [20, 313].

Аз ривоятҳои динӣ бошад, саргузашти Одам (а), Нӯх, Хизр ба таври ишораи кӯтоҳ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Романи «Шӯроб» воқеан дар истифодаи маводи фолклор яке аз шоҳкориҳои нависанда аст. Дар он перомуни масъалаҳои марбут ба этнография ва урфу одатҳои мардумӣ низ ишораҳо ҷой доранд, ки дар баробари моҳияти бадеӣ аҳамияти илмӣ-этнографӣ ҳам доранд. Масалан, дар роман доир ба қоидаҳои гӯштингирӣ дар Хучанд, ширинакбозии деҳқонон [20, 76 - 77], нони аскарӣ [20, 126], омодакунии ҷиҳоз баъди тавлиди фарзанд [20, 177], кӯрпағелон [20, 228] батафсил шарҳ ёфтаанд, ки метавонанд барои таҳқиқоти этнографӣ ва ё этнокултурологӣ ҳамчун сарчашма хидмат кунанд.

Ҳамин тариқ, азбаски романи «Шӯроб» ҳам аз ҷиҳати ҳаҷм ва ҳам аз ҷиҳати инъикоси воқеаҳо, гуногунии персонажҳо, марҳилаҳои таърихӣ, мавзеву маконҳо пурвусъат аст, вуфури аносири муҳимми фолклорӣ дар он ба мушоҳида меояд. Персонажҳои асар натавонанд намоёндагонии мардуми тоҷик, балки русу ўзбеку қирғиз низ мебошанд, ки намунаҳои фолклор ва бархе аз расму оинҳои онҳо низ вориди роман гардидаанд. Раҳим Ҷалил бархе аз анҳои фолклориро на ба забони тоҷикӣ, балки ба забонҳои дигар оварда, барои фаҳмиши хонанда онҳоро тарҷума намудааст. Ҳарчанд бархе аз анҳои фолклорӣ пурра инъикос нашуда, ба ягон аносири онҳо ишора шудааст, вале аз қаринаи матн ҳадафи муаллиф ва мазмуни онро хуб дарк кардан мумкин аст. Як ҷанбаи хеле муҳимму ҷолиби тарзи истифодаи анҳои фолклорӣ дар он зоҳир мешавад, ки нависанда тавонистааст, аксари анҳои ғиноӣ ва ҳамосии фолклориро вориди асар намуда, баъзе рӯйдод ва саргузаштҳои қаҳрамонро ба онҳо пайванд намояд ва дар ин замина тавачҷуҳи моро ба ин офаридаи миллӣ ҷалб намояд.

Хулосаҳои боби III

1. Дар романи «Одамони ҷовид», ки яке аз бузургтарин асарҳои Раҳим Ҷалил аст, қорбурди фаровони зарбулмасалу мақол, устураву афсонаҳо, нақлу ривоятҳои мардумӣ, санъатҳои бадеии маъмул дар адабиёти шифоҳӣ ба назар мерасад. Тафаккури эҷодии муаллиф, маҳорати нигорандагӣ, донишҳои фарҳанги гуфторӣ ва шавқу завқи беандозааш ба забони халқ имкон фароҳам овардаанд, ки фарҳанги мардумӣ, баҳусус, эҷодиёти шифоҳии халқ дар асар мавқеи устувор пайдо кунад ва барои ифодаи фикру андеша, инъикоси вазъият ва таъмини халқияту ҳаззобии асар мусоидат кунад.

2. Дар матни роман бештар корбасти анвои хурди фолклорӣ, зарбулмасал ва мақолҳо мушоҳида карда шуданд, ки онҳоро аз рӯи баромадашон ба зарбулмасалу мақолҳои халқӣ ва адабӣ чудо кардан мумкин аст. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки марҳила ба марҳила истифодаи зарбулмасалу мақолҳо дар қисматҳои романи нависанда густариш ёфта, дар такмили услуби нависанда таъсир расонидаанд.

3. Дар романи «Одамони ҷовид» ёздаҳ адад дуо ба кор рафтааст, ки аз як тараф, барои ифодаи симои қаҳрамон ва таъмини халқияти асар мусоидат намояд, аз ҷониби дигар, маҳорати нависандаро дар истифодаи ин жанри фолклор нишон медиҳад.

4. Истифодаи ашӯла, рубоиву дубайтӣ, ривоятҳо (махсусан дар бораи об), аскияҳо ва лақабҳо аз мавҷудияти хазинаи ғании анвои фолклор дар миёни халқ ва корбурди моҳиронаи Раҳим Ҷалил дар осори бадеӣ дарак медиҳад. Онҳо ҷиҳати қувват гирифтани ҷанбаи таҳлилии асарҳо, равону муассирии забони персонажҳо ва амиқбурди тадқиқи бадеӣ, рушан шудани шахсияти қаҳрамонон имкониятҳои муҳим фароҳам меоранд.

5. Дар романи «Шӯроб» нависанда ғолибан жанрҳои хурди фолклорӣ – зарбулмасалу мақол, латифа, афсонаву ривоятҳои халқӣ, фолклори замони шӯравӣ ва фолклори ангиштканонро зиёд истифода бурда, ҷиҳати қувват гирифтани ҷанбаи таҳлилии фаъолияти ин табақаи заҳматкаш ва амиқ бурдани тадқиқи бадеӣ кӯшиш ба харҷ додааст.

6. Маълум мешавад, ки Раҳим Ҷалил дар қисми аввали роман 50, дар қисми дувум 63, дар қисми савум 124 адад зарбулмасалу мақолро истифода бурдааст, ки аз назари мазмун бархе хусусияти интиқодиву ҳаҷвӣ, бархи дигар мазмуни панду андарзӣ доранд. Нависанда зарбулмасалу мақолҳои на танҳо халқӣ тоҷик, балки халқҳои дигарро дар муқоиса бо зарбулмасалу мақолҳои маҳаллӣ ба кор бурда, аз як тараф, дониши фаровони худро нишон додааст, аз ҷониби дигар, ба қаробати эҷодиёти даҳонии халқҳо ишора кардааст.

7. Фолклори гурӯҳи иҷтимоӣ намоишгари аҳволи намояндагони ягон соҳаи касбу ҳунар аст. Дар романи «Шӯроб» фолклори ангиштканони кони «Шӯроб» ба қалам омадааст, ки тавассути он маданияти хоси ангиштканон, шароити тангу вазнини онҳо таҷассум ёфтааст.

8. Дар романи «Шӯроб» қаландарон низ бо фолклори хоси худ инъикос ёфтаанд. Тарзи дуохонӣ, мадҳу саногӯӣ ва ба самоъ рафтани онҳо дар дарки фалсафии сарнавишти ин тоифа, амикрафти тадқиқи бадеии маънавию ахлоқии онҳо таъсир хоҳад кард.

9. Дар романи «Шӯроб» фолклори минтақаҳои мухталифи Тоҷикистон – сокинони Бадахшон, фолклори водии Қаротегин ва фолклори мардуми маҳаллӣ – Исфараву Хучанд, Хистеварзу Конибодом ба қор рафтаанд. Дар баробари ин истифодаи фолклори лӯлиён ва қирғизҳо барои мукамал инъикос кардани муҳити зист, муносибату муошират, урфу одатҳои ба ҳам наздик ва баръакс, мутафовити онҳо замина фароҳам овардаанд.

ХУЛОСАҲО

Омӯзиши осори Раҳим Ҷалил, таҳлилу баррасии масъалаҳо ва вазифаҳои пажӯҳиш моро ба чунин хулосаҳо расониданд:

1. Раҳим Ҷалил ҳамчун нависанда дар солҳои 30-юми асри XX ва хусусан, баъди Анҷумани умумииттифоқии нависандагони Иттифоқи Шӯравӣ бештар рӯй ба осори ғаноманди халқии мардуми тоҷик овард. Ӯ дар ҷамъовариву нашри маводи фолклорӣ дар матбуоти даврӣ ва маҷмуаҳои таҳассусӣ қомеъ гардид. Дар баробари ин нависанда дар дафтари махсус, зарбулмасалу мақолҳои навишта, онҳоро дар таълифи асарҳои истифода мебард. [5М]

2. Марҳилаи аввали эҷодиёти Раҳим Ҷалил бо таълифи шеър оғоз гашта, дар онҳо зарбулмасал, мақол, нақлҳои халқӣ мавриди истифода қарор гирифтанд ва ҷанбаи иҷтимоиву ахлоқии асарҳоро қавӣ гардониданд. Яке аз хусусиятҳои ашъори Раҳим Ҷалил инъикоси фолклори колхозчиён мебошад, ки мутобиқ ба талаботи вақт сурат гирифтааст. Пайдоиши ин нави фолклор ба сиёсати замони нав вобаста буда, аз рӯйи мазмуну мундариҷа низ аз дигар марҳилаҳои эҷодӣ тафовут дорад, вале новобаста ба ин дар ягон давраи замон аз аҳамият ҳолӣ нахоҳад буд. Дар достони «Ленинобод», ки бо ҳаммуаллифии М.Аминзода эҷод шудааст, таъсири фолклори шаҳри Хучанд ва навоҳии наздики он намоён аст. Бо вуҷуди он ки ин асар дар адабиёт чандон таваҷҷуҳ наёфт, аммо дар инъикоси таваҷҷури миллии мардуми тоҷик, бахусус, эҷодиёти шифоҳии вай арзишманд аст. Ҳарчанд шеър тасвири муфассали шароити зисту маишатро пурра фарогир буда наметавонад, вале аз он дараҷаи таваҷҷури мардум, орзуву оғоз, дарду ғам ва муҳимтарин масоили замони мушоҳида қардан мумкин аст. Гузашта аз ин, зарбулмасалу мақолҳо ҳамчун оғозҳои бадеӣ ҷанбаи панду андарзии бархе аз шеърҳои таҳким бахшида, аҳамияти тарбиявӣ пайдо кардаанд. [5М]

3. Яке аз тамоюлотии асосии инкишофи ҳикояи замони шӯравӣ он аст, ки таҳлили амиқи психологӣ ва маънавии қаҳрамон тавассути рӯйдодҳои муҳимми сиёсӣ ва иҷтимоӣ сурат гирифта, дар ин замина истифодаи фолклор муҳим арзёбӣ мешавад. Дар ҳикояҳои солҳои сиёсӣ нависанда зарбулмасалу мақол бештар бо мақсади муқоисаи замони кӯҳна ва нав корбурд дошта, асосан зимни муқоламаву мунозира ва тасвири ҳаёти ботинии қаҳрамонон падида омадааст. [6М]
4. Дар ҳикояҳои ҳаҷвӣ нависанда зарбулмасалу мақол барои фардӣ қонунидани забони персонажҳо ба кор рафтаанд. Дар баробари ин дар қолаби ҳикояҳои ҳаҷвӣ Раҳим Ҷалил тавонистааст, ки нақлу ривоятҳои ҷолибро доир ба мазорҳо ва маконҳои муқаддас дар батни матнҳои бадеӣ ҷой диҳад. Яке аз сабабҳои бақоргирии ривоятҳо дар асарҳо аз таъсири ҳуҷумҳои идеологии шӯравӣ ҳифз кардани онҳо буд. [4М]
5. Қиссаи воқеии «Маъвои дил» на танҳо аз лиҳози истифодаи жанрҳои фолклории тарона, зарбулмасалу мақол, латифа, афсона, балки бо инъикоси мероси фарҳанги ғайримодии Хуҷанд низ аз намунаҳои беҳтарин аст. Фолклор ҷузъи фарҳанги ғайримодӣ аст ва барои омӯзиши муқаммали фолклори Хуҷанд асари номбурда сарчашмаи арзишманд аст. Дар «Маъвои дил» фарҳанги ҳунармандони Хуҷанди бостон, баҳусус, бофандагон ва пойафзолдӯзон ба таври густурда инъикос гашта, моҳияти аслии бисёр масъалаҳои ҳунари эшон муайян шудааст. [2М]
6. Осори Раҳим Ҷалил бештар ифодагари мушоҳидаҳои ҳаётии ҳуди ӯ буда, дар романҳои «Одамони ҷовид» ва «Шӯроб» тасвири пурвусъати муҳимтарин давраҳои таърихи халқи тоҷик сурат гирифтаанд. Моҳияти аслии масъалаҳои маънавият ва ахлоқи иҷтимоӣ дар шароити душвори баъдиинқилобӣ тезу тунд ошкор мешуд ва фолклор барои бурротару равшантар падида овардани мазмуни ҳаёти инсоният ва баррасии масоили умумиинсонӣ, баҳусус инсондӯстӣ таъсири хуб расонид. [3М]

7. Тафаккури бадеии нависанда имкон фароҳам овард, ки дар романҳои «Одамони ҷовид» ва «Шӯроб» воқеият, таҳайюл ва фолклор дар пайванди беҳалал таҷассум ёбанд. Дар ин романҳо баробари маъмултарин жанрҳои фолклорӣ аз қабилӣ зарбулмасал, мақол, дубайтӣ, рубоӣ, тарона, афсона, ривоят ва ғайра, инчунин дуоҳо низ фаровон истифода гаштаанд, ки вежагиҳои тамоми дуоҳои тоҷикиро ифода карда метавонанд. Дар романи «Шӯроб» бештар фолклори миллатҳои гуногуни шуравӣ, ки дар қони ангишт фаъолият мебарданд, инъикос ёфтааст. Истифодаи ҳадафмандонаи анвои фолклорӣ самти инкишофи ғоявию бадеии асарҳоро муайян карда, ҷиҳати таҳкими услуби адиб хидмат мекунад. Гузашта аз ин, рӯҷу ба анвои фолклорӣ маҳорати образофарии нависандаро ташаккул дода, дар бозофаринии типҳои мукаммали бадеӣ мусоидат мекунад. Ё тавассути қорбурди аносири фолклорӣ муколамаҳои персонажҳоро нишонрас намуда, хислатҳои онҳоро равшантару возеҳтар падида меорад. [3 М]

8. Дуоҳо ва шугунҳо, ки то замони истиқлол мавриди паҷуҳиши илмӣ қарор нагирифта буданд, манбаи хеле арзишманди адабиёти гуфторӣ мебошанд. Дуоҳои кӯтоҳ маъмулан аз забони персонажҳои мусбат ва дуоҳои дароз ғолибан мансуб ба персонажҳои манфӣ ва рӯҳониёну мутаасибон мебошанд. Баррасии дуо дар роман, вазъу ҳолати гуфта шудани он, навъҳои он, истифодаи сачъ ва ибораҳои туфайлӣ дар дуоҳо, дуои бад ва нафрин мавқеи ин жанри фолклорӣ ва хусусиятҳои онро ба зухур меорад. [3 М]

9. Истифодаи лаҳҷаву шеваҳои маҳаллӣ, ки дар асарҳои нависанда дида мешаванд, ба донандаи ҳубу асили фолклори тоҷик будани ӯ ишорат мекунанд. Имтизочи услуби адабӣ бо услуби халқӣ-гуфтугӯӣ забони асарҳои нависандаро рангину мунаққаш ва ширадор гардониданд ва, билохир, дар ташаккули тафаккури бадеӣ ва услуби ҳоси эҷодии нависанда нақши калидӣ бозидаанд. Раҳим Ҷалил ба маъноии томи сухан нависандаи халқӣ буд ва бо эҷодиёти халқнасосу

пурмоџи хеш дар ташаккул ва инкишофи насри реалистии адабиџи навини тоҷик саҳми барозанда гузошт. [6 М]

10. Истифодаи фаровони жанрҳои ҳамосии фолклорӣ – латифа, нақлу ривоят, афсонаҳо ва анвои зиџди дигар аз назари корбурди фолклор воқеан ҳам қобили тавачҷуҳ мебошад. Тасвири урфу одатҳои мардумӣ (гӯштингирӣ, ширинақбозӣ, нони аскарӣ, оши омехта, кӯрпағелон ва ғайра) на танҳо моҳияти бадеӣ дорад, балки барои таҳқиқоти этнографӣ ва этнокултурогӣ низ метавонад ба сифати сарчашма хидмат кунад. [8 М]

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Натиҷаҳои ба даст омада аз таҳқиқотро метавон дар оянда барои анҷоми силсилаи корҳои назариву амалии адабпажӯҳӣ ва фолклоршиносӣ мавриди истифода қарор дод, ки тавсияҳои зерин аз ҷумлаи онҳоянд:

1. Дар заминаи таҳқиқот муайян гардид, ки дар рисола дар баробари таҳқиқу баррасии осори Раҳим Ҷалил, матолиби назариявӣ перомунӣ таъсири фолклор ба адабиџи бадеӣ, ба тафаккури эҷодии нависанда ва услуби ниғориши ӯ рӯӣи кор омадааст.

2. Маводи мазкур имкон дорад дар таълифи мақолаҳо, асарҳои монографӣ ва илмӣ перомунӣ поэтикаи осори нависанда ва халқияти осори ӯ истифода гардад.

3. Маводи таҳқиқоти илмиро дар таҳияи китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимии таҳассусӣ доир ба фолклоршиносии тоҷик, адабиџтшиносӣ мавриди истифода қарор додан мумкин аст.

4. Маводи рисолаи диссертатсиониро барои навиштани корҳои курсӣ ва рисолаҳои хатми донишҷӯџи ни рӯштаи филология ва фолклоршиносӣ, навиштани рисолаҳои магистрӣ ва номзадӣ аз рӯи

ихтисосҳои филологияи тоҷик, фолклоршиносӣ ва амсоли ин ба кор бурдан мумкин аст.

5. Ҳамчунин аз муҳтавои рисола метавонанд, ки мардумшиносон, фарҳангшиносон истифода баранд. Маводи рисола барои омӯзандагони фарҳанги мардумӣ низ муфид аст.

6. Дар асоси замимаҳои рисолаи мазкур дар оянда фарҳанги зарбулмасалу мақол дар осори Раҳим Ҷалилро тартиб додан мумкин аст.

РҶҲАТИ АДАБИЁТ

I. САРЧАШМА

1. Ашӯлаҳои мардумии Хучанд / Мураттибон Мардон Неъматзода, Шаҳноз Неъматзода. – Хучанд: Ношир, 2012. – 344 с.
2. Баёзи фольклори тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 288 с.
3. Гуларӯсақ (сурӯҳи тӯёнаи тоҷикӣ) / Тартибдиҳанда Ф.Зехнӣ. – Душанбе: Дониш, 1986. – 180 с.
4. Нақли сокини 68 солаи ҷамоати Ёваи ноҳияи Бобочон Гафуров, Раҳимов Усмонбой. Санаи сабт: 15.03.2021.
5. Нақли сокини 74 солаи шаҳри Хучанд Ҳақимбой Абдуғаниев. Санаи сабт: 20.12. 2021.
6. Намунаи фольклори диёри Рӯдакӣ / Тартибдиҳандагон Р.Амонов, М.Шукуров. – Сталинобод, 1958. – 227 с.
7. Рубоӣёт ва сурӯҳи халқии Бадахшон / Ҷамъкунанда ва тартибдиҳанда Н.Шакармуҳаммадов. – Душанбе: Ирфон, 1963. – 119 с.
8. Сумане аз ҳар ҷамане. / Тартибдиҳандагон А. Назарова, Р.Ширинова. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 380 с.
9. Фахрӣ, Рӯмонӣ. Маҷмӯаи шеърҳо / Фахрии Рӯмонӣ. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 45 с.
10. Фольклори водии Қаротегин / Гирдоваранда ва муаллифи сарсухан Г.Сафиева. – Душанбе: Маориф, 1986. – 192 с.
11. Фольклори тоҷик / Тартибдиҳандагон М.Турсунзода ва А.Н. Болдырев. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1954. – 511 с.
12. Фольклори тоҷик. / Тартибдиҳандагон М.Турсунзода ва А. Дехотӣ. – Сталинобод, 1954. – 224 с.
13. Фонди 6, номи 1, воҳиди маҳфуз 167. Бойгонии Институти забон ва адабиёти ба номи А.Рӯдакӣ.

14. Фонди 6, номи 1, воҳиди маҳфуз 171. Бойгонии Институти забон ва адабиёти ба номи А.Рӯдакӣ.
15. Ҳазору як рубоӣ / Мураттиб ва муаллифи дебоҷа А. Сӯфизода. – Душанбе: Адиб, 2013. – 152 с.
16. Ҷалил, Раҳим, Содик, Ҳочӣ. Ҳикояҳо / Раҳим Ҷалил. – Хучанд, 1997. – 224 с.
17. Ҷалил, Раҳим. Асарҳои мунтахаб. Иборат аз 3 ҷилд. Ҷилди 1. Китоби 1. Романи «Шӯроб» / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Адиб, 1988. – 304 с.
18. Ҷалил, Раҳим. Ду кар // Бо роҳи Ленинӣ / Раҳим Ҷалил. – 1936. 23 июл.
19. Ҷалил, Раҳим. Аз об ҳалво // Пролетари Хучанд / Раҳим Ҷалил. – 1933, 10 июл.
20. Ҷалил, Раҳим. Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 2. Романи «Шӯроб» / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Нашриёти «Адиб», 1988. – 464 с.
21. Ҷалил, Раҳим. Баҳор. (Шеърҳо ва ҳикояҳо) / Раҳим Ҷалил. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1950. – 76 с.
22. Ҷалил, Раҳим. Баъди борон (маҷмӯаи шеърҳо) / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 96 с.
23. Ҷалил, Раҳим. Бозгашт аз бихишт: Ҳикояҳо / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 238 с.
24. Ҷалил, Раҳим. Гардиши фалак: Ҳикояҳо / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 208 с.
25. Ҷалил, Раҳим. Дар маҳаллаи мо / Раҳим Ҷалил. – Хучанд: нашриёти давлати ба номи Раҳим Ҷалил, 2004. – 36 с.
26. Ҷалил, Раҳим. Духтари мрамарин: Ҳикояҳо / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 139 с.
27. Ҷалил, Раҳим. Илҳом: Ҳикояҳо / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 117 с.

28. Ҷалил, Раҳим. Қозӣ ва тӯқум //Бо роҳи Ленинӣ / Раҳим Ҷалил. – 1936. 17 июл.
29. Ҷалил, Раҳим. Маъвои дил. Китоби 1 / Раҳим Ҷалил. – Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 2003. – 431 с.
30. Ҷалил, Раҳим. Маъвои дил. Китоби 2 / Раҳим Ҷалил. – Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 2003. – 395 с.
31. Ҷалил, Раҳим. Маъвои дил. Китоби 2 / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1983. – 368с.
32. Ҷалил, Раҳим. Насими Сир: Шеърҳо / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 48 с.
33. Ҷалил, Раҳим. Ҳикояҳо / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 480 с.
34. Ҷалил, Раҳим. Ҳикояҳо / Тартибдиҳанда А.Амонов / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2022. - 208 с.
35. Ҷалил, Раҳим. Ҳикояҳо. Ҳикоёти ҳачвӣ. Пьесаҳо. / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1971.
36. Ҷалил, Раҳим. Одамони ҷовид / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 458 с.
37. Ҷалил, Раҳим. Одамони ҷовид. Нашри дуюм бо ислоҳу иловаҳо. / Раҳим Ҷалил. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1949. – 301 с.
38. Ҷалил, Раҳим. Одамони ҷовид: Роман / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 448 с.
39. Ҷалил, Раҳим. Сӯҳбати сари ҳавзӣ. // Бо роҳи Ленинӣ / Раҳим Ҷалил. – 1936, 23 июл.
40. Ҷалил, Раҳим. Табиби ман: Ҳикояҳо / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Маориф, 1981. – 155 с.
41. Ҷалил, Раҳим. Уштур дар болои манора // Бо роҳи Ленинӣ / Раҳим Ҷалил. – 1936, 28 июл.

42. Ҷалил, Раҳим. Хаёли кӯкнорӣ // Бо роҳи Ленинӣ / Раҳим Ҷалил. – 1936, 22 июл.
43. Ҷалил, Раҳим. Чашмаи Арзанақ // Бо роҳи Ленинӣ / Раҳим Ҷалил. – 1936. 23 март.
44. Ҷалил, Раҳим, Аминзода М. Ленинобод. – Сталинобод, 1940. – 45 с.

II. Осори таҳқиқӣ

45. Абдуқодиров А., Давронов А. Нависанда ва халқияти забон (дар асоси материали «Маъвои дил») / А. Абдуқодиров, А. Давронов. – Адиби халқ. – Ленинобод: Ирфон, 1984. – С.76 – 84.
46. Абдуллоев, С. Мавзӯи дӯстии халқҳои тоҷикӣ рус дар эҷодиёти Раҳим Ҷалил / Нависандаи маҳбуби халқ / С. Абдуллоев. – Душанбе, 1979. – С. 7 – 9.
47. Абдуллозода, Р. Зарбулмасал ва мақолҳо дар асарҳои Садриддин Айни / Р. Абдуллозода. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. – 106 с.
48. Абдуллозода, Р. Адиби ғамхор ва мураббии ҷавонон: Дар бораи Раҳим Ҷалил // Маориф ва маданият. – 1978. – 10 январ.
49. Адиби халқ (Мухтасари материалҳои конференсияи илмӣ-назариявӣ бахшида ба ҷашни 75-солагии Раҳим Ҷалил. – Ленинобод: Ирфон, 1984. – 103 с.
50. Адибони Тоҷикистон (маълумотномаи мухтасари шарҳиҳои). – Душанбе: Адиб, 2014. – 230 с.
51. Азимов, Н. Ашӯла / Энциклопедияи миллии тоҷик. Ҷ.2. / Н. Азимов. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи ЭМТ, 2013. С. 201.
52. Азимов, Н. Оид ба алоқаи фольклори халқҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ / Фольклори тоҷик / Н. Азимов. – Душанбе: Дониш, 1973. – С.147 – 155.
53. Айни, С. Омӯзиши ман аз Максим Горкий / С. Айни. – Куллийет, ҷ.9. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 415 с.

54. Аминов, А. Нигоҳе ба чашну маросимҳои вилояти Суғд / Фарҳанги ғайримоддӣ халқи тоҷик. Шумораи 3. / А. Аминов. – Душанбе: Аржанг, 2017. – С. 7 – 22.
55. Аминов, А. Таҳқиқи чанбаҳои мероси фарҳанги ғайримоддӣ / А. Аминов. – Душанбе: Аржанг, 2019. – 304 с.
56. Амонов, Р. Лирикаи халқии тоҷик / Р. Амонов. – Душанбе: Дониш, 1965. – 428 с.
57. Амонов, Р. Лирикаи халқии тоҷик. Қиссаи беда баланд, чанори пургул ва себи Самарқанд / Р.Амонов. – Душанбе: Бухоро, 2013. – 596 с.
58. Амонов, Р. Ҳақиқати зиндагӣ ва ҳақиқати бадеӣ / Р.Амонов. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 288 с.
59. Аҳмад, Рӯзӣ. Саҳми Абдулғанӣ Мирзоев дар фолклоршиносии тоҷик. / Пажӯҳишҳо дар фарҳанги мардуми тоҷик / Рӯзӣ Аҳмад. – Душанбе, 2015. – С. 222 – 235.
60. Аҳмад, Рӯзӣ. Саҳми Брагинский дар таҳқиқи фолклори тоҷик. / Пажӯҳишҳо дар фарҳанги мардуми тоҷик / Рӯзӣ Аҳмад. – Душанбе, 2015. – С. 211 – 221.
61. Асозода, Х. Раҳим Ҷалил яке аз саромадони насри тоҷик: Ба истикболи 100-солагии Раҳим Ҷалил // Минбари халқ.–2009. – 4 июн.
62. Асрорӣ, В. Адабиёт ва фолклор. / В. Асрорӣ. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 282 с.
63. Асрорӣ, В. Жанрҳои хурди фольклори тоҷик. Қисми 1. / В. Асрорӣ. – Душанбе, 1983. – 130 с.
64. Асрорӣ, В. Фольклор, халқият, нависанда / В. Асрорӣ. – Душанбе: Ирфон, 1982. –76 с.
65. Асрорӣ, В., Амонов Р. Эҷодиёти даҳонакии халқи тоҷик (фольклори тоҷик) / В. Асрорӣ, Р. Амонов. – Душанбе: Маориф, 1980. – 304 с.

66. Гаффоров, Р. Забон ва услуби Раҳим Чалил (дар асоси материали романи «Одамони ҷовид») / Р. Гаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 224 с.
67. Зеҳнӣ, Т. Суруд ва чистонҳои манзуми тоҷикӣ, ки ба вазни ҳичо гуфта шудааст / Чанд сухани судманд / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1984. С. 47 – 67.
68. Зеҳнӣ, Ф. Фолклор дар тӯй. /Фолклори тоҷик / Ф. Зеҳнӣ. – Душанбе: Дониш, 1973. С. 9 – 16.
69. Зумуррадӣ, Ҳумайро. Намодҳо ва рамзҳои гиёҳӣ дар шеърҳои форсӣ / Ҳ. Зумуррадӣ. – Техрон: Заввор, 1378. – 347 с.
70. Қосимӣ С.А. Бадеияти латифаҳои халқии тоҷикӣ / С.А. Қосимӣ. – Душанбе: Ирфон, 2020. – 190 с.
71. Қосимӣ С.А. Мулоҳизаҳо андар боби адабиёти шифоӣ ва хаттӣ / – Душанбе: Ирфон, 2020. – 396 с.
72. Қурбонхонова, Н.М. Устураи ҷонварон дар фолклори Бадахшон / Н.М.Қурбонхонова. –Душанбе: Дониш, 2011. –145 с.
73. Лохутӣ, А. Номаҳо / А. Лохутӣ. – Душанбе: Адиб, 2004. – 112 с.
74. Мавлонов А. Ҳаҷв ва мутоиба дар адабиёти нимаи дуюми садаи XX-и тоҷик / А.Мавлонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2012. – 283 с.
75. Мавлонов, А. Ҳаҷвнигори мумтоз. / Посдорони насри муосири тоҷик / А.Мавлонов. – Хучанд, 2009. С. 85 – 92.
76. Мавлонова, М. Фолклори тоҷик / М.Мавлонова. – Хучанд: Ношир, – 2016. – 155 с.
77. Маҳкамова, Ш. Ҳақиқати зиндагӣ ва тадқиқи бадеии он дар «Маъвои дил» / Адиби халқ / Ш.Маҳкамова. – Ленинобод: Ирфон, 1984. С.92 – 94.
78. Маъсумӣ, Н. Фолклори тоҷик. Қисми 1 / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2005. – 160 с.
79. Мирбобо, А. Муқаддимаи таърихи Хучанд / А. Мирбобо. – Хучанд: Ношир, 2013. – 448 с.

80. Мирбобо, А. Хучанднома (маҷмӯаи мақолоти мутанаввеъ) / А. Мирбобо. – Душанбе: Мерос, 1994. – 117 с.
81. Мирзоюнус, М. Номаи меҳр ба Хучанд ва хучандиён. (Ёдномаи бадеии таърихи Хучанд дар садаи XX ва чеҳраҳои мондагори он дар «Маъвои дил»-и Раҳим Ҷалил / Посдорони насри муосири тоҷик / М. Мирзоюнус. – Хучанд, 2009. С. 41 – 46.
82. Муродӣ, Н. Инъикоси ҳаёти мардум дар фолклори Хучанд (ашӯлаҳо) / Н. Муродӣ. – Хучанд: Наргис, 1998. – 50 с.
83. Мӯсозода Ҳ.Ҳ. Ҳазрати бузургвор. / Ҳ.Ҳ. Мӯсозода – Хучанд, 2001. – 112 с.
84. Набиев, А. Баъзе масъалаҳои поэтикаи романҳои «Одамони ҷовид» ва «Шӯроб» / Адиби халқ / А.Набиев. – Ленинобод: Ирфон, 1984. С. 54 – 59.
85. Набиев, А. Мулоҳизаҳо дар бораи халқияти романи «Шӯроб» / Нависандаи маҳбуби халқ / А.Набиев. – Душанбе, 1979. С. 26 – 27.
86. Набиев, А. Раҳим Ҷалил – шоир. / Нависандаи маҳбуби мо / А.Набиев.– Ленинобод, 1969. С. 116 – 128.
87. Нависандаи маҳбуби мо (маҷмӯаи илмии кафедраи адабиёти тоҷик. – Ленинобод, 1969. – 142 с.
88. Нависандаи маҳбуби халқ (Тезиси маърузаҳо бахшида ба ҷашни 70-солагии Раҳим Ҷалил) – Ленинобод, 1979. – 52 с.
89. Неъматов, М. Фольклор дар романи «Шӯроб» / Нависандаи маҳбуби халқ / М. Неъматов. – Душанбе, 1979. С. 28 – 29.
90. Обидов, Д. Андешаҳо перомуни ривоятҳои тоҷикӣ / Фолклор, адабиёт, забон (маҷмӯаи мақолаҳо) / Д. Обидов – Душанбе: ЭР-граф, 2004. С. 29 – 52.
91. Обидов, Д. Ривоят / Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷ.6. / Д.Обидов. – Душанбе: СЭТ, 1986. С.359.
92. Отахонова, Х. Аз рӯи меҳр – меҳр. / Х.Отахонова. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 96 с.

93. Отахонова, Х. Раҳим Ҷалил ва эҷодиёти ӯ (ҳикояҳо ва «Одамони ҷовид»). Таҳаввули жанри дoston дар назми муосири тоҷик / Х.Отахонова. – Душанбе, 2015. – 615 с.
94. Посдорони насри муосири тоҷик (маҷмӯаи мақолаҳо ба ифтихори 100-солагии Нависандагони халқии Тоҷикистон Раҳим Ҷалил ва Ҷалол Иқромӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2009. – 246 с.
95. Раҳимӣ, Д. Наврӯз – ҷашни замини офариниш / Д. Раҳимӣ, – Душанбе: Аржанг, 2021. – 240 с.
96. Раҳимӣ, Д. Тиргон – ҷашни об / Д.Раҳимӣ. – Душанбе: Аржанг, 2019. – 144 с.
97. Раҳимӣ, Д. Шугун ва боварҳои мардуми тоҷик /Д. Раҳимӣ. – Душанбе: Озар-2000, 2004. – 136 с.
98. Раҳимов, Д. Гаҳворабахш. / Д.Раҳимов. Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе: МД СИЭМТ, 2015. С. 204.
99. Раҳимов, Д. Касбу хунароҳои анъанавии тоҷикон / Д. Раҳимӣ. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2014. – 160 с.
100. Раҳимов, Д. Фолклори тоҷик (дастурномаи таълимӣ) / Д. Раҳимӣ. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 264 с.
101. Раҳимов, И. Фолклори кирмакпарварӣ ва пиллачинӣ дар Хучанд ва ноҳияҳои атрофи он / Саидов, С. Калиди ганҷи маънӣ. Раҳимов, И. Фарҳанг ва оинҳои мардумӣ. / И. Раҳимов– Хучанд: Ношир, 2016. С.203 – 213.
102. Раҳимов, И. Ҷустуҷӯӣҳо дар фарҳанги мардуми Хучанд / И. Раҳимов. – Душанбе, 2021. – 208 с.
103. Раҳимов, И. Осори ҷашнҳои баҳоронаи ориёӣ дар фарҳанги мардуми Хучанд / Пажӯҳиш дар фарҳанги бостон: аз дирӯз то имрӯз / И. Раҳимов. – Душанбе, 2019. С.736 – 744.
104. Раҳмонӣ, Р. Афсона ва жанрҳои дигари насри шиғоҳӣ / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе, 1999. – 102 с.

105. Раҳмонӣ, Р. Насри гуфтори тоҷикони Бухоро / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: Адиб, 2015. – 336 с.
106. Раҳмонӣ, Р. Таърихи гирдоварӣ нашр ва пажӯҳиши афсонаҳои мардуми форсизабон / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: Сино, 2001. – 208 с.
107. Раҳмонӣ, Р. Эҷодиёти гуфтори мардуми тоҷик / Р. Раҳмонӣ. Душанбе: Сино, 2008. – 109 с.
108. Раҳмонӣ, Р., Қосимӣ, С.А. Адабиёти гуфтори тоҷикон (Фолклори тоҷик, дастури таълимӣ). / Р. Раҳмонӣ, С.А. Қосимӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2020. – 352 с.
109. Раҳмонов, Р. Аския. / Р. Раҳмонов. Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе: МД СИЭМТ, 2015. С. 65 – 66.
110. Сайфуллоев, А. Мактаби Айнӣ / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 352 с.
111. Сайфуллоев, А. Олами маънавии нависанда / Посдорони насри муосири тоҷик / А. Сайфуллоев. – Хучанд, 2009. С. 9 – 31.
112. Сайфуллоев, А., Файзуллоева М. Ахтари тобони адабиёт / А. Сайфуллоев, М.Файзуллоева. – Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Ҷалил, 1999. – 416 с.
113. Сӯфиев, А. Фолклор – санъати сухан. – Душанбе: Ирфон, 1985.– 208 с.
114. Сӯфиев, А. Чистонҳои халқии тоҷикӣ / А. Сӯфиев. – Душанбе: Дониш, 1972. – 178 с.
115. Сӯфизода, А. Мирзо Турсунзода – фолклоршинос / Турсунзода ва фолклор / А. Сӯфизода. – Душанбе, 2011. С. 25 – 44.
116. Сӯфизода, А. Фолклор – маҳзани сухан / А. Сӯфизода. – Душанбе: Адиб, 2007. – 112 с.
117. Тошматов, Р. Раҳим Ҷалил ва адибони тоҷик / Тошматов Раҳим. – Хучанд: 1994. – 72 с.
118. Турсунов, Н. Мақоми факти таърихӣ дар «Маъвои дил» / Нависандаи маҳбуби халқ / Н.Турсунов. – Душанбе, 1979. С. 24 – 25.

119. Турсунов, Н. Таърихномаи Хучанд / Н.Турсунов. – Хучанд: Меъроҷ, 2012. – 352 с.
120. Усмонов, А. Масъалаи қаҳрамони мусбат ва характер дар ҳаҷви насри муосири тоҷик / Маҷмӯаи осор / А.Усмонов. – Хучанд: Хуросон, 2002. – С. 6 – 37.
121. Усмонов, А. Сухане чанд аз ҳаҷву мутоиботи Раҳим Ҷалил / Маҷмӯаи осор / А.Усмонов. – Хучанд: Хуросон, 2002. – С. 162 – 174.
122. Фозилов, М. Зарбулмасалу мақолҳо дар тамсилу ҳикояҳо / М. Фозилов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 160 с.
123. Ҳақимов Н. Муסיқии ҷашни арӯсии тоҷикон / Н. Ҳақимов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 142 с.
124. Ҳақимова, С. Ҳақиқат аз равзанаи замон / С. Ҳақимова. – Хучанд: Хуросон, 2022. – 216 с.
125. Ҳочиев, С. Раҳим Ҷалил ва забони зиндаи халқ. / Нависандаи маҳбуби халқ / С. Ҳочиев. – Душанбе, 1979. С. 18 – 19.
126. Ҳошим, Р. Ҳамноми муътабари ман. / Сухан аз устодон ва дӯстон Р. Ҳошим. – Душанбе: Ирфон, 1983. С. 176 – 187.
127. Ҷаҳонов, У. Инъикоси анъанаҳои халқӣ дар асарҳои Раҳим Ҷалил (дар асоси повести ҳуҷҷатии «Маъвои дил») / Нависандаи маҳбуби халқ / У.Ҷаҳонов. – Душанбе, 1979. С. 47 – 48.
128. Шакармамадов, Н. Назми халқии Бадахшон / Н. Шакармамадов. – Душанбе: Дониш, 1975. – 128 с.
129. Шафқат, С., Аскар, Ҳ. Омӯзгори нависанда: Ҳаёт ва эҷодиёти нависанда Раҳим Ҷалил / С. Шафқат, Ҳ. Аскар. - Тоҷикистони советӣ. – 1967. – 22 октябр.
130. Шарифов, Х. Дарёдили соҳили Сайхун / Х. Шарифов. – Хучанд, 2004. – 24 с.
131. Шарифов, Ҳ. Манзили аҷдоди мо / Ҳ. Шарипов. – Хучанд, 2007. – 754 с.

132. Шерназаров, А. Эҷодиёти даҳонакии халқи тоҷик / А. Шерназаров. – Самарқанд: СамДУ, 2017. – 138 с.
133. Шукуров М., Сайфуллоев А. Раҳим Ҷалил. Очерки мухтасари эҷодиёти нависанда / М.Шукуров, А. Сайфуллоев. – Сталинобод: Нашр. давл.Тоҷ., 1959. – 76 с.
134. Юсупов, М.З. Воқеияти замон ва инъикоси он дар очеркҳои солҳои сиёми Раҳим Ҷалил / М.З.Юсупов. – Номаи донишгоҳ – 2016 - № 4 (49). С. 121 – 129.

Ш. Адабиёт ба забони русӣ

135. Абдыраманова, А.Ш. Взаимодействие и взаимосвязи фольклора и литературы в творчестве киргизских писателей / А.Ш.Абдыраманова // Вестник Московского государственного лингвистического университета – 2013 - № 23 (683). – С. 122 – 128.
136. Агранович, С.З., Рассовская, Л.П. Миф, фольклор, история в трагедии «Борис Годунов» и в прозе А.С.Пушкина / С.З. Агранович, Л.П. Рассовская. – Самара: Самарский университет, 1992. – 218 с.
137. Азадовский, М. Литература и фольклор / М. Азадовский. – Ленинград: Художественная литература. – 1938. – 297 с.
138. Акимова, Т.М. О фольклоризме русских писателей: Сб.ст. / Сост. и отв.ред. Ю.Н. Борисов. / Т.М. Акимова. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2001. – 204 с.
139. Асрори В. Фольклор и творчество писателя. / Взаимодействие литературы и фольклора (Материалы научной конференции «Взаимодействие литературы и фольклора народов Средней Азии и Казахстана, Душанбе, 1968). / В. Асрори – Душанбе: Дониш, 1974. С. 103 – 111.
140. Бахтин, М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин – М.: Художественная литература, 1990. – 543 с.

141. Белова, О.В., Петрухин В.Я. Фольклор и книжность: миф и исторические реалии / отв.ред. С.М. Толстая. / О.В. Белова, В.Я. Петрухин. – М.: Наука, 2008. – 263 с.
142. Библиография таджикской фольклористики (1872 – 1968). – Душанбе: Дониш, 1979. – 288 с.
143. Вельтман, С. Устное творчество народов СССР / С. Вельтман. – М., 1938. – 86 с.
144. Ветловская, В.Е. Творчество Достоевского в свете литературных и фольклорных параллелей. «Строительная жертва» / Миф – фольклор – литература / В.Е. Ветловская. – Ленинград: Наука, 1978. С.81 – 144.
145. Выходцев, П.С. Советская литература и устное народно-поэтическое творчество (методология вопроса) / Русский фольклор. Материалы и исследования. Том 8 / П.С. Выходцев. – Москва-Ленинград, 1962. С. 3 – 26.
146. Гаврилов, М. Рисоля сартовских ремесленников. / М.Гаврилов. – Ташкент, 1912. – 32 с.
147. Дун А.З., Ремизова Л.А. Рахим Джалил на страницах Ленинабадской печати. Библиографический указатель / А.З. Дун, Л.А. Ремизова. – Ленинабад, 1969. – 48 с.
148. Дусматов, Х. Об узбекском искусстве аския / Дусматов Х.Х. // Балтийский гуманитарный журнал, 2017 -№1 (18). С. 36 – 40.
149. Жарков, С.Н. Народные приметы и предсказание погоды / С.Н.Жарков. – М.: Учпедгиз, 1954. – 176 с.
150. Зеленин, Д.К., Строительная жертва / Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1934—1954) / Д.К. Зеленин. – М., 2004. С. 145 – 175.
151. Зеленин, Д.К., Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах Европейских народов / Д.К. Зеленин. – Ленинград-Москва: Издательство АН СССР, 1937. – 78 с.

152. Курбонхонова, Н.М. Мифы о животных и птицах в фольклоре населения Горного Бадахшана [Текст]. Автореферат диссертации... канд.филол. наук: 10.01.09. / Курбонхонова Нуридзон Мирасанова – Душанбе, 2006. – 26 с.
153. Кушакевич, А. Сведения о Ходжентском уезде. // Записки Императорского Русского географического общества по общей географии. Т. IV. / А.А. Кушакевич. – СПб., 1871. С. 175 – 265.
154. Лазарев, А.И. Типология литературного фольклоризма: На материале истории русской литературы / А.И. Лазарев. – Челябинск: Урал.гос.ун-т, Челяб.гос.ун-т, 1991. – 96 с.
155. Ларионова, М.Ч. Творчество писателя и фольклор в аспекте общерусской и региональной традиции / М.Ч. Ларионова. - Известия Волгоградского государственного педагогического университета – 2009 - № 10 (44). С. 143 – 146.
156. Левашкина, О.Ю., Аракелян О.Г. Фольклор как словесное народное творчество культуры повседневности / Лингвистические и экстралингвистические коммуникации: теоретические и прикладные аспекты /О.Ю. Левашкина, О.Г. Аракелян. – Саранск: Национальный исследовательский Мордовский государственный университет им. Н.П. Оргарёва, 2016. С. 115 – 121.
157. Левинтон, Г.А. Заметки о фольклоризме Блока. / Миф – фольклор – литература / Г.А. Левинтон. – Ленинград: Наука, 1978. С. 171 – 186.
158. Морозова, Е. Н. Политтехнологии советской эпохи: фольклор 1930-х годов / Е.Н. Морозова. – Платон – 2017 - № 2. С. 40 – 45.
159. Премаков, Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока. Систематизированное собрание изречений двухсот народов / Г.Л. Премаков. – М.: ГРЛВ «Наука», 1979. – 671 с.
160. Пропп, В.Я. Поэтика фольклора / В.Я. Пропп. – М.: Лабиринт, 1998. – 350 с.

161. Протекших дней очарование / Сказки, песни, присловье Донбасса, записанные Петром Тимофеевым. – Донецк: Донбасс, 2008. – 220 с.
162. Рашитова, Н.М. Элементы фольклора в творчестве Г.Баширова / Н.М. Рашитова. – Вестник Чувашского университета – 2009 - № 3. С. 319 – 322.
163. Розенфельд, А.З. Обзор новых изданий по таджикскому фольклору / А.З. Розенфельд. – Советская этнография – 1967 - № 4. С. 166 – 170.
164. Салихов, Ш. Поэтика жанра Таджикского рассказа 70-80 годов: Проблема художеств. времени и пространства [Текст] Дис. ... канд. филол.наук: 10.01.03. / Ш. Салихов – Душанбе, 1997. – 163 с.
165. Сафаралиев, Б.С. Ремесленные цеха в структуре социально-культурной жизни таджиков / Б.С. Сафаралиев. – Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств – 2011 - №1 . С. 77 – 85.
166. Современный городской фольклор. – М.: Росс.гос. гуманитар.ун-т, 2003. – 736 с.
167. Стенографический отчет. Первый всесоюзный Съезд советских писателей. – М., 1934. – 719 с.
168. Традиция в фольклоре и литературе: Статьи, публикации, методические разработки преподавателей и учеников Академической гимназии Санкт-Петербургского государственного университета / Ред.-сост. М.Л Лурье. – СПб., 2000. – 396 с.
169. Файзуллоев, Н. Фольклор и детская поэзия.- Худжанд: Нури маърифат, 2007. – 265 с.
170. Фольклор малых социальных групп: традиции и современность. Сборник статей. – М.: Государственный республиканский центр русского фольклора, 2008. – 296 с.
171. Фольклор фабрично-заводских рабочих. Статьи и тексты / Под.ред. проф. П.М. Соболева. – Смоленск: Издательство ЗОНИ, 1934. – 126 с.

172. Чистов, К.В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории / К.В. Чистов. – Ленинград: Наука, 1986. – 304 с.
173. Шарифов, Х. Ленинабад / Худжанд / Х. Шарифов – Душанбе, 1999. С. 421 – 422.
174. Шишов, А.П. Таджики. Этнографическое исследование / Подготовка текста и комментарии К. Рустем. / А.П.Шишов. – Алматы, 2006. – 394 с.
175. Явич, М.М. О публикациях таджикского фольклора / М.М. Явич. – Советская этнография – 1964 - №6. С. 147 – 151.
176. Ярская-Смирнова Е.Р., Романов П.В. «Скрытое знание» в фольклоре профессиональных групп / Фольклор малых социальных групп: традиции и современность. Сборник научных статей / Е.Р. Ярская-Смирнова, П.В. Романов – М.: Государственный республиканский центр русского фольклора, 2008. С. 33 – 50.

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ МУАЛЛИФ

I. Мақолаҳо дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА-и назди

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

1. Юсупова, М.И. Ашӯла дар повести воқеии «Маъвои дил»-и Раҳим Ҷалил / М. Юсупова // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ-маҷаллаи илмӣ донишгоҳи омӯзгорӣ ба номи С.Айнӣ. Маҷаллаи илмӣ. Бахши адабиётшиносӣ. – 2020 – №2. – С.174-178.
2. Юсупова, М.И. Баъзе мулоҳизаҳо доир ба истифодаи фолклор дар повести «Маъвои дил»-и Раҳим Ҷалил / М. Юсупова // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ. Бахши илмҳои филологӣ. – 2020 – №4. – С.186-191.
3. Юсупова, М.И. Корбурди зарбулмасалу мақол дар романи «Шӯроб»-и Раҳим Ҷалил / М. Юсупова // Номаи донишгоҳ – маҷаллаи илмӣ ДДХ ба номи Б.Ғафуров. Маҷаллаи илмӣ. Бахши фолклоршиносӣ. – 2021–№1. – С.107-115.
4. Юсупова, М.И. Бозтоби ривоят доир ба манбаи об дар осори Раҳим Ҷалил / М. Юсупова // Паёми донишгоҳи давлатии тичоратии Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ. Бахши илмҳои филологӣ. – 2021–№2. – С. 320-325.
5. Юсупова, М.И. Раҳим Ҷалил – фолклоршинос / М. Юсупова // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Маҷаллаи илмӣ. Бахши илмҳои филологӣ. – 2022– №2. –С.244-250.

II. Мақолаҳо дар дигар маҷалаю маҷмӯаҳои илмӣ:

6. Юсупова, М.И. Мавқеи зарбулмасалу мақолҳо дар осори шоиру нависандагон/ М.Юсупова// Рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар низоми ташаккули иқтисодиёти рақамӣ (конференсияи анъанавии илмӣ-амалии донишгоҳӣ 22-25 апрели соли 2020), Хучанд, 2020. –С.175-178.

7. Юсупова, М.И. Фолклор ҳамчун сарчашмаи эҷодиёти адибон/ М.Юсупова// Забон – меҳвари дониш.- Маҷмӯаи мақолаҳо. – Хучанд: Дабир, 2021. –С.200-205.
8. Раҳимов И.У., Юсупова, М.И. Ривоят доир ба лайлатулқадр дар осори Мирзо Турсунзода ва Раҳим Ҷалил/ И.Раҳимов, М.Юсупова// Нақши Мирзо Турсунзода дар рушди адабиёт ва фарҳанги миллӣ (конференсияи ҷумҳуриявӣ бахшида ба 110 солагии Шоири халқии Тоҷикистон ва Қаҳрамони Тоҷикистон Мирзо Турсунзода) – Душанбе, 2021. – С.146-153.
9. Юсупова, М.И. Фарҳанги ғайримоддии Хучанд дар «Маъвои дил»-и Раҳим Ҷалил /М.Юсупова // Рушди илм ва инноватсия дар шароити рақамикунонӣ (конференсияи илмӣ-амалӣ ба ифтихори 35-солагии Истиқлоли давлатии ҶТ, Рӯзи илми тоҷик ва 30-солагии ДДХБСТ) - Хучанд, 2023. – С.83-87.

ЗАМИМА БА РИСОЛА

(Зарбулмасалу мақолҳои тоҷикӣ)

Замима аз қисми якуми қиссаи «Маъвои дил»

1. Гадо як умр гурусна [29, 6].
2. Мӯл бошад мераваду кам бошад мерасад [29, 10].
3. Мардуми галарав, ҳама ба кафши чармдастак мечаспанд [29, 10].
4. Гадо бор ёфту чогаҳ не [29, 20].
5. Соле, ки накӯст аз баҳораш пайдост [29, 25].
6. Исо ҳам ба роҳи худашу Мӯсо ҳам [29, 27].
7. На риштаю на тофта, аз баҳри Худо ёфта [29, 37; 11, 131].
8. Бе шамол шоҳи дарахт намечунбад [29, 71].
9. Ниҳол дар як чо сабз мешаваду пиёз дар як чо калон [29, 71].
10. Дарахт дар як чо месабзад [29, 148].
11. Кӯдак лой мегӯяндӯ падару модар кулол [29, 72].
12. Эрка балои чони одамон [29, 72].
13. Гоҳ худою расул, гоҳ ғамзаю усул [29, 90].
14. Пулдорро кабобу бепулро бӯи кабоб [29, 95].
15. Рӯз хангию шаб бангӣ [29, 100].
16. Сар бошад, агар сиҳат саломат, меёвӣ ҳамеша молу давлат [29, 107].
17. Накқош накши сонӣ беҳтар кашад зи аввал [29, 112].
18. Дилро ба дил раҳест [29, 112].
19. Ҷар накш, ки бад шуд, ҳамаро чашм дар он аст [29, 114].
20. Хоби чоштгоҳӣ беҳ аз подшоҳӣ [29, 115].
21. Ёди айш, нисфи айш [29, 116].
22. Асои пир ба чои пир [29, 127].
23. Гап яктаю Худо якта [29, 127].
24. Айбчӯй – беҳудагӯй [29, 132].
25. Рӯи табарро пахта гирифтааст [29, 135].

26. Сукут аломати ризо [29, 147].
27. Аз чони набаромада умед [29, 284].
28. Калтак хӯрдани саг ояд, пой сохибашро мегазад [29, 290].
29. Давидани гӯсола то каҳдон [29, 291].
30. Гурба дар хоб чарбу мебинад [29, 292].
31. Ганҷ беранҷ нест [29, 293].
32. Бинӣ набошад, чашмҳо якдигарро мехӯранд [29, 295].
33. Сухан аз даҳони Лукмон хуш аст [29, 298].
34. Дард пок шуданӣ бошад, табиб ба пояш меояд [29, 305].
35. Дидори дӯст беҳ бувад аз доруи табиб [29, 305].
36. Ранҷи худ, роҳати ёрон биталаб [29, 305].
37. Аз бекор худо безор [29, 305].
38. Пир нест, тадбир нест [29, 306].
39. Кабӯтар бо кабӯтар қоз бо қоз [29, 307].
40. Орди гандум ҳар чою пазанда чо-чо [29, 316].
41. Дар деҳқонӣ ҳила гар кунӣ, фанд мехӯрӣ [29, 317].
42. Хок бегона асту заминро девона мекунад [29, 318].
43. Калонкор бошу калонгап не [29, 324].
44. Кори некӯ кардан аз пур кардан аст [29, 324].
45. Як бор қастӣ малаҳак, ду бор қастӣ малаҳак, охир ба дастӣ малаҳак [29, 326].
46. Чаро оқил кунад коре, ки боз орад пушаймонӣ! [29, 347].
47. Забони сурх сари сабз медиҳад барбод [29, 347].
48. Ҳар касу ҳар ҳунар [29, 348].
49. Ҳалворо ҳақим мехӯраду калтакро ятим [29, 365].
50. Фалокат аз таги пой мебарояд [29, 406].
51. Гап якта Худо ҳам якта [29, 407].

Замима аз қисми дуюми қиссаи «Маъвои дил»

1. Кӯчахандонаку хонагирёнак [31, 6].

2. Даҳони камбағал ба ош расад, биниаш халал мерасонад [31, 6].
3. Ҳунар аз молу мероси падар беҳ, ҳунар аз гавҳару аз симу зар беҳ [31, 9].
4. Харбуза аз полак дур намефарояд [31, 9] // Харбуза аз полакаш дур намешавад [31, 102, 319].
5. Сари хамро шамшер намебурад [31, 28].
6. Аз лой гурехта ба лойдон афтадам [31, 32].
7. Дӯст дар мусибат, паҳлавон дар набард, баинсоф дар адои қарз, зан дар бенавоӣ ва хешу ақрабо дар ноомади кор шинохта мешаванд [31, 35].
8. Аз хирвори тиллоӣ ғариби хоки ватан беҳтар [31, 41].
9. Аз асп фаромада бошад ҳам, аз рикоб пой берун кардан намехоҳад [31, 42].
10. Гов мурад ҳам алогии чашмаш намеравад [31, 54].
11. Ангур ангурро дида чашмак мезанаду харбуза харбузаро дида ранг мегирад [31, 54].
12. Одамро одам вайрон мекунад [31, 55].
13. Он сабӯ бишкасту он паймона рехт [31, 55].
14. Хоки зану шӯйро аз як ҷо гирифтаанд [31, 56].
15. Мулки Ҳирот танг нест, пой агар ланг нест [31, 56].
16. На риштаю на тофта, аз баҳри худо ёфта [31, 59; 32, 21, 13, 153].
17. Аз гунчишк тарсӣ, арзан накор [31, 59].
18. Некӣ куну ба дарё андоз [31, 61].
19. Сар қафад зери тӯппию даст шиканад зери остин [31, 61].
20. Кӯдак лою падару модар кулол [31, 61].
21. Аз дил биравад ҳар он чи аз дида бирафт [31, 63].
22. Ҳаракату баракат [31, 65].
23. Одам ба одам ғанимат [31, 68].

24. Як китоби хуб беҳ аз як хазинаи бузург [31, 72].
25. Дар азо ҳар кас дарди худро гуфта мегиряд [31, 95].
26. Матой чурукро нашустан беҳ аст, хоҳӣ нахоҳӣ медарад [31, 95].
27. Аз осиеи болою обчувози поёндор будан, падари фарзандон будан хубтар аст [31, 96].
28. Дер ояд, дуруст ояд [31, 104].
29. Ноз кун, бардорад, боз кун [31, 111].
30. Сиркои муфтро козӣ ҳам мехӯрад [31, 113; 12, 220].
31. Хушомад бар худо гуфтам, хуш омад [31, 114].
32. Шунидан кай бувад монанди дидан [31, 116].
33. Моро чӣ аз ин қисса, ки ҳар рафту гав омад [31, 118].
34. Хас каму чаҳон пок [31, 118; 13, 163].
35. Бе ин чӣ будӣ амма, ки лунчи ту варам кард [31, 120].
36. Ҳаммаро мону аммаро мехмон [31, 136].
37. Кушой киса, бихӯр ҳариса [31, 144].
38. Дурӯғи маслиҳатомез беҳ аз ростии фитнаангез [31, 146].
39. Тани гарм бе дард намешавад [31, 147].
40. Исо ҳам ба роҳи худашу Мӯсо ҳам [31, 149].
41. Кар додари кӯр [31, 149].
42. Биниаш болою бо қушбегӣ шавла намехӯрад [31, 150].
43. Ҳар кучо ёр аст, ағёре, ҳар парӣ деғу ҳар гуле хоре [31, 152].
44. Ҳам зиёрату ҳам тичорат [31, 153].
45. Аз пода пеш чангу аз тӯй пеш нақора [31, 153].
46. Ошноро ҳол ин аст, вой бар бегонагон [31, 153].
47. Як анору даҳ бемор. Як ёру чанд талабгор [31, 157].
48. Аз хурдон хатою аз бузургон ато [31, 168].
49. Гӯрашон чудою гӯрхонашон чудо [31, 171].
50. Ғараз аз тушбера гӯшт хӯрдан [31, 173].
51. Орзу айб надорад [31, 177].

52. Санги вазнинро об намебарад [31, 178].
53. Замона бо ту насозад, ту бо замона бисоз [31, 178].
54. Аз рӯ шона, аз тағ фона [31, 178].
55. То реша дар об аст, умеди самар аст [31, 179].
56. Дар кори хайр ҳочати истихора нест [31, 179].
57. Кори дунё гурехта намеравад [31, 179].
58. Дар зимистон аз палов хубтар мебошад алов [31, 179].
59. Аз дастам корамро гиру аз даҳанам нонамро гуфтаанд [31, 181].
60. Дихӣ ба худо мефорад [31, 181].
61. Гаҳ хуту гаҳ ҳамал [31, 182].
62. Мард ба қавлаш меистад [31, 182].
63. Гап ҳам яктаю худо ҳам якта [31, 213].
64. Гӯлакони медаванд лаб лаби бом, хапакони кора мекунанд тамом [31, 213].
65. Аҳмакро назан, дашном надеху ба гап гир [31, 221].
66. Ё хара пеши бор ё бора пеши хар [31, 222].
67. Дунё сӯзаду каботи қаландар пазад [31, 226].
68. Ҳарчӣ пеш ояд, хуш ояд [31, 227].
69. Духтар санги фалахмон [31, 231].
70. Дареро накӯбӣ, даратро накӯбанд [31, 242].
71. Элак баҳонаю дидор ғанимат [31, 269].
72. Ба чанги зану шавҳар остонаи хона механдад [31, 270].
73. Модар кошифи рози фарзанд [31, 276].
74. Умр агар хуш гузарад, зиндагии Хизр кам аст [31, 284].
75. Нон дар нондону калидаш дар осмон [31, 285].
76. Дароза мону кӯтоҳа бур [31, 286].
77. Ба шиками пурбод, оби ҷав баҳона [31, 295].
78. Ҳар зоғею як доғе [31, 298].
79. Бо гапи нағз мор аз хонааш мебарояд [31, 300].

80. Аз об ҳалвою аз мис тилло сохтан амри муҳол аст [31, 305].
81. Оламу ҳодис ва одаму воқиа [31, 308].
82. Кулли исроф ҳаром аст [31, 320].
83. Кулол дар мундӣ об мехӯраду бофанда кафангадост [31, 320].
84. Кори девонагонро худо рост мекунад – [31, 324].
85. Оби дари кӯча қадр надорад – [31, 326].
86. Агар ҳоҷатам раво шавад гӯӣ, ҳоҷати мардумро барор [31, 326].
87. Дили оча ба бачаю дили бача ба кӯча [31, 329].
88. Мулки худо танг нест, пой ғулом ланг нест [31, 331].
89. Аз дил ба дил раҳест [31, 340].
90. Байъи аввалу халоси охир [31, 341].
91. Бечора хардор шуду ташвишаш бисёр [31, 341].
92. Беайб як худи парвардигор [31, 342].
93. Зан халтаи намак аст [31, 343].
94. Интизорӣ бадтар аз ҷон кандан аст [31, 349].
95. Аз амирии ғарибӣ асирии ватан беҳтар [31, 356].
96. Ҳар афсона ҳақиқат дорад [31, 356].
97. Ёди ҷавонӣ ҳазинаи хасис аст [31, 362].
98. Кабӯтар бо кабӯтар, зоғ бо зоғ [31, 362].
99. Ҳукми ҳоким марги муфочот [31, 367].

Замима аз маводи романи «Одамони ҷовид»

1. Аввал пурсиш, баъд кушиш [36, 24].
2. Бо некон нек бошу бо бадон бад [36, 47].
3. Ҳар амал ачрею ҳар карда ҷазое дорад [36, 47].
4. Фалокат аз таги по мебарояд [36, 53].
5. Духтар – мевайи ҷавпазак [36, 56].
6. Бачаро кор фармою аз ақибаш дав [36, 83].
7. Саҳӣ хайр кунад, бахилро дарди сар мегирад [36, 85].

8. Пушти ману табари қассоб, гӯши ману девори қиёмат [36,81].
9. Шикамсер чӣ парвои шикамгурусна! [36, 103].
10. Солеҳ раваду Сангин биёяд [36, 145].
11. Дурӯғгӯ – шаръгӯ [36, 152].
12. Қурбони одами нағз шав [36, 155].
13. Ба болои мурда сад чӯб [36, 119].
14. Об набошад, таяммум [36, 228].
15. Осон шавад ҳар он чӣ ҳиммат бастӣ [36, 290].
16. Он чӣ мо дидем аз чабру чафоҳо кас надид, в-он чӣ мо хӯрдем аз захру балоҳо кас, нахӯрд! [36, 281].
17. Душман агар аз ҳилла фурӯ монад, силсилаи дӯстиро бичунбонад [36, 292].
18. Дар замини шӯр найшакар набояд кошт, аз ночинсон чашми вафо набояд дошт [36, 292].
19. Лашкар беҳатар нест [36, 299].
20. Душмани хурд аст балои бузург, ғафлат аз ӯ ҳаст хатои бузург [36, 300].
21. Ташна дар хоб об мебинад [36, 301].
22. Ба худододагон ситеза макун, ки худододаро худо додааст... [36, 307].
23. Умеди халқ раво кун ба марҳамат, ки ту низ, муқаррар аст, ки бо худ умедҳо дорӣ [36, 309].
24. Орзу айб нест [36, 321].
25. Боғу бӯстон – лоиқи дӯстон [36, 319].
26. Нодон сухан гӯяду доно қиёс [36, 331].
27. Чӯянда ёбанда аст [36, 357; 15, 362].
28. Чумчукро кӣ кушад? Қассоб [36, 53].
29. Гӯсолаҳо гов шаванду чигарҳо хун шаванд [36, 66].
30. Ба ҳар ҷое, ки қадам монанд, чуғз барин хушк мекунанд [36, 71].

31. Сад задани сӯзангару як задани оҳангар [36, 85].
32. То калтаку куртак нахурӣ, ба ҳуш намеоӣ [36, 90].
33. Дузд роҳзан зад [36, 103].
34. Кӯр асояшро як бор гум мекунад [36, 180].
35. Шири мурғу пои мору нони мулло кас надид [36, 262].
36. Беша бе шер нест – гуфтаанд [36, 270].
37. Хари лӯлиро об деху пулашро гир [36, 272].
38. Ба ҷойгаҳ нигоҳ карда, пой дароз кардан даркор будааст – [36, 236].
39. Аз думи гурба накаш, ки дастатро метарошад [36, 294].
40. Каждум аз раҳи он, ки бадғуҳар аст, монданаш айбу куштаниш ҳунар аст [36, 300].
41. Кабӯтар бо кабӯтар зоғ бо зоғ [36, 311].
42. Об дар кӯзаю мо ташналабон мегардем [36, 323].
43. Аз ноҳуни паланг чӣ нуқсон ба пои фил? [36, 327].
44. Чӯби мулоимро кирм мехӯрад [36, 343].
45. Санги вазнинро об намебарад [36, 344].
46. Ҳар зоғею як доғе [36, 369].
47. Девор афтад ба тарафи худамон афтад [36, 372].
48. Ба ширинзабонию лутфи хуше, тавонӣ, ки пиле ба мӯе кашӣ [36, 379].
49. Ба уштур савор шавӣ, роҳи дурро андеша кун [36, 383].
50. Девор гӯш дораду сархор чашм [36, 392].
51. Забони сурх сари сабз медихад барбод [36, 393].
52. Як дузду сад гумонбар [36, 401].
53. Ангур ангурро дида чумак мезанад (дар асл чашмак мезанад) [36, 422].
54. Он қадаҳ бишкасту он соқӣ намонд [36, 431].
55. Намешаванд бо ҳам меҳрубон кабӯтару зоғ ба эҳтимоми Фалотуну ҳикмати Лукмон [36, 433].

56. Дар ноомади кор атола дандон шиканад [36, 438].

Замима аз қисми якуми романи «Шӯроб»

1. Ба як мард чил ҳунар кам [17, 22].
2. Кулол дар мундӣ об мехӯраду бофанда кафангадо [17, 22].
3. Болои мурда сад чӯб. – зарбулмасал [17, 23].
4. Замини Худо аз одамони нек холӣ нест [17, 28].
5. Хонаба палосу одамба либос [17, 29].
6. Соле ки накӯст, аз баҳораш пайдост [17, 29].
7. Аввал бубин ҷои худ, пас бимон пои худ [17, 32].
8. Дардо, ки рози пинҳон хоҳад шуд ошкоро [17, 38].
9. Хирс мулло мешавад аз зарби чӯб [17, 74].
10. Олим оламро медонад [17, 75].
11. Бори мусофир дар кӯча намеомад [17, 43].
12. Кунҷковӣ ба бачагон хос аст [17, 46].
13. Тут дар мушту пӯстин дар пушт [17, 53].
14. Дар вақти гули камар ях шикастем бо табар [17, 53].
15. Дам ғанимат аст [17, 54].
16. Ба фил муносиб хартум [17, 70].
17. Об ба сой менигарду пул ба бой [17, 74].
18. Аввал андеша, баъд аз он гуфтор [17, 80].
19. Агар бедона барои дона ба дом намеафтад, ба вай ҳеч кас бедона ном намениҳод [17, 81].
20. Аз гунчишк тарсӣ, арзан накор, баробари русии аз гург тарсӣ ба ҷангал надаро [17, 87].
21. Аз бало ҳазар [17, 92].
22. Саг калтак хӯрдан хоҳад, сохиби худро мегазад [17, 102].
23. Шиками гург сер шавад ҳам чашмаш гурусна [17, 106].
24. Аз ноомади кор атола дандон шиканад [17, 107].
25. Ё борро пеши хар, ё харро пеши бор [17, 112].

26. Накӯбӣ дареро, накӯбанд даратро [17, 113].
27. Зикри айш – нисфи айш [17, 114].
28. Шаб ҳам дарозу қисса ҳам – масали қирғизӣ бо тарҷумааш [17, 118].
29. Аввал таъом баъд калом [17, 119].
30. Хонаи гург бе устухон нест [17, 120].
31. Меҳмон бо ризқаш меояд [17, 120].
32. Саҳӣ хайр кунад, бахилро дарди сар мегирад [17, 132].
33. То омадани табар кунда осудааст [17, 136].
34. Замона зӯрникию тамошо кӯрникӣ [17, 136].
35. Оташонро аз коҳу ӯтовро аз роҳ дуртар бар [17, 156].
36. Сари бечора – хонаи хаёл [17, 158].
37. Дурӯғи маслиҳатомез беҳ зи ростии фитнаангез [17, 168].
38. Гушна ба шер мезанад [17, 179].
39. Дил мекашаду по меравад [17, 181].
40. Ҳар рӯз ид нест, ки кулча хӯрӣ [17, 192].
41. Аз хирс мӯе [17, 192].
42. Салим сарсону Ҳалим хайрон [17, 200].
43. Савдогар сад касро месӯзаду як касро месозад [17, 200].
44. Як дидан шиносӣ, ду дидан ошноӣ [17, 208].
45. Ҳукми бача аз ҳукми ҳоким зӯртар аст [17, 208].
46. Дер ояд, дуруст ояд (шер-Ю.М.) [17, 81].
47. Оҳиста равӣ, дур меравӣ [17, 81].

Замима аз қисми дуюми романи «Шӯроб»

1. Заҳми тири камон мераваду заҳми забон не [20, 31].
2. Боз ҳамон харӣ, ки ба Макка бурдаанд [20, 32].
3. Гӯсолаҳо гов шаванду чигарҳо об шаванд [20, 44].
4. Оби ҳавзро ба кафлес намекашонанд [20,48].

5. Осояд боғи очаю наосояд доғи оча [20, 63].
6. Мурдаи таърифӣ тобутро меолонид [20,65].
7. Хурӯс дар ҳама чо як хел чеғ мезадааст [20,66].
8. Нони зағора ишкам чағора [20,67].
9. Ҳамсоя осуда шавад, ки осуда шавӣ [20,67].
10. Мамлакат осоиштаю фуқаро саришта [20,68].
11. Ҳаққи кас ҳазм намешавад [20,69].
12. Рӯзгор ойинаро мухтоҷи хокистар кунад [20,70].
13. Зарур бошад, раво бошад [20,70].
14. Дами табарро пахта мегирифт [20,72].
15. Дарро занам, девор кафид [20,88].
16. Як дилу чандин таманно, як сару чандин хавас [20,89].
17. Кори ҳар кас ба қадри ҳиммати ӯст [20,89].
18. Сабр дар дили ошиқ ба ҳукми об дар ғирбол [20,90].
19. Кабӯтар бо кабӯтар, боз бо боз [20,92].
20. Дил эътибор [20,92].
21. Ҳар сухан ҷоёву ҳар нукта мақоме дорад [20,94].
22. Душманат гар пашша бошад, камтар аз филаш мадон [20,96].
23. Берунаш ҳой-ҳою дарунаш вой-вой [20, 96].
24. Аз бекорӣ кадукорӣ [20, 105].
25. Об агар сад пора гардад, боз бо ҳам ошноост [20,109].
26. Аз ту ҳаракат аз ман баракат [20, 109].
27. Аблах гуфту девона бовар кард [20,110].
28. Подшоҳ ҳар дошту ҳараш нӯкар [20,110].
29. Аз анбори холӣ сад ман шолӣ [20,113].
30. Обро дида мӯза мекашӣ [20, 115].
31. Мол равад ҳам ҷон наравад [20, 120].
32. Асал бошад, магас бешубҳа аз Бағдод меояд [20, 131].
33. Шӯхакон медавад лаб лаби бом, хапакон мекунад кора

- тамом [20, 137].
34. Бахт ба оху монанд аст, ки ром карданаш мушкил [20,139].
  35. Бахт чӯй, ту марди майдон бош [20,149].
  36. Душман хурдиву калонӣ надорад [20,150].
  37. Хушхабар аз бод хушрафтортар [20,151].
  38. Яке ба накӯкорӣ ном мебарораду дигаре ба бадкирдорӣ [20,152].
  39. Салларо биёр гӯяд, калларо мегирифт [20, 152].
  40. Савораҳо пиёдаю пиёдаҳо савора шуданд [20,153].
  41. Оташ набошад, дуд намешавад [20,156] ва варианти тоҷикии он: Шамол набошад, шохи дарахт намечунбад [20, 156].
  42. Хар хангос занад, сагро дарди сар мегирад [20,170].
  43. Дилро ба дил раҳест [20,174].
  44. Дар таги тӯппӣ одам ҳаст [20, 181].
  45. Овозаи Рустам беҳ аз Рустам [20,182].
  46. Меҳмон атои Худо [20,182].
Аспаш балои Худо [20,182].
  47. Хар гуле як бӯе [20,195].
  48. Мурғи давлат ба китфи одам як бор омада мешинад [20,200].
  49. Кори пагоҳӣ бобаракат мешавад [20,202].
  50. Соле, ки накӯст аз баҳораш маълум [20,203].
  51. Аввал нону сонӣ имон [20, 207].
  52. Нони ману ҷони ман [20,208].
  53. Дузд яктаю гумонбар садто [20,211].
  54. Расанро дароз партофта мондан [20,212].
  55. Дунёи қасос [20,215].
  56. Панди нағз қанди нағз [20,217].
  57. Олам сӯзаду каботи онҳо пазад [20,219].
  58. Ёр аҳлу кор сахл [20,220].
  59. Дар Бухоро табарзан як тангаю ин чо бизан даҳ танга

[20,221].

60. Кори некӯ кардан аз пур кардан аст [20,223].

Замима аз қисми сеюми романи «Шӯроб»

1. Харбуза аз полаку себ аз дарахташ дур намефарояд [20, 234].
(синтези мақолҳои тоҷикию русӣ)
2. Сабр кунӣ аз ғӯра ҳалво мепазад [20, 236].
3. Бе дарди саре нишаста будам, пул додам дарди сар харидам [20, 237].
4. Китоб, ба ақли ман, аз ҳар гӯша як тӯшаю аз ҳар хирман як хӯша [20, 237].
5. Гунчишкро кӣ кушад? Қассоб [20, 237].
6. Як ҳикоят, сад шикоят [20, 238].
7. Туф кунӣ ба рӯи худат меафтад [20, 238].
8. Гап ки гувоҳу исботдор шуд, алҳақ нагӯӣ, халос намешавӣ [20, 240].
9. Гапи гуфташуда тири аз камон чаҳида [20, 240].
10. Азизон рӯзи таваллуд доранду мурдан не [20, 242].
11. Ҳар қору як сабабгор [20, 245].
12. Аз меҳмонӣ сад бор пушаймонӣ [20, 247].
13. Ба некӣ – некӣ [20, 249].
14. Ангур аз ангур ранг мегирад [20, 250].
15. Ками мою қарами шумо [20, 250].
16. Изои одам ҳаром [20, 251].
17. Ҷомаи бамаслиҳат кӯтоҳ намеояд [20, 252].
18. Афъигазида мерамад аз шакли ресмон [20, 255].
19. Сайр ҳам сайру саргардонӣ ҳам сайр [20, 269].
20. Шиштан бӯрӯву гаштан дарё [20, 269].
21. Йӯл азобӣ – гӯр азобӣ, мақоли ўзбекӣ [20, 270].
22. Гап ҳам яқтаю худо ҳам яқта [20, 274].

23. Намур бузакам, баҳор мешаваду алаф мехурӣ! [20, 274].
24. Зани бенозу оши бепиёз [20, 286]
25. Шикастаустухон донад баҳои мумиёро [20, 286].
26. Шутурмурғро пар гӯянд, ман шутур мегуфтаасту бор бар гӯянд, ман мурғ [20, 290].
27. То тӯй накунӣ аз ош сер намешавӣ [20, 290].
28. Ба шутур бо кафлес об намедиҳанд [20, 291].
29. Кори имрӯзаро ба фардо магузор [20, 293].
30. Пул ба тӯй не, ба азо даркор [20, 295].
31. Пул ба рӯзи сиёҳ даркор мешавад [20, 295].
32. Худкардаро даво чист? Вавайлои пинҳонӣ [20, 295].
33. Талхии дудро мӯрӣ мебардорад [20, 295].
34. Дар сахро пахтаро шутур хӯрду дар шаҳр гӯши бофандаро буриданд [20, 296].
35. Маро газад, туро чӣ ғам? [20, 296].
36. Намади сиёҳ ба шустан сафед намешавад [20, 296].
37. Орзу айб надорад [20, 304].
38. Бузургон дер оянд [20, 305].
39. Сухани дӯст талх аст [20, 306].
40. Ин дарди бадест, ки давои бад мехоҳад [20, 311].
41. Як қатра заҳр як коса асалро вайрон мекунад [20, 313].
42. Зану шӯ – чуфти гов [20, 315].
43. Тоқати меҳмон надошт, хона ба меҳмон гузошт [20, 322].
44. Омадан ба иродату рафтан ба ичозат [20, 322].
45. Ҳар гулу як бӯй [20, 322].
46. Чӯянда ёбанда аст [20, 323].
47. Ба оху одами пиёда расонида наметавонад [20, 326].
48. Пир нест, тадбир нест [20, 327].
49. Қўтур буду чўтур буду шавҳарам буд, лангам буду гунгам буду дилбарам буд [20, 330].

50. Мушти баъд аз чангро ба сари худат зан [20, 331].
51. Макри зан – чуволи арзан [20, 333].
52. Зоғон хуранд меваи шохи баландро [20, 334].
53. Як дари бастаю сад дари кушода [20, 334].
54. Занҳоро мӯяш дарозу ақлаш кӯтоҳ [20, 338 (334)].
55. Дара занам, девор кафид [20, 339].
56. Калла не – бозори ғалла [20, 339]
57. Ҳузур – хузури безанӣ фатир кунию танҳо занӣ [20, 339].
58. Ҷон хонаи мардум, на ғами об на ташвиши ҳезум [20, 339].
59. Як пула ҳаёну сад пула зиён [20, 342].
60. Моли араб дар пеши араб [20, 344].
61. Аз чил мулло як ҳез бехтар [20, 346].
62. Дузд бошу баинсоф бош [20, 349].
63. Як бому ду ҳаво [20, 352].
64. Кӯр ҳам заду кал ҳам зад, пасмонда дағал ҳам зад [20, 359].
65. Дили гурба чӣ мечӯяд? Шири қаймоғдор [20, 359].
66. Ангур ангурро дида чумак мезанад [20, 360].
67. Туро газад, маро чӣ ғам? [20, 360].
68. Ҳар кӣ асо дорад, ақли расо дорад [20, 361].
69. Орди гандум ҳар чою пазанда чо – чо [20, 365].
70. Як лою ду похса [20, 366].
71. Дона-донаст ғалла дар анбор [20, 368].
72. Ҳусни духтар дар бӯғча [20, 374].
73. Шамол набошад, шохи дарахт намечунбидааст [20, 377].
74. Аввал таҳқику баъд боварӣ [20, 378].
75. Тарра ба тухмаш мекашаду кавар ба бехаш [20, 382].
76. Худо ба бандааш меҳрубонӣ карданӣ шавад, писари кӣ гуфта намерсад [20, 384].
77. Мурдари монда тутхурӣ [20, 387].
78. Заҳми шамшер равад, заҳми забон мемонад [20, 386].

79. Калтак ба гӯшт мерасад, нафрат ба устухон [20, 386].
80. Дар дилат ҳасту ба забон намебарояд [20, 386].
81. Бачаат – балои ҷонат [20, 387].
82. Аз нағз расад шарофат, аз бад расад касофат [20, 387].
83. Аҳмади поринаю савдогари дерина [20, 387].
84. На риштаю на тофта, аз баҳри Худо ёфта [20, 387].
85. Аз бекорӣ кадукорӣ [20, 388].
86. Чохкан зери чоҳ [20, 389].
87. Шавад обию нашавад лалмӣ [20, 407].
88. Гӯсолаи ифлос подаро меолонад [20, 408].
89. Натавонӣ ёд медиҳаму акиб монӣ, мадад мекунам, - мақоли ангишканон, ки нависанда онро масал номидааст [20, 410].
90. Нахонӣ – намедонӣ [20, 413].
91. Илмро ба амал, ки пайвасти,
Нест шакке зи мушкилӣ растӣ [20, 415].
92. Дил назаргоҳи дӯст (ҳақ-Ю.М.) [20, 419].
93. Ҳочат барор, ки ҳочатат бароранд [20, 420].
94. Тани гарм бедард намешавад [20, 422].
95. Усул дар дасти нақоранавоз [20, 424].
96. Шӯҳрат аз меҳнат [20, 432].
97. Орзу дар ҷавонӣ айб нест [20, 432].
98. Қатра-қатраст об дар дарё,
Дона-донаст ғалла дар анбор [20, 432].
99. Мӯл бошад мераводу кам бошад мерасад [20, 433].
100. Ба доно ишорат [20, 337].
101. Санги вазнинро об намебарад [20, 443].
102. Сукут аломати ризо [20, 443].
103. Чӯб, ки мулоим шуд, кирм меҳӯрад [20, 443]
104. Нӯш бе неш нест [20, 444].
105. Роҳати баъди азоб чӣ қадар гуворост [20, 445]

106. Бубин тафовути раҳ аз кучост то ба кучо [20, 445].
107. Умр кӯтоҳ асту шӯҳрат безавол [20, 451].
108. Ҳар кас кунад ба худ кунад, ба дигарон чӣ суд кунад? [20, 452].
109. Гӯши ман девори қиёмату пушти ман – кундаи қассоб [20, 455].
110. Дурӯғи маслиҳатомез беҳ зи ростии фитнаангез [20, 455].
111. Ба гапи нағз мор аз хонааш мебарояд [20, 456].